

ISSN 2146-2879

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER

Sosyal Bilimler Enstitüsü

DERGİSİ

Aralık/December 2019 Cilt/Vol: 9 Sayı/No: Özel

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 2019 Cilt: 9 Sayı: Özel

İSLAM BİLİM TARİHİ VE 2019 PROF. DR. FUAT SEZGİN YILI ÖZEL SAYISI

ISSN 2146-2879

Dergi içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

Ulusal hakemli dergi olarak yayımlanmasına 2011 yılında başlanan Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve Temmuz aylarında yılda iki sayı olarak devam etmektedir. 2019 Aralık Özel sayısından itibaren uluslararası hakemli dergi olarak yayın hayatını sürdürmektedir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmez.

Dergi ASOS, SOBIAD, Index Copernicus, ResearchBib, Academic Keys, Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Aralık 2019, Ankara

Yayın-Proje: Şehriban Türüldür
Dizgi-Grafik Tasarım: Ayşe Nur Yıldırım
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Ay-bay Kırtasiye İnşaat Gıda Pazarlama ve
Ticaret Limited Şirketi
Çetin Emeç Bulvarı 1314.Cadde No:37A-B

0312 472 58 55

Yayıncı Sertifika No: 36306

Matbaa Sertifika No: 33365

Dergi İletişim

Tel: +90 0318 357 35 92

Faks: +90 0318 357 35 97

e-mail: sbd@kku.edu.tr

<http://dergipark.gov.tr/kusbd>

Dergi Yönetim ve Yazışma Adresi

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Merkez Yerleşke, 71450, Yahşihan-Kırıkkale

KIRIKKALE
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 2019 Cilt: 9 Sayı: Özel

Sayı Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DOĞAN

Editörler Kurulu

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN

Doç. Dr. Abdüssamed YEŞİLDAĞ

Doç. Dr. Salim PİLAV

Dr. Öğr. Üyesi Aşır ÖZBEK

Editörler Kurulu Sekreteri

Arş. Gör. Mert Can ERDOĞAN

DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Ali TAŞ, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Asım SALDAMLI, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİYYİ, Bakırçay Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Harun BAL, Çukurova Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, Yarmouk University, Ürdün
Prof. Dr. Mustafa BALCI, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Öznur ÖZTOSUN ÇAYDERE Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, Gazi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ramoul Khaled, Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, ABD
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir
Prof. Dr. Veysel EREN, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye
Doç Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, Islamic Sciences College, Filistin
Doç Dr. Hakan DÜNDAR, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Doç Dr. Melih ÖZÇALIK, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç Dr. Mutlu TÜRKMEN, Bartın Üniversitesi, Türkiye
Doç Dr. Nedim YILDIZ, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Doç Dr. Semra BORAN, Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Doç Dr. Zübeyir TURAN, Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
Dr. Ahmad Haji Safar, Qatar University, Katar
Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, Islamic Sciences College, Filistin
Dr. Gamal Abd Elghany, Helwan University, Mısır
Dr. Khaled Karim, Elte University, Macaristan
Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, University of Nizwa, Umman
Dr. Mohammad Jaber Thalgi, Yarmouk University, Ürdün
Dr. Ouahiba Guetouche, University of Algiers 2, Cezayir

ÖZEL SAYI HAKEM KURULU

- Prof. Dr. Kamil Çolak, Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Numan Elibol, Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Rahman Ademi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Abdüssamed Yeşildağ, Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Biray Çakmak, Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Ferhat Berber, Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. H. İbrahim Gök, Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Kamil Şahin, Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Gençoğlu, Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa İsmail Dönmez, Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Kalkan, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Bozkurt, Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Sayime Durmaz, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Sıddık Çalık, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Yüksel Özgen, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman Demirci, Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Demir, Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İsmailoğlu, Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Güzel, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hafel Al Younes, Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Uçar, Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kayhan Atik, Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mesut Cevher, Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Walid Ramadan, Ankara Üniversitesi

ÖZEL SAYI ÜZERİNE

Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan tarafından 6 Eylül 2018'de yayımlanan genelgeyle 2019, Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı olarak ilan edilmiş ve yıl kapsamında yapılacak etkinliklerin Türkiye'de ve dünyada koordinasyonu Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi ve Araştırmaları Vakfı ile yaptığımız protokol kapsamında Kırıkkale Üniversitesi'ne verilmiştir.

Bu yıl kapsamında 358 Üniversite, kurum ve kuruluş ile iş birliği protokolü imzalanmış ve 800 üzerinde etkinlik planlanmıştır. Bu etkinlikler; Prof. Dr. Fuat Sezgin isminin bir mekana verilmesi, sempozyum, panel, konferans ve sergi düzenlenmesi, İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müze ziyareti, araştırma merkezi kurulması, dergi çıkartılması, belgesel hazırlanması, yarışma düzenlenmesi gibi bir çok alanda planlandı. Yılın sonuna gelindiğinde planlananın üzerinde bine yakın etkinliğin gerçekleştirildiği görülmektedir. Önümüzdeki günlerde çıkaracağımız yıl almanağı ile bu etkinliklerin tamamını kamuoyu ile paylaşmış olacağız.

2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı kapsamında yaptığımız etkinliklerdeki temel amacımız, İslam medeniyetinin dünya medeniyetine muazzam katkılarını insanımıza ve dünyaya anlatmak, geçmişten günümüze medeniyetin her safhasında var olduğunu ve gelecekte de var olacağını hatırlatmak ve en önemlisi gençlerimizi "başarabileceklerine" inandırmaktır. Yurt içi ve yurt dışında yapılan yüzlerce etkinliğe ve etkileşime geçtiğimiz binlerce gence dönüp baktığımızda bu amacı büyük oranda gerçekleştirmiş olmanın mutluluğu ve huzuru içerisindeyiz.

Bilim ve teknoloji tarihimiz incelendiğinde bilimsel kurumların, bilim insanlarının ve teknolojik ürünlerin geçmişten günümüze herhangi bir kesikliğe uğramadan dünya insanının istifadesine sunulduğu görülmektedir. Geleceğin Büyük Türkiye'sini kurmak istiyor isek gençlerimizin "siz yapamazsınız", "sizin geçmişinizde zaten bir şey yok" cümlelerine itibar etmeden, Prof. Dr. Fuat Sezgin Hocamızın izinde Bilimsel Mirasımızı öğrenmeleri gerekmektedir. Kurtuba'da bnFirnas'tan, Galata'da Hezarfen Ahmed Çelebi'ye ulaşan bilim kanatlarımızı, Endülüs'te ez-Zehravi'den, Buhara'da İbn Sina'ya uzanan şifa ellerimizi, Semerkand'tan, Toledo'ya yeryüzünün yıldızları rasathanelerimizi, Bağdat'ta Beytu'l-Hikme'den, Fas'ta el-Karaviyyin Üniversitesi'ne bilim yuvalarımızı öğrenmek ve gelecek nesillere aktarmak, bilim insanlarımızın üzerinde bir sorumluluk ve ödev, bunları öğrenmek de gençlerimiz için bir zorunluluktur.

Yılın koordinasyonunu yapan üniversitemiz, aynı zamanda 40 etkinlik gerçekleştirmiştir. Cezayir'den Türkistan'a, Bakü'den Avusturya'ya, Hindistan'dan İsveç'e uzanan coğrafyada Prof. Dr. Fuat Sezgin Hocamızın ve bilim insanlarımızın dünya bilim tarihine katkıları anlatıldı. Üniversitemiz öğrencileri arasında bilgi yarışması düzenlendi, İstanbul'a müze ziyareti gerçekleşti, güzel sanatlar fakültemiz ve meslek yüksekokulumuz iki ayrı sergi hazırladı ve bu sergiler üniversitemiz dışında farklı üniversitelerde de sergilendi. Üniversitemizin tamamında gerçekleşen görsel tanıtımlar ile öğretim elemanlarımız ve öğrencilerimiz üzerinde farkındalık oluşturuldu. Üniversitemizin yıl kapsamında gerçekleştirdiği son etkinlik bilim dünyasının istifadesine sunulan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Özel Sayısıdır. Dergimizin bu sayısını "İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Özel Sayısı" olarak hazırlayan enstitü yönetimimize ve bilimsel çalışmaları ile derginin bu sayısına destek olan değerli akademisyenlerimize teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Ersan ASLAN

Rektör-2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Koordinatörü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Özel Sayı Üzerine vi

Fuat Sezgin'in Hayatı, Eserleri ve 2019 Yılı Etkinlikleri

Fuat Sezgin's Life, Works and The Activites of the Year of 2019

Mehmet DOĞAN, Mert Can ERDOĞAN 1-48

Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler

Humanities in The Umayyad Period

Fatih ERKOÇOĞLU 49-60

Arap Şiirinde İlim

Knowledge in Arabic Poetry

Abdussamed YEŞİLDAĞ 61-70

İslam Dünyasında Gazali Sonrasında Bilim ve Felsefenin Temellükü

The Appropriation of Science and Philosphy in the Islamic World After Ghazali

Şamil ÖÇAL 71-82

İslam Medeniyet Dairesi İçerisinde Sikkeler, Kullanımları ve Gelişim Seyirleri

Coins in Islamic Civilization Department, Usage and Development

Mustafa KALKAN..... 83-112

İslam Tıbbını Avrupa'ya Tanıtan Mütercim: Constantinus Africanus (Afrikalı Konstantin)

The Interpreter to Introduce Islamic Medicine to Europe: Constantinus Africanus

Sayime DURMAZ..... 113-132

Batı'nın Karanlık Doğu'nun Altın Çağında Bilim: İslâm Bilim Tarihi Açısından Bir Karşılaştırma

ScienceIn The East and The West During the Dark and the Golden Age: A Comparison in Terms of Islamic Science History

Ömer Ali KESKİN..... 133-154

154 Numaralı Pîşkeş Defterine Göre Padişah ve Şehzadelere Takdim Edilen İlmî Kitaplar (1675)

Scientific Books Presented to the Sultans and Princes (1675) According to Pishkash Book Number 154

Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ..... 155-168

Tanzimatı Meşrulaştırma Aracı Olarak Osmanlı'da İslam Bilim Tarihi Çalışmaları

Ottoman Studies on Islamic History of Science to Legitimize the Tanzimat

Mert Can ERDOĞAN 169-182

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Ölümünün Alman Basınına Yansıması

The Reflections of Death of Prof. Dr. Fuat Sezgin on the German Press

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU 183-194

مراحل تطوُّر علم البلاغة عند العرب

Araplarda Belâğat İlminin Gelişme Aşamaları

Mustafa ALMAVAS 195-218

إسهامات علماء العرب والمسلمين في علم الفلك

Arapların ve Müslümanların Astronomiye Katkısı

Mahmud HİLAL, Ahmet İSMAİLOĞLU 219-228

FUAT SEZGİN'İN HAYATI, ESERLERİ¹ VE 2019 YILI ETKİNLİKLERİ

Mehmet DOĞAN², Mert Can ERDOĞAN³

Öz

Fuat Sezgin İslam âlimlerinin bilimsel keşiflerini gündeme taşıyarak Türklerin ve genel olarak Müslümanların uygarlığı ilerletme becerisine geniş kitlelere göstermiştir. Böylece kendi tabiriyle "Müslümanların gereksiz yere aşağılık kompleksi içinde yaşamalarına" engel olmaya çalışmıştır. Fuat Sezgin hocamızın hatırasına armağan ettiğimiz bu çalışmamızda kendisini herkesin daha yakından tanuması için hocamızın hayat hikâyesini ve çalışmalarını hatırlatmakta ve Fuat Sezgin yılı ilan edilen geçtiğimiz sene içerisinde hocamız adına yapılan etkinlik ve çalışmaların da listesini sunmasını amaçlıyoruz

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, 2019 yılı etkinlikleri, İslam Bilim Tarihi

Fuat Sezgin's Life, Works and The Activites of the Year of 2019

Abstract

Prof. Dr. Fuat Sezgin showed the scientific discoveries of Islamic scholars and the ability of Turks and Muslims in general to advance civilization. Thus, in his own words, he tried to prevent Muslims from living in an unnecessarily inferiority complex. In this study, which we give as a gift to the memory of Fuat Sezgin reminds the life story of our teacher and his works in order to get to know everyone more closely and we aim to present the list of activities and activities made on behalf of our teacher in the

Keywords: Fuat Sezgin, the Activities of the Year of 2019, Islamic History of Science,

- 1 Bu çalışmada sunulan Fuat Sezgin'in yaşam öyküsü ve eserleri İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı'nın sitesinden, 2019 yılı etkinlikleri ise Kırıkkale Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Koordinasyon Merkezi'nden alınmıştır.
- 2 Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E-posta: mdogan3@yahoo.com
- 3 Ar. Gör., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E- posta: historian-turk@gmail.com

Giriş

Bilim tarihi çalışmaları her ne kadar tarih ilminin konu başlıklarından biri olsa da bu alanda yapılan çalışmalar günümüz dünyasıyla doğrudan ilgilidir. Bilim tarihinde başrole sahip uluslar bu konumlarını güncel siyasetlerini gerekçelendirmek ve günümüz dünyasını şekillendirmek için kullanmaktadırlar. Bu bağlamda İngiltere, Fransa ve İspanya gibi Batı Avrupa ulusları okyanusları aşarak farklı kıtalara egemen oluşlarını bir yayılmacılıktan ziyade coğrafi keşiflerin parçası olarak sunmuşlar ve tarihin gördüğü en geniş çaplı işgal hareketini medeniyetin yayılması olarak yorumlamışlardır. İngiltere'nin Avusturalya'yı, Fransa'nın kuzey Afrika'yı işgali buraların modern dünyaya entegrasyonu olarak anlatılmıştı. Avrupa'nın kendi dünya hâkimiyetini yerkürenin medenileşmesi olarak sunmasının temel dayanağı ise bilimsel gelişmeyi kendi medeniyetine has bir özellik olarak göstermesidir. Bu anlatıya göre Avrupa uluslarının hâkim olmadığı coğrafyalar uygarlığın gerisinde kalmış ve medeniyetin nimetlerinden faydalanamamıştır. Avrupalılara göre kendileri dışında bir uygarlığın bilimsel yenilikler üretmesi ve medeniyeti ilerletmesi mümkün olamazdı, çünkü böyle bir durumda Avrupalıların orada olmasının haklı bir gerekçesi kalmazdı. Dolayısıyla dünya hâkimiyetlerini gerekçelendirmek isteyen Avrupalılar bilim tarihini kaleme alırken sadece kendi başarılarını öne çıkarmışlar; İslam, Çin ve Hint medeniyetlerinin katkılarını göz ardı etmişlerdir. İşte bu noktada Avrupa medeniyetinin dışından bir kimsenin bilim tarihi yazması ve Avrupa dışı medeniyetlerin bilimsel katkılarını gündeme getirmesi sadece Avrupa merkezli tarih yazımına değil Batı emperyalizmine bir meydan okumadır.

Dergimizin bu sayısını atfettiğimiz merhum Prof. Dr. Fuat Sezgin Müslümanların bilim tarihine olan katkısını ortaya koyması bu bağlamda hem Avrupa merkezli tarih yazımına hem de Batı emperyalizmine meydan okumadır. Fuat Sezgin İslam âlimlerinin bilimsel keşiflerini gündeme taşıyarak Türklerin ve genel olarak Müslümanların uygarlığı ilerletme becerisine geniş kitlelere göstermiştir. Böylece kendi tabiriyle "Müslümanların gereksiz yere aşağılık kompleksi içinde yaşamalarına" engel olmaya çalışmıştır. İslam âlimlerinin geçmiş başarıları tüm insanlığa uygarlığı yükseltme kabiliyetinin Avrupa'nın tekelinde olmadığını bir kez daha hatırlatmaktadır. Artık Hindistan, Çin, Türkistan ve Ortadoğu gibi kadim medeniyet merkezlerinden bahsetmeden uygarlık tarihinin yazılamayacağı araştırmacılar tarafından kabul edilen bir gerçek halini almıştır. Medeniyetin hiçbir ulus ya da ülkenin tekelinde olmadığı gerçeği Batı emperyalizmini bir uygarlaşma süreci olarak sunulmasını engeller hale gelmiştir. Bu gerçeğin ortaya çıkmasına ömrünü adayan ve Müslümanlar başta olmak üzere bilimsel katkıları görmezden gelinen kadim medeniyetlere dikkat çeken merhum hocamız Fuat Sezgin'i bir kez daha saygıyla anıyor ve onun aziz hatırasına adadığımız bu sayının bilim dünyasını katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

Fuat Sezgin hocamızın hatırasına armağan ettiğimiz bu çalışmamızda kendisini herkesin daha yakından tanınması için hocamızın hayat hikâyesini ve çalışmalarını hatırlatmakta ve Fuat Sezgin yılı ilan edilen geçtiğimiz sene içerisinde hocamız adına yapılan etkinlik ve çalışmaların da listesini sunmakta fayda görüyoruz.

Hayatı

Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin, 7 Temmuz 1924 tarihinde Bitlis, Kızıl Mescit'te dünyaya geldi. Babası Mirza Mehmet Efendi, annesi Cemile Hanım'dır. Fuat Sezgin'in ailesi aslen Siirt'in Şirvan ilçesinden olup ataları yüzyıllarca Şirvan beyleri olarak Osmanlı Devleti'ne hizmet etmişlerdir.

Fuat Sezgin 1936 yılında ilkokulu Doğubeyazıt'ta okudu. Babası Mirza Mehmet Efendi'nin vefatı üzerine Bitlis'e giderek, 1939 yılında burslu ve yatılı olarak ortaokulu bitirdi. 1942 yılında ise Erzurum'a giderek yine burslu ve yatılı olarak Erzurum Lisesi Fen Bölümü'nü bitirdi.

Fuat Sezgin, 1943 yılında matematik okuyup mühendis olma düşüncesiyle İstanbul'a geldi. Bir yakınının tavsiyesi üzerine İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde alanında en tanınmış uzmanlardan olan Alman şarkiyatçı Hellmut Ritter (1892-1971) tarafından verilen bir seminere katıldı. Katıldığı bu seminerden o kadar etkilendi ki, mühendis olma sevdasından vazgeçerek Hellmut Ritter'in talebesi olmaya karar verdi. Sezgin'i, bu kesin kararından ne Hellmut Ritter'in disiplini ne de alanının zorluğu vazgeçiremedi. Hiç zaman kaybetmeden kaydolmak üzere Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne gitti ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Filolojisi bölümünde lisans eğitimi almaya başladı. Bu esnada yabancı dil muafiyet sınavına ortaokul yıllarında da görmüş olduğu Fransızca'dan girerek muaf tutuldu.

Türkiye İkinci Dünya Savaşına katılmadığı halde bu savaşın etkisi altında kalmıştı. Dönemin şartları sonucu 1943 yılında Türkiye'de üniversite öğretimi askıya alındığında, Ritter öğrencilerine bu uzun arayışları değerlendirmelerini ve Arapça öğrenmelerini tavsiye etti. O sırada Fuat Sezgin, İslam âlimi Cerir et-Taberî'nin Kur'ân-ı Kerîm tefsirini, Türkçe mealini içeren kitaplarla karşılaştırmaya karar verdi. Zor bir dille yazılan tefsiri anlayabilmek için bu zaman zarfında sürekli Arapça çalıştı. Altı ayın sonunda Taberî tefsirinin Arapçasını rahatlıkla okuyabiliyordu. Hellmut Ritter, İslam düşünürü Ebû Hamid el-Gazâlî'nin İhyâ'u'l Ulûmî'd-Dîn kitabını okuması için Fuat Sezgin'in önüne koyduğunda, öğrencisinin bunu kolayca başarabilmesine çok memnun oldu. Dil öğrenmede büyük yeteneğe sahip olan Fuat Sezgin'in beş dile aynı anda başlayarak her yıl yeni bir dil öğrenmesini tavsiye etti. Sezgin de ileri yaşlarına kadar bu yüksek çalışma temposunu devam ettirdi.

Fuat Sezgin, üniversite üçüncü sınıfa başladığı dönem olan 1945'te Arap Filolojisi'nden tezli, Eski Türk Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı ve Fransız

Edebiyatı'ndan tezsiz sertifika almak üzere serbest lisansa başvurdu. Hellmut Ritter, Fuat Sezgin'in ilmî çalışmalarındaki azmini ve kendisine olan bağlılığını gördükçe çalışmalarında onu da yanına alarak kütüphanelerde bulunan İslam bilim tarihi alanındaki yazma eserleri ve araştırmaları birlikte incelemeye başladılar. Fuat Sezgin, bu incelemelerin neticesinde İslam bilim tarihi çalışmalarındaki eksikleri daha iyi tespit etme fırsatı bulmuştu. Bu alanda yazılmış olan Carl Brockelmann'ın eseri *Geschichte der Arabischen Litteratur'u* (Arap Edebiyatı Tarihi) okuduktan sonra bu eserin bazı eksikliklerini fark etti ve tamamlanması gerektiği kanaatine vardı. Nitekim hocası Ritter de bu hususta ona hak veriyordu. Henüz öğrenci iken araştırma yapacağı konular hakkında kaynak toplamaya başlamıştı.

Fuat Sezgin 1947 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Filolojisi'nden lisans öğrenimini tamamlayarak mezun oldu. Aynı zamanda Bedî' İlminin Tekâmülü ve İstanbul'da Bulunan Bedüiyyat Yazmalar Kataloğu başlıklı lisans bitirme tezini de tamamladı. Bu tez, edebiyatın bir kolu olan güzel söz söyleme sanatının klasik İslam medeniyetinde gelişimini ele almaktaydı. 1947 yılı Ekim ayında doktora başvurarak Hellmut Ritter'in danışmanlığında ilmi çalışmalarına devam etti. Doktora tez çalışmasını, Arap dili ve tefsir ilimleri âlimi Ebû UbeydeMa'mer İbn el-Musenna et-Teymî'nin (ö.210/824-5) Mecazul-Kurân adlı tefsiri üzerine yaptı. Bu tezin konusu ise Kur'ân-ı Kerim'de gerçek anlamı dışında kullanılan mecazî ifadeler hakkındaydı. Doktora tezini 1950 yılında tamamlayıp teslim etti. Fuat Sezgin bu tarihlerde İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde memur olarak çalışmaktaydı.

Fuat Sezgin, doktora devam ettiği ve görev yaptığı İstanbul Üniversitesi'nden Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde asistanlık görevini yürütmek üzere 1950 yılında ayrıldı. Ankara İlahiyat'ta Prof. Muhammet Tayyib Okiç'in Dogmatik İlimler Kürsüsü'nün (Temel İslam Bilimleri Bölümü) ilk asistanlarından olan Fuat Sezgin,1950-1953 yılları arasında bu görevi yürüttü. Bu zaman diliminde askerlik görevini yedek subay olarak ifa etti. Fuat Sezgin uzun yıllar bünyesinde bulunduğu İstanbul Üniversitesi'ne dönmek üzere 1953 yılında asistanlık görevinden ayrıldı.

28 Şubat 1953 tarihinde İstanbul'da Zeki Veli Togan'ın başkanı olduğu Umumi Türk Tarihi Kürsüsü'nde asistan olarak vazifeye başladı. Fuat Sezgin, doktora tezi için araştırmalarını sürdürdüğü sırada, Buhârî'nin hadis kitabından bazı yerlerin Mecâz'ul-Kur'ân'dan alındığını fark etti. Buhârî'nin yazılı kaynakları kullanmış olması, hadis derlemelerinin sadece sözlü geleneğe dayandığına dair önceki tezlerin yanlış olduğunu kanıtladı.

Bir taraftan asistanlık görevini yürütürken, diğer taraftan da doçentlik tezi olarak aldığı Buhari Tefsirinin Yazılı Kaynakları konusuyla ilgili materyal toplamakla meşgul oldu. İslam Tetkikleri Enstitüsü Kütüphanesi'nde, gelen kitapların

kayıt ve katalogunu yaptı. İslam Tetkikleri dergisinin basımına yardım edip bu dergiye makale hazırladı.

Umumi Türk Tarihi Kürsüsü asistanı Fuat Sezgin, 1953/54 eğitim yılı içinde doçentlik imtihanının yabancı dil safhasını başarıyla tamamladı. Fuat Sezgin Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar adındaki doçentlik tezini 1956 yılında yayımladı. 1957 yılında merkezi Almanya'da olan ve tüm dünyadaki bilim insanlarını destekleyen Alexander von Humboldt Vakfı bursunu kazandı. Bu burstan faydalanarak ilmî incelemelerde bulunmak ve Almancasını ilerletmek için 1957-58 yılları arasında Almanya'da bulundu. 1960 yılında Türkiye'de askerî darbe ile iktidara gelen hükümet tarafından hazırlanan ve 147 akademisyenin üniversitelerden ihraç edildiği listede kendi adının da bulunması üzerine Sezgin, çalışmalarını Türkiye dışında sürdürmek durumunda kaldı.

Fuat Sezgin araştırma ve öğretim faaliyetlerine Frankfurt Üniversitesinde devam etti. Buradaki bilimsel çalışmalarının ağırlık noktası Arap-İslam doğa bilimleri tarihi oldu. Bu alanda Câbir bin Hayyân konulu doçentlik (habilitasyon) tezini 1965 yılında Frankfurt Üniversitesi Institut für Geschichte der Naturwissenschaften'da yazdı ve bir yıl sonra profesör unvanı kazandı.

Öğrencilik yıllarından beri Carl Brockelmann'ın eseri Geschichte der Arabischen Litteratur'u geliştirme niyetiyle kaynak toplamaya başlayan Sezgin, yaptığı araştırmalar sonucu bilimin başlangıcından bugüne kadar sahasında yazılan en kapsamlı eser olan Arap-İslam Bilimler Tarihi'nin (Geschichte des Arabischen Schrifttums) ilk cildini 1967 yılında yayımladı. 17 ciltten oluşan bu kapsamlı eserin muhtelif ciltlerinde bulunan konulardan bazıları şöyledir: Kur'an ilimleri, hadis ilimleri, tarih, fıkıh, kelim, tasavvuf, şiir, tıp, farmakoloji, zooloji, veterinerlik, simya, kimya, botanik, ziraat, matematik, astronomi, astroloji, meteoroloji ve ilgili alanlar, dilbilgisi, matematiksel coğrafya ve haritacılık.

Carl Brockelmann'ın Geschichte der Arabischen Litteratur adlı eserini geliştirmekle ilgilenen ve farklı ülkelerden seçilen ondan fazla akademisyenden oluşan bir komite GAS'yi takdir etti ve Brockelmann'ın eserini geliştirme işini Sezgin'e bırakmaya karar verdi. Fuat Sezgin o dönemde İstanbul'da bulunan Hocası Ritter'in uzman gözüyle GAS'yi değerlendirmesi için birinci cildin bir kopyasını gönderdiğinde, tecrübeli şarkiyatçı "böyle bir çalışmayı daha önce kimsenin yapmadığını ve bundan sonra da hiç kimsenin yapamayacağını" ifade ederek öğrencisini tebrik etti.

1978 yılında Kral Faysal İslamî İlimler Ödülü'ne lâyık görülen Fuat Sezgin, bu ödül kendisine takdim edildiğinde, verilen bu desteği değerlendirerek 1982 yılında Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'ne bağlı olan Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften'ı (Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü) kurdu.

Alman fizikçi Eilhard Wiedemann 1900 yılında İslam bilim tarihi eserlerinde bulunan aletleri tanıtmak amacıyla aslına uygun olarak modellemeye başlamıştı. 1928 yılına kadar, hayatının yaklaşık 30 yılında sadece beş aletin modelini yapmayı başarmıştır. Prof. Dr. Fuat Sezgin "Acaba 30 aleti yapmayı başarabilir miyim?", "Bir müze olmasa bile bir odayı doldurabilir miyim?" düşüncesi ile çalışmalara başladı. Frankfurt'ta kurduğu İslam Bilim Tarihi Müzesi'nde 700'den fazla aleti modelleyerek hayal ettiği için çok ötesinde bir başarıya imza attı. Aynı binada hayatı boyunca dünyanın her yerinden büyük bir özen ve çabayla bir araya getirdiği 45.000 ciltlik kitabı ihtiva eden Bilimler Tarihi Kütüphanesi bulunmaktadır.

Prof. Dr. Fuat Sezgin, Almanya'da kurduğu İslam Bilim Tarihi Müzesi'nin bir benzerini kendi vatanında, İstanbul'da kurmaya karar verdi. Hedefi, Türklerin kendi medeniyetlerinin bu olağanüstü başarılarını ve Müslüman bilim insanlarının ilimler tarihine katkılarını daha somut bir şekilde görmelerini sağlamaktır. Türkiye'ye dönerek müzenin hazırlıklarına başladı. Fuat Sezgin'in kendi ülkesinde, kendi milleti için sarf ettiği bu çaba ve emekleri neticesinde yıllardır hayalini kurduğu İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin açılışı 25 Mayıs 2008 tarihinde gerçekleşti. Açılışını dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan yaptı. İstanbul'da Gülhane Parkı içerisinde bulunan müze yaklaşık 600 eser ihtiva etmektedir. İslam bilim tarihi alanında kurulan bu iki müze, bilim tarihinin değişik disiplinlerdeki evrimini, Müslüman bilim insanlarının yüzyıllar boyu insanlığa armağan ettiği icat ve keşiflerini kapsamlı şekilde sunarak kendi sahasında büyük bir yenilik arz etmektedir.

Bu müzelerdeki aletleri tanıtıcı mahiyette Prof. Dr. Fuat Sezgin tarafından yazılmış 5 ciltlik İslam'da Bilim ve Teknik adlı katalog eser bulunmaktadır. Müze kataloğu olarak böyle kapsamlı ve bütüncül bir eser bugüne kadar ilk kez yazılabilmiş, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca olarak 4 dilde yayınlanmıştır.

Müzenin faaliyetlerini desteklemek amacıyla 2010 yılında Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı kuruldu. Ayrıca yine Fuat Sezgin'in öncülüğüyle 2013 yılında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde lisans, yüksek lisans ve doktora alanlarında eğitim veren Bilim Tarihi Bölümü açıldı. Fuat Sezgin'in bilim tarihi alanında Türkiye'ye yaptığı son büyük hizmet, Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Dr. Ursula Sezgin Bilimler Tarihi Kütüphanesi'ni kurmak oldu. Fuat Sezgin'in bütün bu çalışmaları sırasında Dr. Ursula Sezgin de eşine daima destek verdi. 2017 yılında Gülhane Parkı içerisinde kurulan kütüphanede yaklaşık 27.000 kitap bulunmaktadır. Kütüphanedeki envanteri çıkarılan kitapların çalışmalarını yakından takip eden Fuat Sezgin, bu çalışmada yer alan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü talebelerini sık sık ziyaret ederdi. Kataloglaması yapılan kitapların önemini vurgulayıp İslam bilim tarihi alanını talebelerine emanet bıraktığını, azimle çalışmaları gerektiğini öğütledi. Hayatının son günlerinde dahi İslam bilim tarihi alanından ve kitaplarından uzak kalmamıştı.

Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin son yıllarını geçirdiği ve çalışmalarını sürdürdüğü İstanbul'da 30 Haziran 2018 tarihinde hayata veda etmiştir. Eşine az rastlanan azim ve beşerî gücün sınırlarını zorlayan çalışkanlıkla geçirdiği ömrünü ilme adanmış, geriye çok kıymetli eserlerini ve düşüncelerini bırakmıştır. Fuat Sezgin İslam bilim ve düşünce tarihi üzerine çalışan ilim erbabı tarafından ilgiyle takip edilip eserlerinden faydalanılan, alanında önemli bir yere sahip müstesna bir değerdi.

Eserleri

Resim 1. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi 1*

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in uzun yıllar süren araştırmalar sonucu hazırladığı 17 ciltlik başyapıtı "Geschich tedesarabischenSchrifttums"un ilk cildinin çevirisi olan eser, Kur'an ilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelim ve tasavvuf (yaklaşık 430/1038 yılına kadar) konularını içermektedir.

Resim 2. *İslam'da Bilim ve Teknik 1*

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in bu değerli çalışması, dünya bilim tarihinde İslam biliminin oynadığı rolü incelemektedir. Beş ciltten oluşan ve İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin kataloğu olarak yazılan eser, İslam bilginlerinin astronomi, tıp, geometri, coğrafya, optik, kimya ve denizcilik gibi alanlarda dünya bilim tarihine yaptığı katkıları zengin görsel malzemeyeyle gözler önüne seriyor.

Resim 3. *İslam'da Bilim ve Teknik 2*

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in bu değerli çalışması, dünya bilim tarihinde İslam biliminin oynadığı rolü incelemektedir. Beş ciltten oluşan ve İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin kataloğu olarak yazılan eser, İslam bilginlerinin astronomi, tıp, geometri, coğrafya, optik, kimya ve denizcilik gibi alanlarda dünya bilim tarihine yaptığı katkıları zengin görsel malzemeyeyle gözler önüne seriyor.

Resim 4. *İslam'da Bilim ve Teknik 3*

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in bu değerli çalışması, dünya bilimler tarihinde İslam biliminin oynadığı rolü incelemektedir. Beş ciltten oluşan ve İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin kataloğu olarak yazılan eser, İslam bilginlerinin astronomi, tıp, geometri, coğrafya, optik, kimya ve denizcilik gibi alanlarda dünya bilim tarihine yaptığı katkıları zengin görsel malzemeyeyle gözler önüne seriyor.

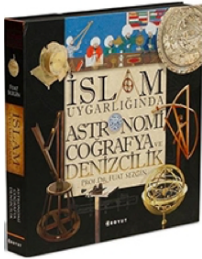
Resim 5. *İslam'da Bilim ve Teknik 4*

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in bu değerli çalışması, dünya bilimler tarihinde İslam biliminin oynadığı rolü incelemektedir. Beş ciltten oluşan ve İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin kataloğu olarak yazılan eser, İslam bilginlerinin astronomi, tıp, geometri, coğrafya, optik, kimya ve denizcilik gibi alanlarda dünya bilim tarihine yaptığı katkıları zengin görsel malzemeyeyle gözler önüne seriyor.

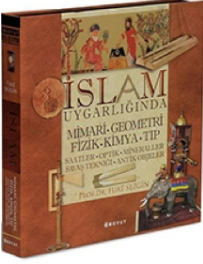
Resim 6. *İslam'da Bilim ve Teknik 5*

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in bu değerli çalışması, dünya bilimler tarihinde İslam biliminin oynadığı rolü incelemektedir. Beş ciltten oluşan ve İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin kataloğu olarak yazılan eser, İslam bilginlerinin astronomi, tıp, geometri, coğrafya, optik, kimya ve denizcilik gibi alanlarda dünya bilim tarihine yaptığı katkıları zengin görsel malzemeyeyle gözler önüne seriyor.

Resim 7. *İslam Uygarlığında Astronomi Coğrafya*

Beş ciltlik "İslam'da Bilim ve Teknik" adlı eserden derlenen bu değerli çalışma, zengin görsel malzeme eşliğinde, Avrupalı haritaların Arap kökeni, İslam bilim tarihinde yerküreleri ve dünya haritaları ile modelleri, denizcilik aletleri, gemi modelleri ve pusulaları incelemektedir.

Resim 8. *İslam Uygarlığında Mimari, Geometri, Fizik, Kimya, Tıp*

Beş ciltlik “İslam’da Bilim ve Teknik” adlı eserden derlenen bu ikinci çalışmada anlatılan her obje, bire-bir renkli resimlerle incelenirken, objelerin ayrıntılı açıklamaları ile beraber ortaya çıkarıldıkları yerler ve tarihleri ile ilgili bilgileri de bulacaksınız.

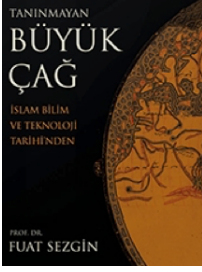
Resim 9. *Katip Çelebi'nin Esas Kitabı Cihannüma'sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri*

Astronomi ve coğrafya bilgilerinin yanı sıra sosyal bilimlere de geniş yer ayrılan Cihannüma’da kentlerin enlem ve boylamları, birbirlerine olan uzaklıkları, dönemin dünya ülkelerinde sanayi, halkların din, dil ve nüfus bilgileri aktarılır. Bu eşsiz eserin orijinal Osmanlıca el yazmasının tıpkıbasımı, Prof. Dr. Fuat Sezgin’in hem Cihannüma’yı, hem de Katip Çelebi ve coğrafya tarihindeki yerini değerlendirdiği İngilizce-Türkçe önsözle sunuluyor.

Resim 10. *Amerika Kıtasının Müslüman Denizciler Tarafından Kolomb Öncesi Keşfi*

Prof. Dr. Fuat Sezgin’in daha önce İngilizce yayınlanmış olan çalışmasının Türkçe çevirisi olan bu eserde, yazarın kendi araştırma ve birikimleri ile Piri Reis çalışmaları mercek altına alınıyor. Akdeniz adalarının kartoğrafik tasvirinin yanı sıra, Piri Reis’in denizcilere yüzyıllar boyu kılavuzluk eden eseri Kitab-ı Bahriye’de yer alan haritaları ile bu haritaların kaynakları arasındaki ilişki de inceleniyor.

Resim 11. *Tanınmayan Büyük Çağ*

Dünya bilim tarihinde İslam biliminin oynadığı rolü çeşitli örneklerle ele alan eser, Batı merkezli bilim anlayışına bir alternatif niteliği taşımakla birlikte, İslam dünyası için de bilim alanındaki büyük başarılarını hatırlatan bir kaynak oluşturmaktadır. Kitapta mimarlık, savaş tekniği, tıp, denizcilik, kimya, coğrafya, geometri, fizik ve astronomi gibi alanların İslam bilim tarihindeki 10 asırlık gelişimi ele alınmaktadır.

Resim 12. *1984 Yılından 2011 Yılına Kadar Arap-İslam Bilimleri*

Bu eser, Almanya'nın Frankfurt şehrindeki Goethe Üniversitesi bünyesinde bulunan ve Prof. Dr. Fuat Sezgin tarafından kurulan Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü'nün "30. Kuruluş Yıldönümü Özel Yayını" olarak yayınlanan kitabın çevirisidir. Almanya'da 2011 yılında basılmış olan kitapta, ismi zikredilen enstitü tarafından yayınlanan eserlerin önsözleri bulunmaktadır.

Resim 13. *Buhari'nin Kaynakları*

Prof. Dr. Fuat Sezgin'in bu kitabı, Buhari'nin Sahih'ini ciddi olarak incelemeyen verilen birçok yaygın ve yanlış kanaati düzeltmektedir. Bu yanlış kanaatlerden biri, Buhari'nin Sahih'ini oluştururken İslam ülkesinin muhtelif yerlerini bir bir dolaşarak hadis rivayetlerini şifahi olarak topladığıdır. Ancak bu eser, Buhari'nin faydalandığı muhtemel yazılı kaynakları ortaya koymaktadır. Bu eser, bir literatürün adım adım nasıl değerlendirilebileceğinin metodu sergilemektedir.

2019 Fuat Sezgin Yılı Etkinlikleri

Prof. Dr. Fuat Sezgin İsmi Verilmesi

1. İstanbul Üniversitesi Kongre ve Kültür Merkezi'ne Prof. Dr. Fuat Sezgin'in İsmi Verildi
2. Kayseri Üniversitesi Yeşilhisar Meslek Yüksekokulu Yerleşkesine İsim Verilmesi

3. Karabük Üniversitesi Safranbolu Bilim ve Sanat Akademisi İsmi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilim ve Sanat Akademisi Olarak Değiştirdi
4. Kapadokya Üniversitesi Öncülere Vefa Projesi Kapsamında Prof. Dr. Fuat SEZGİN Dersliği Açtı
5. Uşak Üniversitesi Merkez Kütüphanesine Prof. Dr. Fuat SEZGİN İsmi Verildi
6. Bursa Uludağ Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin İsmi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Merkez Kütüphanesi Olarak Değiştirildi
7. Uşak Üniversitesi Hatıra Ormanına Prof. Dr. Fuat SEZGİN İsmi Verildi
8. Siirt Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferans Salonu Açılışı Gerçekleşti
9. Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Adı KOSGEB'de Yaşayacak
10. Üsküdar Üniversitesi Fuat SEZGİN Konferans Salonu Açılışı Yapıldı
11. Isparta'da Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kütüphanesi Açıldı
12. Kayseri'de Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kütüphanesi Açıldı
13. Erciyes Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kütüphanesi Açıldı
14. Bingöl Üniversitesi Konferans Salonuna Fuat SEZGİN İsmi Verildi
15. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde Bir Dersliğe Prof. Dr. Fuat SEZGİN İsmi Verdi
16. Pamukkale Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin İsmi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kütüphanesi Olarak Değiştirildi.
17. Dokuz Eylül Üniversitesi Merkez Kütüphane İsmi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Merkez Kütüphanesi Olarak Değiştirildi
18. Fuat Sezgin'in Eserleri Bu Kütüphanede Yaşayacak (Gülhane Parkı)
19. Fuat SEZGİN ve Ursula SEZGİN Bilimler Tarihi Kütüphanesi Açıldı
20. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Adı Şehir Hatları Vapuruna Verildi
21. Başkan Genç Prof. Dr. Fuat SEZGİN Genç Bilim Kırathanesini Açtı
22. Bağcılarda Fuat SEZGİN Bilim Merkezi Açıldı
23. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Fuat SEZGİN İsmi Merkez Kütüphaneye Verildi
24. Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kütüphanesi Yeni Döneme Hazır
25. Öğretmen ve Velilerin Desteği İle Kütüphane Kuruldu(Gaziantep Sosyal Bilimler Lisesi)

26. Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi Fuat Sezgin Okuma Salonu Açılışı Gerçekleşti
27. Prof. Dr. Fuat Sezgin Yaşam Becerileri Atölyesi Açıldı (Afyonkarahisar MEM)
28. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinden Köy Okuluna Fuat Sezgin Kütüphanesi
29. Iğdır Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Açıldı
30. Bartın Üniversitesi Kutlubey Kampüsü'ndeki Okuma Salonuna Prof. Dr. Fuat Sezgin İsmi Verildi
31. Adalet Bakanlığı Toplantı Salonuna Prof. Dr. Fuat Sezgin Toplantı Salonu İsmi Verildi
32. Bolu İzzet Baysal Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Açılış Töreni Gerçekleşti.
33. İzmir Demokrasi Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Fuaye Alanı Açıldı.
34. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Ahi Evran Kongre ve Kültür Merkezi Fuat Sezgin Salonu İsmi Verildi
35. Iğdır Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Törenle Açıldı
36. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferans Salonu Açıldı
37. Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferans Salonu Açıldı.
38. Bahçeşehir Koleji İslam Bilimi Tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Adını Okullarda Yaşatacak
39. Basın İlan Kurumu Fuat Sezgin Bilimler Tarihi Kütüphanesi Açıldı
40. Erciyes Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Caddesi Açıldı
41. Pazar Haberal Ortaokulunda Prof. Dr. Fuat Sezgin Sergisi
42. Bolu İzzet Baysal Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Açılış Töreni Gerçekleşti
43. Bursa Uludağ Üniversitesi 11 Milyon Fidan Dikim Alanının Adı Prof. Dr. Fuat Sezgin Ağaçlandırma Alanı Olarak Verildi.
44. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilim Parkı
45. Bayburt Üniversitesi Kongre Salonuna İsim Verme
46. Kayseri Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Anı Köşesinin Açılışı Gerçekleşti
47. Osmaniye İlim Sanat ve Kültür Derneği Fuat Sezgin Kitap Kafe Açıldı

48. Şırnak Üniversitesi Konferans Salonuna Fuat Sezgin İsmi Verilmesi
49. Çankırı Karatekin Üniversitesi Konferans Salonuna Fuat Sezgin İsmi Verildi
50. Üsküdar Çocuk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kampüsü İsmi Verildi
51. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Konferans Salonu Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferans Salonu Olarak Değiştirildi
52. Yıldız Teknik Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilgi Teknolojileri ve Siber Güvenlik Araştırma Merkezi Açıldı.
53. Sağlık Bilimleri Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Açıldı
54. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Açıldı

Seminer, Panel, Konferans ve Sempozyumlar

1. Tatvan'da Fuat Sezgin Anısına Etkinlik Düzenlendi
2. Elazığ'da "Bilim Tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin" Anlatıldı
3. Kahta'da "Fuat Sezgin" Konulu Paneli Düzenlendi
4. Fuat Sezgin'in Tek Gayesi Müslümanların Bilinçlenmesiydi (İstanbul İl MEM)
5. Eyüpsultan Belediyesi'nden "Fuat Sezgin'in Dünyası 'Dünyanın Fuat Sezgin'i'" Söyleşisi Yapıldı.
6. Hayme Ana Kız Anadolu Lisesi Antalya'da 'Bir Uyanışın Temsilcisi: Fuat Sezgin' Konferansı Yapıldı
7. Antalya Erunal Sosyal Bilimler Lisesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Paneli Gerçekleşti.
8. Necmettin Erbakan Üniversitesi Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu Yapıldı
9. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Din, Bilim ve Medeniyet Konferansı Gerçekleşti
10. İstanbul Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferansları Yapıldı
11. Sakarya Üniversitesi tarafından Kültür ve Bilim Tarihimizde Fuat SEZGİN Konferansı Düzenlendi
12. Silivri İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferansı Düzenledi.
13. Uşak Üniversitesi Rektörü Öğrencilerine Tarihçi Fuat SEZGİN'i Anlattı
14. İnönü Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Panelleri Anıldı

15. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi 2019 Yılı Fuat SEZGİN Bilim Tarihi ve Felsefesi Paneli Düzenlendi
16. (İnce Su Kaymakamlığı)Prof. Dr. Fuat SEZGİN Panelle Anıldı
17. Uşak Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve İslam Bilim Tarihi Konferansı Düzenlendi
18. İstanbul Üniversitesi 3. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu
19. Munzur Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Hayatı, Fikirleri ve Eserleri Konulu Panel Düzenlendi
20. Adıyaman Üniversitesi Fuat SEZGİN'in İlmi Kişiliği ve İslam Bilim Tarihine Katkısı Konulu Konferans Düzenledi
21. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in İstanbul Günleri ve Kütüphanesi Açıldı
22. Muş Alparslan Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Hayatı ve Çalışmaları
23. Muş Alparslan Üniversitesi Fuat SEZGİN ve İslam Bilim Tarihi
24. Adıyaman Üniversitesinde Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferansı Düzenlendi
25. Antalya Valiliği Sevim KARAOĞLU Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anma Konferansına Katıldı
26. Antalya İl MEM Uyanışın Habercisi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferansı Düzenlendi
27. Konyaaltı İlçe MEM Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferansı ve Kompozisyon Yarışması Düzenlendi
28. Üsküdar Üniversitesi "Batı Merkezli Bilim Anlayışına Karşı Fuat SEZGİN ve İslam Mirası» Konulu Panel Gerçekleşti
29. Fatsa İlçe MEM Medeniyetimiz ve Gençlik Konulu Konferans Düzenlendi
30. Isparta Şehir Hastanesi İslam Tıp Tarihi Sempozyumu Gerçekleşti
31. Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Bilim Tarihi Uzmanları Anılarıyla Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anlattı
32. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Bilim Tarihçisi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferansı Gerçekleşti
33. Bartın Üniversitesi Fuat SEZGİN Anısına Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim Paneli Gerçekleşti
34. Bingöl Üniversitesi Osmanlı Bilim Tarihi Üzerine Düşünceler Konferansı Gerçekleşti
35. Kayseri Üniversitesi Geleceğin Dünyası Konulu Panel Düzenlendi

36. Muş Alparslan Üniversitesi Fuat SEZGİN ve İslam Bilim Tarihi Paneli Düzenlendi
37. Amasya Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Bilim Tarihine Katkıları Konulu Konferans Düzenlendi
38. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fuat SEZGİN Anısına Konferans Gerçekleşti
39. Gümüşhane Mareşal Çakmak Sosyal Bilimler Lisesi "İslam Bilimler Tarihine Adanan Ömür Fuat SEZGİN" Konulu Panel Düzenledi
40. İnönü Üniversitesi III. Uluslararası İslam ve Yorum Sempozyumu Yapıldı
41. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesinde Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve İslam Bilim Tarihi Paneli Düzenlendi
42. Aksaray Üniversitesi Bilim Tarihinde Bir Dünya Otoritesi: Fuat SEZGİN
43. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve İslami İlimler Konulu 1. Ulusal Genç Akademisyenler Sempozyumu
44. MKÜ'de Prof. Dr. Fuat SEZGİN Paneli Gerçekleşti
45. Eriü'de Düşüncenin İzinde Fuat SEZGİN Konulu Konferans Gerçekleşti
46. Afyon Kocatepe Üniversitesi "İslam Bilim Tarihine Adanmış Bir Ömür" Konulu Konferans Gerçekleşti
47. Bayburt Üniversitesi "Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bize Ne Söyler" Başlıklı Konferans Gerçekleşti
48. Bülent Ecevit Üniversitesi Orta Çağ İslam Uygarlığında Bilim Konferansı Verildi
49. Bingöl Üniversitesi Geçmişten Günümüze Bilim Köprüsü Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilim ve Teknik Paneli Düzenlendi
50. Düzce Üniversitesi İslam'ın Bilime Katkısı Konulu Panel Gerçekleşti
51. Siirt Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Paneli Gerçekleşti
52. Batman Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anma Paneli Düzenlendi
53. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslam Sosyal Bilimler Tarihi Paneli Gerçekleşti
54. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Eserleri Okuma Etkinliği ve Öğrenci Paneli Gerçekleştirildi
55. Konya Teknik Üniversitesinde Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konferansı Gerçekleşti
56. Anadolu Üniversitesi'nde "Fuat SEZGİN" Anlatıldı

57. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Paneli Gerçekleşti
58. İzmir Demokrasi Üniversitesi "İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyetine Yaptığı Katkıları ve Prof. Dr. Fuat SEZGİN» Konulu Konferans Gerçekleşti
59. (Çorum İl MEM) Fuat SEZGİN'i Anlattı
60. Bingöl Üniversitesi Osmanlı Bilim Tarihi Üzerine Düşünceler Konulu Konferans Gerçekleşti
61. Uluslararası Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Bilim Tarihi Sempozyumu Başladı
62. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Fuat SEZGİN Paha Biçilmez İlmi Mirası İle Anıldı
63. Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Bilim Tarihi Sempozyumu İstanbul Üniversitesinde Gerçekleşti
64. Uşak Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anlatmaya Devam Ediyor
65. Bitlis'te Prof. Dr. Fuat SEZGİN Paneli Yapıldı
66. Türkiye Maarif Vakfı İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Paneli Düzenlendi
67. Türkiye Maarif Vakfı "Fuat Sezgin Hocayı Hatırlamak" Konulu Panel Düzenlendi
68. Kırıkkale Üniversitesi Bilimsel Mirasımız Gelecek Tahayyülümüz Konulu Konferans Gerçekleşti
69. Sinop Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve Müslümanların Bilime Katkıları Konferansı Gerçekleşecek
70. Sinop Üniversitesi Türk İslam Tarihinde Matematik ve Fen Bilimleri Konferansı Gerçekleşti
71. Sinop Üniversitesi Bir İslam Bilgini Farabi Konferansı Gerçekleşti
72. Sinop Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Paneli Gerçekleşti
73. Hakkari'de Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferansı Düzenlendi
74. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi 3. Uluslararası Ahmed-i Hani Sempozyumu Yapıldı
75. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Anısına Türkoloji Kongresi Gerçekleşti
76. Sinop Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve Müslümanların Bilime Katkıları Konferansı Gerçekleşti

77. Selçuk Üniversitesi "İnsanoğlunun Yeryüzündeki Bilgi Kaynakları ve Geçmişten Geleceğe Yükseköğrenim Kurumları" Konferansı Düzenlendi
78. Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektör Bilgiç: Geleceğe Bakabilmek İçin Dünü Bilmek Zorundayız
79. Selçuk Üniversitesi Rektörü İslam Medeniyetinin Bilim ve Yükseköğretim Tarihini Anlattı
80. Orhangazi Asil Çelik MYO'da Fuat Sezgin Konferansı Yapıldı
81. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı İlçe Konferansları: Karacabey MYO
82. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı İlçe Konferansları: Mustafakemalpaşa MYO
83. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Karaman, Sezgin'i ve Bilime Katkılarını Anlattı
84. Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi Fuat Sezgin paneli Yoğun Bir İlgiyle Gerçekleşti
85. Bitlis Eren Üniversitesi Prof. Dr. Sırma: Müslümanlar Hilafeti Bırakınca Çöküş Başladı
86. Birlik Konferansları Fuat Sezgin İle Başladı
87. Rektör Bağlı KSBÜ'de Fuat Sezgin Paneline Katıldı
88. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fuat Sezgin Bize Ne Söylüyor Konferansı Gerçekleşti
89. Bitlis Eren Üniversitesi Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma'dan "Ah Endülüs" Konferansı Gerçekleşti
90. Erzurum Teknik Üniversitesi Erzurum'da Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Anma Etkinliği Düzenlendi
91. Erzurum Teknik Üniversitesi Fuat Sezgin: Ömrünü Aşağılık Kompleksini Yenmeye Adadı
92. TYB'de Prof. Dr. Fuat Sezgin Konuşuldu
93. Pazarcık MYO'da Bilimler Tarihi Dostu Fuat Sezgin'i Anlamak Konulu Konferans Gerçekleşti
94. Orhangazi Asil Çelik MYO'da Fuat Sezgin Konferansı Gerçekleşti
95. Erzurum Teknik Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Etkinliği Düzenlendi
96. Ankara İl MEM Geçmişin İzlerinden Geleceğe Yürümek Açıklaması Fuat Sezgin Sempozyumu Yapıldı

97. Dokuz Eylül Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Bilim Dünyasına Mirası Anlatıldı
98. Kırıkkale Üniversitesi Rektörü ARSLAN "Fuat Ezgin'i Anlamak, Yerli Aklın İnşa Edilmesi" Başlıklı Konferans Verdi
99. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Konulu Panel Gerçekleşti
100. Sakarya Büyükşehir Belediyesi Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Bilim Dünyası Konulu Panel Düzenledi.
101. İstanbul Medipol Üniversitesi "Geleceğin Bilimi Forumu'19 Gerçekleştirildi
102. Ahmet Yesevi Üniversitesi İslam Medeniyetinde Bilim ve Teknoloji Konferansı Düzenlendi
103. Dokuz Eylül Üniversitesinde Müslümanların İlim ve Medeniyete Katkıları Konferansı Gerçekleşti
104. Ahmet Yesevi Üniversitesi Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Yapıldı
105. Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilgi: Mahiyeti ve Teknolojik Obezite Konulu Konferans Gerçekleşti
106. Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilgi Teknolojilerinin Teknoloji Yöntemine Evrimi
107. Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Uygarlığı: Köklü Geçmişten Günümüze Ana Temasıyla 8. Uluslararası Türkoloji Kongresi Düzenlendi
108. Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk-İslam Bilim İnsanlarının Dünya Medeniyetine Katkıları Paneli Gerçekleşti
109. Gümüşhane Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Yapıldı
110. Çankırı Karatekin Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Çalışmalarıyla Ünlü Yapmış Bir Araştırmacı Fuat Sezgin Konferansı Yapıldı
111. Düzce Üniversitesi İslam Bilim Tarihine Adanmış Bir Ömür Etkinliği
112. Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Anlamak İslam Medeniyetinin Batıya Işık Tutma Perspektifini Anlamaktır
113. İstanbul Üniversitesi Fuat Sezgin ve İslami İlimler Çalıştayı Gerçekleşti
114. Erzurum Teknik Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in İslam Bilim Tarihine Katkıları Konulu Konferans Gerçekleşti
115. Kocaeli Üniversitesi Bilime Adanmış Bir Ömür Etkinliği Gerçekleşti
116. Kastamonu Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Bilim Tarihi ve Bilim Tarihi Yazıcılığı Çalıştayı Düzenlendi

117. Kastamonu Üniversitesi Tosya Meslek Yüksekokul'u Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına: Bilim Tarihi Gelişimi Konferansı Düzenlendi
118. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fuat Sezgin ve Müslümanların Bilime Katkıları Konulu Konferans Gerçekleşti
119. Fuat Sezgin Kazakistan'da Anıldı
120. Uşak Üniversitesi Türk Büyük Âlimi Fuat Sezgin Kazakistan'da Anıldı
121. Manisa Celal Bayar Üniversitesi İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyetine Yaptığı Katkıları ve Fuat Sezgin
122. Geçmişin İzlerinden Geleceğe Yürümek Açıklaması Fuat Sezgin Sempozyumu
123. DEÜ'de Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Bilim Dünyasına Mirası Anlatıldı
124. Dokuz Eylül Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Bilim Dünyasına Mirası Anlatıldı
125. İbn Haldun Üniversitesi İslam'da Medeniyet Bilimleri Tarihi Sempozyumu Gerçekleştirdi.
126. Hakkari Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferansı Düzenlendi
127. Ege Üniversitesi İslam Medeniyetinde Bilim Yayılması: Bilginler ve Batıya Etkileri Konferansı
128. Bolu Valiliği 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Paneli Gerçekleşti
129. Bingöl Üniversitesi Fuat Sezgin'i Hatırlamak Paneli Gerçekleşti
130. Akşehir'de Prof. Dr. Fuat Sezgin Konulu Konferans
131. Bozok Üniversitesi Fuat Sezgin Paneli Gerçekleşti
132. Rektör Mazhar Bağlı, Yozgat Bozok Üniversitesi Tarafından Düzenlenen Panele Katıldı
133. İzmir Demokrasi Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Anlamaya ve Anlatmaya Devam Ediyor
134. Aydın Milli Eğitim Müdürlüğü Fuat Sezgin Paneli Gerçekleştirdi
135. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Fuat Sezgin Ansına Uluslararası Sempozyum Düzenledi
136. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Birleşik Akademik Genel Kurulu ve Fuat Sezgin'i Anma Programı Gerçekleşti
137. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Bilim ve Hayat Konulu Seminer Düzenlendi
138. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Fuat Sezgin'i Anlamak ve Anlatmak

139. Aksaray Üniversitesi Medeniyetler, İnsanlığın Ortak Mirası Biçiminde İlerler
140. İzmir Demokrasi Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslam Bilim Tarihine Katkıları Konulu Konferans Gerçekleşti
141. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fuat Sezgin ve İslam Bilim Tarihinde Müslüman Öncü Bilim İnsanları Konulu Konferans Gerçekleşecek
142. PAÜ'de İslam Dünyasındaki Bilginlerin Bilim ve Teknolojiye Katkıları Konuşuldu
143. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Bilim Söyleşisi Gerçekleştirdi
144. Iğdır Üniversitesi İslam Bilim Tarihine Adanan Ömür Fuat Sezgin Konferansı Gerçekleşti
145. Dergi Park İslam Medeniyetinin Duraklama Sebepleri Konferansı Düzenledi.
146. Amasya Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Bize Ne Söyler Konulu Konferans Gerçekleşti
147. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Anmak ve Anlamak Konferansı Düzenledi
148. Erzurum Teknik Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in İslam Bilim Tarihine Katkıları
149. Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihinde Yeni Ufuklar Konferansı
150. Tokat Anadolu İmam Hatip Lisesi Fuat Sezgin Konferansı
151. Bitlis Belediyesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferansı Düzenlendi
152. Çal Belediyesi Fuat Sezgin Konferansı
153. Giresun Valiliği Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferansı
154. Sakarya Üniversitesi Kültür ve Bilim Tarihimizde Fuat Sezgin Konulu Konferans Düzenlendi
155. TÜBA Müslümanların Coğrafya Tarihine Bugüne Kadar Bilinmeyen İnanılmaz Büyük Katkısı Adlı Konferans Düzenlendi
156. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Bilim Tarihi Paneli Gerçekleşti
157. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Fuat Sezgin Sanat ile Yad Edildi
158. Sakarya Büyükşehir Belediyesi Fuat Sezgin ve Bilim Dünyamız Konulu Panel Yapıldı

159. Prof. Dr. Hüseyin KARAMAN Tarafından Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslam'da Bilim ve Teknik Konulu Konferans Yapıldı
160. Prof. Dr. Hüseyin KARAMAN Tarafından Tarihi Uyanışın Mimarı Prof. Dr. Fuat Sezgin Konulu Konferans Yapıldı
161. DEÜ'de Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Bilim Dünyasına Mirası Anlatıldı
162. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fuat Sezgin ve İslam Bilim Tarihinde Müslüman Öncü Bilim İnsanları Konferansı Verildi
163. Rektör Bağlı, Yozgat Bozok Üniversitesi Tarafından Düzenlenen Prof. Dr. Fuat Sezgin Paneline Katıldı
164. NEVÜ'de Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Haftası Kapsamında Atölye Çalışması Yapıldı
165. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İslam Medeniyeti ve Müslüman Kaşifler: İslam Bilim Tarihi
166. Necmettin Erbakan Üniversitesi İslam Bilim Geleneği ve Fuat Sezgin Hoca Konulu Konferans Gerçekleşti
167. Erciyes Üniversitesi Bilim Tarihi ve Türkler Anlatıldı
168. Erciyes Üniversitesi Düşüncenin İzinde XXXIX: Fuat Sezgin Konulu Konferans
169. Kayseri Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Etkinlikleri Kapsamında Bir Bakışta Kayseri Sanayisi Konulu Konferans Yapıldı
170. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Paneli Gerçekleşti
171. İzmir Demokrasi Üniversitesi "İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyetine Yaptığı Katkılar ve Prof. Dr. Fuat SEZGİN» Konulu Konferans Gerçekleşti
172. Bingöl Üniversitesi Osmanlı Bilim Tarihi Üzerine Düşünceler Konulu Konferans Gerçekleşti
173. İstanbul Üniversitesi Fuat Sezgin'e Ait Ortaya Çıkan yeni Belgeler İSAMER İle Çalıştay'da İncelendi
174. İstanbul Üniversitesi Fuat Sezgin Konferansı Düzenlendi
175. İstanbul Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Etkinlikleri 1. Konferans
176. İstanbul Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Etkinlikleri 2. Konferans
177. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bilime Açılan Kapı: Fuat Sezgin
178. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fuat Sezgin ve İslam Bilim Tarihinde Müslüman Öncü Bilim İnsanları Konferansı Düzenlendi

179. Yıldız Teknik Üniversitesi Müslümanlar Dünya Bilim ve Teknolojisine Katkı Sağladı mı? Konferansı
180. Pazar Haberal Ortaokulunda Prof. Dr. Fuat Sezgin Paneli
181. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Anma Konferansı
182. Ardahan Valiliği Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Etkinliği Düzenledi
183. İBB Gençlik Meclisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Tanıtmaya Devam Ediyor
184. Kars'ta Prof. Dr. Fuat Sezgin Etkinliği Düzenlendi
185. Kafkas Üniversitesi Tarafından Fuat Sezgin Etkinliği Düzenlendi
186. Uşak Üniversitesi Tarihten Geleceğe Bilim Köprüsü Sempozyumu Başladı
187. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fuat Sezgin ve İslam Bilim Tarihinde Müslüman Öncü Bilim İnsanları Konferansı
188. Fikriyat Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Sempozyumu İlk Gün Etkinlikleri
189. Sakarya Büyükşehir Belediyesi Fuat Sezgin ve Bilim Dünyası Konulu Panel Gerçekleşti
190. Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilim Tarihi Perspektifinde Teknoloji Yöntemi Konulu Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesinde Konferans Gerçekleşti
191. Bakü'de Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Anısına Konferans
192. Yunus Emre Enstitüsü Endülüs ve Osmanlı Medeniyetlerinde Bilim ve Teknoloji Konferansı Düzenlendi
193. Bursa Uludağ Üniversitesi Arayışlar Döneminde İslam Düşüncesi: Bütünlük ve Süreklilik Sorunu
194. Bursa Uludağ Üniversitesi Gemlik Asım Kocabıyık Meslek Yüksekokulu Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Anlamak Konferansı Düzenlendi
195. Bursa Uludağ Üniversitesi İşletme İnegöl Fakültesi Bir Bilim Adamı Prof. Dr. Fuat Sezgin Konferansı Gerçekleşti
196. Sakarya Üniversitesi İslam Medeniyetinde Bilim ve Teknoloji Konulu Konferans Gerçekleşti
197. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Müslümanların Bilime Katkıları Konferansı Gerçekleşti
198. Bursa Büyükşehir Belediyesi İslam'da Bütünlük ve Süreklilik Konferansı
199. Gümüşhane Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Gerçekleşti
200. Düzce Üniversitesi Bir İlim Yolcusu: Prof. Dr. Fuat Sezgin Sempozyumu Gerçekleşti

201. Kırıkkale Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Hayatı ve İslam Düşünce-
sindeki Yeri Konulu Konferans
202. Mustafa Kemal Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'i Anma Paneli Düzenledi
203. Türkiye Yazarlar Birliği Prof. Dr. Faut Sezgin'in Bilim Tarihindeki Yeri
ve Önemi
204. Sakarya Üniversitesinde Osmanlı Bilim Sempozyumu Düzenlendi
205. Bursa Büyükşehir Belediyesi Doğudan Gelen Işık: Müslüman Bilim
Adamları Projesi
206. Bahçelievler Kız Anadolu Lisesi Bilimler Tarihi Dostu Fuat Sezgin'i An-
lamak Konulu Konferans Gerçekleşti
207. Ardahan Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Üniversitemizde Gerçekleş-
tirilen Etkinlikle Anıldı
208. Trabzon Üniversitesi Türk-İslam Bilim Geleneği ve Prof. Dr. Fuat Sezgin
Konulu Panel Gerçekleşti
209. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Fuat Sezgin Anısına Panel Dü-
zenledi
210. Trabzon Üniversitesi Oryantalizm ve Batıda Hz. Muhammed İmajı Ko-
nulu Konferans
211. Kayseri Üniversitesi Türk İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyetlerine
Katkısı Konulu Panel Düzenlendi
212. Artvin Çoruh Üniversitesi Bir Bilim Adamını Hikayesi: Fuat Sezgin
213. İnönü Üniversitesi Profesör Fuat Sezgin Anıldı
214. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Fuat Sezgin Anma Paneli Düzenlendi
215. Mersin Eyüp Aygar Fen Lisesi Fuat Sezgin Konferansı Gerçekleşti
216. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Rektörü Karakaya, Özel Kırşehir Ana-
dolu Lisesinde Kariyer Günleri Etkinliğine Katıldı
217. Şırnak Üniversitesi Fuat Sezgin Konferansı Gerçekleşti
218. Burdur Yeşilova İmam Hatip Ortaokulu 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı
Etkinliği Düzenledi
219. Hafik'te Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İlmi Hayatı Konulu Konferans Gerçek-
leşti
220. Dicle Üniversitesi Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi Sempozyumu Düzenledi
221. Çankırı Karatekin Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı İslam
Dünyasında Astronomi ve Batıya Etkileri Konferansı Gerçekleşti

222. Piri Reis Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Konferansı ve Ödül Töreni Gerçekleşti
223. Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi İnsanlığın Ortak Mirası Bilim Tarihi Paneli
224. Kırıkkale Üniversitesi Rektörü Ersan ASLAN Piri Reis Üniversitesinde “Fuat Sezgin ve İslam Bilim Mirası” Konulu Konferans Verdi
225. Uşak Latife Hanım Kız Yurdunda Prof. Dr. Fuat Sezgin Konulu Sunum Yapıldı
226. Samsun Üniversitesi Afrika’da Bilim Geleneği Konulu Konferans Düzenlendi
227. Eskişehir Anadolu Lisesi Fuat Sezgin Sempozyumu Gerçekleştirdi
228. Yalova Diriliş Anadolu Lisesi Futa Sezgin Söyleşisi Gerçekleştirdi
229. Pendik İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Prof. Dr. Fuat Sezgin Semineri Düzenledi
230. İhsan Fazlıoğlu Fuat Sezgin’in Bilimler tarihi Paradigmasını Düşünmek
231. Buruciyas Bilimler Tarihi Dostu Prof. Dr. Fuat Sezgin Konulu Konferans
232. İbn Haldun Üniversitesi Uluslararası Sahih-i Buhari Sempozyumu Düzenlendi
233. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin’in İzinde Bilimler Tarihi Ulusal Sempozyumu Düzenlendi
234. Yalova Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin, Bilim Tarihi ve Medeniyet Paneli Gerçekleşti
235. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı prof. Dr. Fuat Sezgin’i Anma ve Anlama Semineri Düzenledi
236. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Rektörü Bağlı, Hindistan’da “İslam Medeniyeti ve İlim” Üzerine Konuştu

Kurulan Merkezler

1. Bağcılar Belediyesi Bağcılar’da Fuat Sezgin Bilim Merkezi Kuruldu
2. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fuat Sezgin Ortadoğu ve Avrasya Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
3. Kırıkkale Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Koordinasyon Merkezi Kuruldu
4. Bitlis Eren Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi

Düzenlenen Sergi ve Açılan Müzeler

1. Gök Medrese'de İslam, Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi Açıldı
2. Kökler" Sergisi Fuat Sezgin Anısına Açıldı (Küçükçekmece Belediyesi)
3. Fırat Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anma Sergisi Açıldı
4. İstanbul Üniversitesi Öğrencileri İstanbul Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etti
5. Kocaeli Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etti
6. Muş Alparslan Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kitaplığı ve Sergisi Açıldı
7. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fuat SEZGİN Anısına Fotoğraf Sergisi Açıldı
8. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi 55. Kütüphane Haftası Etkinlikleri Başladı
9. Ayvalık'ta Prof. Dr. Fuat SEZGİN Sergisi Açıldı
10. Bartın Üniversitesi Geleceğin Öğretmenleri "Öğretmenim Şenliği" Kapsamında Prof. Dr. Fuat SEZGİN Sergisi Açıldı
11. Kabadüz'de İslam Bilimler Tarihi Resim Sergisi
12. Munzur Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve Türk İslam Bilim İnsanları Panosu Oluşturuldu
13. Necmettin Erbakan Üniversitesi Türkiye'nin Haneleri Sanatseverlerle Buluştu
14. Siirt Üniversitesi İslam Bilim İnsanları Sergisi Açıldı
15. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Fuat SEZGİN Anısına Kırgızistan'da Dönüşüm Sergisi
16. İzmir Demokrasi Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Fotoğrafları Sergisi Açıldı
17. Erciyes Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Sergi Açıldı
18. Bingöl Üniversitesi Geçmişten Günümüze Bilim Köprüsü Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilim ve Teknik Sergisi
19. Ege Üniversitesi Prof. Sezgin'in Birikimini Yerinde Gördü
20. Oltu Meslek Yüksekokulu'nda Mezuniyet Coşkusu
21. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Fuat SEZGİN Anısına: Bilimden Sanata Yansımalar Sergisi
22. İslam Bilim İnsanı Fuat Sezgin'i Anlattılar. O Müzeyi Gördüler (Anadolu Eğitim Kültür ve İrfan Derneği)

23. İslam Bilginlerinin İcatları Bu Müzede (www.muhabirce.com)
24. İzleyenleri Duygulandıran Sergi (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı)
25. Pamukkale Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Sergi Düzenledi
26. Kırıkkale Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN-Bilimsel Mirasımız Sergisi
27. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi Gerçekleşti
28. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Sergisi Açıldı
29. Birlik Vakfından Hüma Okullarında Sergi
30. Çankırı Karatekin Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Teknik Gezi
31. Kayseri Üniversitesi Mustafa Çıkrıkçıoğlu MYO'da Grafik Tasarım Sergisi Açıldı
32. Necmettin Erbakan Üniversitesi Doğunun Özgüveni Fuat Sezgin Hoca
33. Necmettin Erbakan Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Karma Sergisi Gerçekleşti
34. Kocaeli Üniversitesi Fuat Sezgin, Pul Sergisi İle Anılıyor
35. Beyoğlu Belediyesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilim Tarihine Yolculuk Sergisi Açıldı
36. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Geleneksel Sanatlar Sergisi
37. Küçükçekmece Belediyesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Sergisi
38. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Sergisi Düzenlendi
39. İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü Prof. Dr. Fuat Sezgin'in İzinde Projesi Kapsamında Gezi Düzenledi
40. Süleyman Demirel Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Ziyaret
41. Giresun Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Ziyaret
42. Batı Trakya Öğrenci Birliği İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Ziyaret
43. Muş Alparslan Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi Ziyaret
44. Anadolu Eğitim Kültür ve İrfan Derneği İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
45. Özel Bahçelievler İhlas Ortaokulu İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etiler

46. İlim Yayma Vakfı İrfan Okulları Müze Gezisi Düzenledi
47. Okyanus Kolejlere İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
48. Uluslararası Genç Derneği İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
49. İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi (İstanbul Firuzan Kemal Demironaran Lisesi)
50. Irmak Okulları İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
51. TÜZYEV İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
52. Yenilikçi Eğitim Kurumları İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
53. İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
54. Sanayi ve Teknoloji Bakanı Varank Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Bilim Tarihi Sergisini Gezdi
55. İzmir Demokrasi Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Sergisi Açıldı
56. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Resim Sergisi
57. PAÜ Prof. Dr. Fuat Sezgin Sergisi Eğitim Fakültesinde Devam Ediyor
58. Necmettin Erbakan Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Karma Sergisi Açıldı
59. Trakya Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Gezisi Düzenledi
60. Kültür ve Turizm Bakanlığı Prof. Dr. Fuat Sezgin
61. Bursa Vakfı Kültür Merkezi Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Yılı Resim Sergisi
62. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Müzesinde Fotoğraf Sergisi
63. Bursa Uludağ Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi Gezisi
64. Erciyes Üniversitesi Grafik Tasarım Sergisi
65. Bartın Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Müze Gezisi Düzenledi
66. Fuat Sezgin Fen Lisesinden Fuat Sezgin Sergisi
67. Kafkas Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi
68. Alparslan Anadolu Lisesi İslam Bilim ve teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etti

69. Uluslararası Öğrenci Derneği İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etti
70. Çekmeköy 2023 Dergisi Müze Gezisi Gerçekleştirdi
71. Dar-ul İlim İslami İlimler Merkezi Müze Gezisi Gerçekleştirdi
72. Nevzad Ayasbeyoğlu Ortaokulu İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesinin Ziyaret Etti
73. Şahinbey Belediyesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etti
74. Konya Büyükşehir Belediyesi Karma Sergisi Düzenledi
75. İzmir Demokrasi Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesine Gezi Düzenledi
76. Ardahan Üniversitesi Fuat Sezgin Fotoğraf Sergisi
77. Prof. Dr. Fuat Sezgin Sergisi PAÜ Hastanelerinde Açıldı
78. Pamukkale Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Sergi Açılışlarına Devam Ediyor
79. Bilim Tarihi Müzeciliği (İstanbul İl MEM)
80. Prof. Dr. Fuat Sezgin Sergisi Pamukkale Üniversitesi Hastanelerinde Açıldı
81. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Fuat Sezgin ve Bilim Tarihciliği Sergisi Düzenlendi
82. Çorum Final Akademiden Fuat Sezgin Sergisi
83. Kırıkkale Üniversitesi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etti
84. Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi İslam Bilim ve teknoloji Müzesini Gezdi
85. Serdivan Gençlik Merkezi İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini Ziyaret Etti
86. Adana Ülfet Der Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Sergi Açtı
87. Eskişehir Anadolu Lisesi Fuat Sezgin Sergisi Açtı
88. Sakarya Kredi Yurtlar Müdürlüğü Fuat Sezgin Anısına Müze Gezisi Düzenledi
89. Bursa Genç İHH Fuat Sezgin Yılı Kapsamında Gezi Düzenledi
90. Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Sergisi Düzenlendi

Dergiler

1. Bilim Genç TÜBİTAK Prof. Dr. Fuat SEZGİN Denizlerde Konum Belirleme
2. Erciyes Üniversitesi TEMAŞA Felsefe Bölümü Dergisi Fuat SEZGİN Özel Sayısı
3. Çekmeköy Belediyesi 2023 Dergisi Fuat SEZGİN Yılı
4. Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi Fuat SEZGİN ve Bilim Tarihi Anlayışı
5. Bilim Genç TÜBİTAK Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kimdir
6. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Özel Sayısı
7. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Sayısı
8. KOSGEB Dergisi Mart Sayısında "Kaşifin Ayak Sesleri" Başlığı Altında Prof. Dr. Fuat SEZGİN'e Yer Verildi
9. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve İslam Bilim İnsanları Sergisi
10. Trakya Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam ve Bilim Tarihi Özel Sayısı Çıkarılacak
11. KOSGEB Nisan Ayı Dergisinde Kaşifin Sırrı Başlığında Fuat SEZGİN'e Yer Verdi
12. KOSGEB Mayıs Ayı Dergisinde Kaşifin Gözyaşları Başlığında Fuat SEZGİN'e Yer Verdi
13. Tevfik İleri Anadolu İmam-Hatip Lisesi Yeni Damla Dergisi Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı
14. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fuat Sezgin'e Adanmış Özel Sayı
15. Yeni Dünya'da Şura Dergisi Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı
16. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi Fuat Sezgin Özel Sayısı
17. KOSGEB Kasım Ayı Dergisinde Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Dr. Ursula Sezgin Bilimler Tarihi Kütüphanesi Özel Sayısı
18. Fikriyat Dergisi Fuat Sezgin
19. Bakan Çavuş Bilim Kurdu Dergisini Öğrencilere Dağıttı
20. Muş Alparslan Üniversitesi Anemon Dergisi Özel Sayısı
21. Erciyes Üniversitesi Temaşa Dergisi Özel Sayısı

22. Bilim Kurdu Dergisi Fuat Sezgin'in Bilim Tarihçiliği
23. Aksaray Üniversitesi ASER'in Son Sayısı Fuat SEZGİN'e İthaf Edildi
24. Erciyes Üniversitesi Temaşa Dergisi Özel Sayısı
25. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fuat Sezgin Yılı Özel Sayısı
26. Düzce Üniversitesi BİLİMNAME Dergisi Fuat Sezgin Özel Sayısı
27. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı
28. Bartın Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Özel Sayısı
29. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fuat Sezgin Özel Sayısı Yayınlandı
30. Bilim Genç Dergisi "Simyadan Kimyaya: Modern Kimyanın Doğuşu"
31. Bilim Genç Dergisi "Fotoğraf Makinesinin Atası:karanlık Kutu"
32. Bilim Genç Dergisi "Torpidonun Keşfi"
33. Bilim Genç Dergisi "El-Cezeri'nin Krank Milinden Watt'ın Buhar Makinesine"
34. Bilim Genç Dergisi "Astronomik Hesaplama Aleti: Usturlap"
35. Bilim Genç Dergisi "Modern Tıbbın Geleneksel Aletleri"
36. Bilim Genç Dergisi "İdrisinin Yuvarlak Dünya Haritası"
37. Bilim Genç Dergisi "Astronomiden Matematiğe"
38. Bilim Genç Dergisi "Taşların Bilimi: Mineroloji"
39. Bilim Genç Dergisi "Geçmişin Gökyüzüne Açılan Pencereleri: Rasathaneler"
40. Bilim ve Teknik Dergisi 2019 Fuat Sezgin Yılı
41. Bilim ve Teknik Dergisi Bilim Çizgi: Prof. Dr. Fuat Sezgin
42. Bilim ve Teknik Dergisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Bilim Tarihçiliği
43. Erciyes Üniversitesi Bilimname'nin Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı Yayınlandı
44. Pamukkale Üniversitesi "Tarihten Geleceğe Bilim Köprüsü Prof. Dr. Fuat Sezgin" Dergisi Yayınlandı.
45. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Fuat Sezgin Özel Sayısı yayımlandı.
46. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Fuat Sezgin Özel Sayısı yayımlandı.

Web Sayfalarında Yapılan Paylaşımlar

1. Prof. Dr. Fuat Sezgin, Kayseri Üniversitesi'nde Bir Dizi Etkinlikle Anıldı
2. Atatürk Üniversitesi, Prof. Dr. Fuat Sezgin'i ve Eserlerini, Genç Kuşaklara Anlatıldı
3. Prof. Dr. Fuat Sezgin, ERÜ'de Bir Dizi Etkinlikle Anıldı
4. Prof. Dr. Fuat Sezgin, Üniversitemizde Bir Dizi Etkinlikle Anıldı
5. Prof. Dr. Fuat Sezgin Buü'de Yıl Boyu Anlatıldı
6. Prof. Dr. Fuat Sezgin, Kayseri Üniversitesi'nde Bir Dizi Etkinlikle Anıldı
7. Konya Teknik Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı
8. Erciyes Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin, Üniversitemizde Bir Dizi Etkinlikle Anıldı
9. Bartın Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinliği
10. Afyon Kocatepe Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlikleri Protokolünü İmzaladı
11. Aksaray Üniversitesi İslam Bilim Tarihine Adanan Ömür
12. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fuat SEZGİN Yılı
13. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi I. Uluslararası Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Bilim Tarihi Sempozyumu
14. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Makale Yarışması
15. Çankırı Karatekin Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
16. Düzce Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlikleri
17. Erciyes Üniversitesi Fuat SEZGİN Yılı Etkinlikleri
18. FSM Vakıf Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Öğrenci Sempozyumu
19. FSM Vakıf Üniversitesi I. Uluslararası İslam Bilim Tarihi Sempozyumu
20. Gazi Üniversitesi Fuat Sezgin ve Eserleri Gençlere Anlatılacak
21. Hitit Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlik Protokolü İmzalandı
22. İstanbul Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Mezarı Başında Anıldı
23. Karabük Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
24. Selçuk Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
25. Piri Reis Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
26. İstanbul Teknik Üniversitesi Fuat Sezgin Yılı'nı Destekledi

27. Kastamonu Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
28. Fırat Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
29. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
30. Çankırı Karatekin Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
31. TCDD 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinliklerine Ev Sahipliği Yaptı
32. Kocaeli Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
33. İstanbul Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Twitter Hesabı Açıldı
34. Uşak Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
35. Uludağ Üniversitesi VIII. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilgilendirme ve Ar-Ge Günleri Poster Duyurusu
36. Muş Alparslan Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına STEM Eğitimi Ders Planı Yarışması
37. Muş Alparslan Üniversitesi 2019 Yılı Prof. Dr. Fuat SEZGİN Protokolü İmzalandı
38. Bartın Üniversitesi III. Arge Proje Pazarı
39. İBB Gençlik Meclisi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anlatıldı
40. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
41. Manisa Celal Bayar Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
42. Çekmeköy Belediyesi Uluslararası Bilim Olimpiyatları Bu Yıl Prof. Dr. Fuat SEZGİN Adıyla Gerçekleşti
43. Trakya Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
44. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Sinebüs ve Sergibüs İle Anlatıldı
45. Manisa Celal Bayar Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
46. Erciyes Üniversitesi Temaşa Dergisi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Sayısı Çıkartıldı
47. Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve İslam Tarihinde Yeni Ufuklar
48. Fırat Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı

49. Fırat Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlik Takvimi
50. Bartın Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlik Takvimi
51. Bilecik Şeyh Edebali Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlik Takvimi
52. Bursa Uludağ Üniversitesi VIII. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilgilendirme ve Ar-Ge Günleri Poster Duyurusu
53. Çankırı Karatekin Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinlik Takvimi
54. Erciyes Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlik Takvimi
55. Kayseri Üniversitesi Bilim Felsefesinde Kırılmalar ve Bilim Ahlakı Konferansı
56. Kastamonu Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinlik Takvimi
57. Küçükçekmece Belediyesi Fuat SEZGİN'i Unutmadı
58. TÜBİTAK Bilim ve Genç Fuat SEZGİN Yılı
59. TÜBİTAK 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
60. TÜBA Fuat SEZGİM Özel Ödülü
61. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Ekim/ Kasım Ayı Özel Sayısı
62. Düzce Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilim Atölyesi
63. Blida 1 ve Blida 2 Üniversiteleri 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Protokolü İmzalandı
64. KOSGEB Uluslararası İslam Bilim Tarihi ve Fuat SEZGİN Sempozyumu
65. KOSGEB Şubat Dergisi Fuat SEZGİN Kimdir?
66. İstanbul Teknik Üniversitesi "Cezeri'nin Olağanüstü Makineleri" Sizi 800 Yıl Öncesine Davet Ediyor
67. Muş Alparslan Üniversitesi Fuat SEZGİN Özel Sayısı
68. Düzce Üniversitesi Fuat SEZGİN Bilim Atölyesinin Açılışı Gerçekleştirildi
69. Muş Alparslan Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Bilgi Yarışması
70. Çekmeköy Belediyesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Uluslararası Bilim Olimpiyatlarına Başvurular Başladı
71. TÜBİTAK ARDEB 1003 Programı Kapsamında Yeni Çağrı Açıldı
72. Bitlis Eren Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Sayısı Çıkaracak
73. TÜBA GEBP ve TESEP Ödülleri
74. Erciyes Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Belgeseli Yayınlandı

75. İstanbul Teknik Üniversitesi Son Osmanlı Bilim Alimi Takiyüddin El-Rasid ve Carl Friedrich Gauss'un İlkokul Cezası
76. İstanbul Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinlikleri
77. Üsküdar Üniversitesi Batı Merkezli Bilim Anlayışına Karşı Fuat SEZGİN ve İslam Mirası Paneli
78. Yıldız Teknik Üniversitesi İslam Medeniyeti'nin Bilim ve Teknolojiye Katkıları
79. Bursa Uludağ Üniversitesi ARDEB 1003 Programı Kapsamında "İslam Medeniyeti ve Bilim Tarihi " Başlıklı Çağrı Açıldı.
80. Hitit Üniversitesi ARDEB 1003 Programı Kapsamında "İslam Medeniyeti ve Bilim Tarihi" Başlıklı Çağrı Açıldı.
81. Uşak Üniversitesi ARDEB 1003 Programı Kapsamında "İslam Medeniyeti ve Bilim Tarihi" Başlıklı Çağrı Yapılmıştır.
82. Fırat Üniversitesi TÜBA Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Ödül Duyurusu
83. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinliklerine Tam Destek
84. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi ARDEB 1003 Programı Kapsamında Yeni Çağrı Açıldı
85. Uşak Üniversitesi Rektörü Bilim Tarihi ve Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anlattı
86. Üsküdar Üniversitesi Batı Merkezli Bilim Anlayışına Karşı Fuat SEZGİN ve İslam Mirası Paneli ve Fuat SEZGİN Konferans Salonu Açılışı
87. Üsküdar Üniversitesi Yüksek İnsani Değerleri 4. Kez Ödüllendirdi
88. Isparta Şehir Hastanesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Tıp Tarihi Sempozyumu
89. İnönü Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Paneli Anıldı
90. Mardin Artuklu Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Bilim Tarihinine Yeni Bakışlar Sempozyumu
91. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN VIII. Bilgilendirme ve Ar-Ge Günleri
92. Kayseri Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Şiir Dinletisi Düzenlenecek
93. İstanbul Teknik Üniversitesi Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Konuşmaları Düzenlendi
94. Kapadokya Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN
95. Uşak Üniversitesi Rektörü Öğrencilere Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anlattı

96. Uşak Üniversitesi Rektörü Savaş Lise Öğrencilerine Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anlattı
97. İstanbul Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve Okuma Grubu
98. İzmir Demokrasi Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
99. Milli Eğitim Bakanlığı 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
100. Atatürk Üniversitesi Genç Bilim İnsanları Çalıştayı
101. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN VII. Bilgilendirme ve AR-GE Günleri
102. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN 8. Bilgilendirme ve Ar-Ge Günleri Başladı
103. TÜBA Akademi Konferansı: Fuat SEZGİN ve Bilim Mirası Üzerine Konferans Düzenlendi
104. Amasya Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Bilim Tarihine Katkıları Konferansı Düzenlendi
105. İBB Gençlik Meclisi Tematik Otobüsler Prof. Dr. Fuat SEZGİN'İ Tanıtıldı
106. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinliklerine Tam Destek
107. TÜBİTAK Bilim Genç Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Bilim Söyleşileri Başladı
108. Fırat Üniversitesi İslam Düşünce Tarihinde Mantık Söyleşisi Düzenlendi
109. Kayseri Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Şiir Dinletisi Düzenlendi
110. Antalya Hayme Ana Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinlikleri
111. TÜBA'dan Fuat SEZGİN Ödülleri
112. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Dr. Süleyman ŞENOL Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Tez Ödülünü Kazandı
113. Antalya Milli Eğitim Müdürlüğü Prof. Dr. Fuat SEZGİN 3. Liseler Arası Matematik ve Fen Bilimleri Proje Yarışması Düzenlendi
114. Kastamonu Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Hatırasına Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Düşünce Paneli Gerçekleşti
115. NEVÜ ve Kapadokya Teknopark Tarafından Prof. Dr. Fuat SEZGİN Atölyesi Kuruldu
116. Bingöl Üniversitesi Osmanlı Bilim Tarihi Üzerine Düşünceler Konferansı Gerçekleşti

117. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fuat SEZGİN Anısına Konferans ve Fotoğraf Sergisi
118. Uşak Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ekrem SAVAŞ “İslam Bilim Tarihi ve Matematikçiler” Konulu Konferansa Konuşmacı Olarak Katıldı
119. İnönü Üniversitesi 3. Uluslararası İslam ve Yorum Sempozyumu
120. TÜRKÜNİB 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
121. Bartın Üniversitesi Öğretmenim Şenliğinde Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anıldı
122. Munzur Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlikleri Kapsamında Ney Dinletisi Programı Gerçekleşti
123. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Farabi VI. Arge ve İnovasyon Proje Pazarı
124. İzmir Demokrasi Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Resmi Web Sitesi Açıldı
125. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fuat SEZGİN ve Bilim Tarihi Paneli Başarılı Bir Şekilde Tamamlandı
126. 2019 Yılı TÜBİTAK “Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilim Tarihi Ödülü” İçin Başvurular Sona Eriyor
127. Bartın Üniversitesi III. Ar-Ge Proje Pazarı Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Ödülleri Verildi
128. Bartın Üniversitesi III. Ar-Ge Proje Pazarının Konuğu İTÜ Rektörü Karaca Oldu
129. 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı İşbirliği Protokolü İmzalandı
130. Yalova Üniversitesi Bilim Tarihi Sohbetleri’nde Prof. Dr. Fuat SEZGİN’in Çalışmaları Ele Alındı
131. İzmir Demokrasi Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı İşbirliği Protokolü İmzalandı
132. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Farabi VI. Ar-Ge ve İnovasyon Pazarı Yoğun Katılımla Gerçekleşti
133. Müsiad, İbtav ve Kırıkkale Üniversitesi Arasında İşbirliği Protokolü İmzalandı
134. Piri Reis Üniversitesi Öğretim Görevlisi ve Öğrenciler Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde
135. Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi Ailesi Cumhurbaşkanımızın Toplantısına Katıldı

136. Sinop Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısı Yapıldı
137. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Rektörü Akgül, 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısına Katıldı
138. Kırklareli Üniversitesi Rektörü Şengörür, 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısına Katıldı
139. Uşak Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısı Gerçekleşti
140. Muş Alparslan Üniversitesi Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde Düzenlenen 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısına Katıldık
141. Fatih Sultan Mehmet vakıf Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısı
142. İzmir Demokrasi Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısına Katıldı
143. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi NEVÜ Heyeti Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde
144. Kayseri Üniversitesi Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinliği Düzenlendi
145. Yalova Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Münasebetiyle Düzenlenen Toplantıya Katıldı
146. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısına Katıldı
147. Düzce Üniversitesi Cumhurbaşkanlığı Külliyesindeki 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Toplantısına Katıldı
148. Çekmeköy Belediyesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Uluslararası Bilim Olimpiyatları Finalistleri Belli Oldu
149. KOSGEB Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Özel Pul ve Hatıra Para
150. KOSGEB Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Bilim Tarihi Sempozyumu Düzenlendi
151. Fatih Sultan Mehmet vakıf Üniversitesi Sezgin, Unutturulan Tarihi Hatırlatan Bir İlim Adamıdır
152. KOSGEB "Yeni Bir Dönem Başlıyor"
153. KOSGEB "İlim Aşk ve Eserleri"
154. Munzur Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Etkinlikleri

Diğer Faaliyetler

1. YTB gelecek yıl 'Prof. Dr. Fuat Sezgin Bursu' verecek
2. Fuat Sezgin Hocanın Anısına Hatıra Ormanı
3. Prof. Dr. Fuat SEZGİN'e Vefa
4. Prof. Dr. Fuat Sezgin Dünyaya Anlatılacak
5. Prof. Dr. Fuat Sezgin Şahinbey'de Anıldı
6. Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına STEM Eğitimi Ders Planı Yarışması
7. Fuat SEZGİN Kimdir?
8. Fuat SEZGİN'e Usturlablı Kabir
9. TÜBİTAK 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
10. Prof. Dr. Fuat Sezgin Adına Üç Dilde Uluslararası Sempozyum
11. YTB Fuat SEZGİN Bilim Tarihi Bursu Programı
12. YTB Fuat SEZGİN'in Çalışmaları Genç Nesillere Aktarılacak
13. KOSGEB Fuat SEZGİN'i Unutmadı
14. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Fuat SEZGİN'i Anma Programı Gerçekleştirdi.
15. Dünyaca Ünlü Bilim Adamı Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinlikler İle Anılacak
16. Sürgün Yıllarından Onur Yıllarına
17. Isparta Şehir Hastanesi Büyük Bir Organizasyona Hazırlanıyor
18. Küçükçekmece Belediyesi Fuat SEZGİN Kabri Başında Anıldı
19. Tarihi Uyanışın Mimari Prof. Dr. Fuat SEZGİN
20. İslam Bilim Geleneği ve Fuat SEZGİN Hoca
21. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Küçükçekmece'de Anıldı
22. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Dünyaya Anlatılacak
23. V. Turkcess Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi Bilim Ödülü
24. İBB Her Yerde Fuat SEZGİN'i Tanıtacak
25. Çekmeköy Belediyesi Fuat SEZGİN Adına Bilim Olimpiyatı
26. Erdoğan İlan Etmışti Protokol İmzalandı
27. Fuat SEZGİN Seferberlikle Tanıtılacak
28. Bilal ERDOĞAN: İslam Dünyasında Bilimin Yeniden Yükseltilmesini İstiyoruz
29. Anadolu Ajansının 2018 Yıllıkları Hazırlandı

30. THY Fuat SEZGİN'i Tanıtacak
31. Fuat SEZGİN'in İzinde
32. İBB Gençlik Meclisi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
33. Sinebüs ve Sergibüs Yola Çıkıyor
34. Kırıkkale Üniversitesi Fuat SEZGİN'i Dünyaya Tanıtacak
35. Haliliye İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Fuat SEZGİN Etkinliği
36. İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
37. Antalya İl Milli Eğitim Müdürlüğü Uyanışın Habercisi Fuat SEZGİN
38. TCDD 2019 Fuat SEZGİN Yılı
39. TCDD Raillife 2019 Fuat SEZGİN Yılı
40. İBB Gençlik Meclisi 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı
41. İBB Gençlik Meclisi Twitter Fuat SEZGİN Yılı
42. Çekmeköy Belediyesi 4. Uluslararası Bilim Olimpiyatları Lansmanı
43. Çekmeköy 2023 Dergisi Fuat SEZGİN
44. İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü Fuat SEZGİN'in İzinde Projesi Okullarda Yıl Boyu Etkinlikler İçeriyor
45. İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü Fuat SEZGİN'in İzinde Projesi Hayata Geçirildi
46. İstanbul Fellowship Etkinliği
47. Bakırköy İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Merhum Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anıldı
48. Azerbaycan Eğitim Bakanı Bayramov, YTB Başkanı Eren'i Ziyaret Etti
49. Blida2 Üniversitesi İle 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Protokolü İmzalandı
50. 4. Uluslararası Bilim Olimpiyatlarında Maraton Başladı
51. İskenderun Demir Çelik Anadolu Lisesinden Fuat SEZGİN'i Anlatan Dergi Çalışması
52. Kayseri Üniversitesi Kadın Girişimciler Öğrenciler İle Buluştu
53. Milat Gazetesi Evrensel Alim Fuat SEZGİN
54. Gölbaşı Belediyesi Tarafından Yaptırılan Prof. Dr. Fuat SEZGİN Aile Yaşam Merkezi Tanıtıldı
55. Üsküdar Üniversitesi Yüksek İnsani Değerleri 4. Kez Ödüllendirdi
56. Fuat SEZGİN Hocamız Büyük Bir Düşünürdür

57. Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı 9. Olağan Mütevelli Heyeti Toplantısı Yapıldı
58. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Kudüs ve Mescid-i Aksa Kompozisyon Yarışması
59. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bilim Tarihi Ödülü Başvuruları Başladı
60. Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Kızı Hilal SEZGİN Gençlerin, Babamın Araştırmalarını Okumalarını İstiyorum Dedi.
61. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Önemli Bir Değerdi
62. Kapadokya Üniversitesi Öncülere Vefa Projesi
63. Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Kızı Hilal SEZGİN Bitlis Eren Üniversitesinin Ziyaret Etti
64. Milli Eğitim Bakanlığı Okullarda Prof. Dr. Fuat SEZGİN Etkinlikleri Düzenleyecek
65. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Okullarda Anılacak
66. Okullarda Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i Anma Etkinlikleri Düzenlenecek
67. Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Kızı Hilal SEZGİN'den Bitlis Eren Üniversitesine Ziyaret
68. Muş Alparslan Üniversitesi Liseler Arası İslam Bilim Tarihi Bilgi Yarışması Düzenlenecek
69. Muş Alparslan Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Bilgi Yarışması Düzenlenecek
70. Tunceli'de Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlikleri
71. Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Genç Bilişim İnsanları Öğrenci Çalıştayı
72. Atatürk Üniversitesi Erzurum Genç Hukukçular Kulübü Tarafından yeni Teknolojiler ve Hukuk Konulu Genç Bilişim İnsanları Öğrenci Çalıştayı
73. 5. Geleneksel Akıl Oyunlarında Final Coşkusu
74. Ümraniye Belediyesi Akıl Oyunlarının Kazananları Belli Oldu
75. Modern Dünya ZÜHT'ÜN Neresinde?
76. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Etkinlikleri İçin İşbirliği
77. Öğrenciler Geleceği Okul Koridorlarında Tasarlıyor
78. Uşak Üniversitesi 2 Bin 300 Fidan Toprakla Buluştu

79. Akademik Teşvik ve Fuat SEZGİN Hoca Tipi İlim Adamı Arasındaki Korkunç Uçurum
80. Bursa Uludağ Üniversitesinde Ar-Ge Günleri Başlıyor
81. Hayal Kurmayı Öğreten Okul
82. Modern Avrupa Eğitimi İcazet Sistemine Dayanır
83. Einsteinsin' in Görelilik Kuramının ve Modern Fiziğin Türkiye'ye Girişi
84. Oryantalist Şaşılık Yahut Fuat SEZGİN
85. Arap İslam Bilimler Tarihi'nin (GAS) Doğuşu
86. İslamda Bilim ve Teknik Konuşuldu
87. Fuat SEZGİN'e Turgutlu'da Vefa
88. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Tematik Otobüsler İle Tanıtılıyor
89. TÜBA Fuat SEZGİN Anısına Ödül Verecek
90. Dahi Beyinler Samsun'da Ödüllerini Aldı
91. Kayseri Bilim Merkezinden Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılına Özel
92. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anıldı
93. Fuat SEZGİN'inAlmaya'daki Kitaplarının Hepsini Getirmek En Büyük Vazifemiz
94. Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in "Bilim Tarihi Sohbetleri" Kitabı Öğrenciler İle Buluştu
95. 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Konferansları
96. Ağrı'da Tasarım Beceri Atölyelerine Hazırlıkları Devam Ediyor
97. Erü'de "Tıpta Yapay Zeka" Anlatıldı
98. Model OIC 2019
99. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Futbol Turnuvası Düzenlendi
100. Prof. Dr. Fuat SEZGİN ve Eserleri Kırgızistan'da Tanıtılacak
101. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Bişkek'te Anıldı
102. Öğrenci ve Velilere Fuat SEZGİN'i Anlattılar
103. Rektör Karakaya Malatya Fen Lisesi Öğrencileri İle Bir Araya Geldi
104. Fen Lisesi Öğrencileri Bilim Zirvesinde Buluşuyor
105. MEB Fen Lisesi Öğrencilerini Bilim Zirvesinde Buluşturuyor
106. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yad Edildi
107. Rize Pazarda Örnek Davranış

108. Öğrenciler Büyük Bilim Zirvesinde Buluşuyor
109. Müzelerde Bayram Coşkusu
110. Fen Liseliler Zirvede Buluşacak
111. Fuat Sezgin’li Günler Sürüyor
112. Müzelerde Çocuk Sesleri Yükselinecek
113. Kırıkkale Üniversitesi Bilim Etkinlikleri Başladı
114. Munzur Üniversitesi Fuat SEZGİN Anısına Ney Etkinliği Düzenlendi
115. Muş Alparslan Üniversitesi İslam Bilim Tarihi Bilgi Yarışması
116. Diyarbakır’da Fuat SEZGİN Gençlik Vizyonu Etkinliği Düzenlendi
117. Üniversitede Fuat SEZGİN Grubu ve Bediüzzaman Grubu Yarıştı
118. Gençler İslam Alimlerini Bilim Atölyelerinde Tanıyor
119. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Fidan Dikimi ve Yürüyüş Etkinliği Düzenlendi
120. Lise Öğrencilerinden Bilim Şenliği
121. Bilim Işığında Geleceğe Genç Bakış
122. Seval Ahmet Çetin Fen Lisesinden Büyük Başarı
123. Beşiği Kütüphane Olan Alim Prof. Dr. Fuat SEZGİN Temalı Öykü Yarışması Düzenlendi
124. TOBB Fen Lisesi İlk 5’e Girdi
125. Fidan Dikimi ve Yürüyüş Etkinliği
126. Dinar’da Öğrencilerden Özel Gece
127. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Konulu Bilgi Yarışması Gerçekleşti
128. Muş Alparslan Üniversitesinde İslam Bilim Tarihi Bilgi Yarışması Düzenlendi
129. Habib Güleser Öztaş İlkokulunda Bilim Şenliği Düzenlendi
130. Prof. Dr. Fuat SEZGİN’in İzinden Gidiyoruz
131. Bitlis’te Fuat SEZGİN Futbol Turnuvası Düzenlendi
132. PTT’den 2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılı Pulu Hazırlandı
133. Gençlerden Fuat SEZGİN Canlandırması
134. Fuat SEZGİN Kimdir
135. Varank: Kobi’lerimizi İslam Bilim Tarihi İçin Üretmeye Teşvik Ediyoruz
136. Başkan Erdoğan’dan Önemli Açıklamalar

137. Bilim ve Teknolojiyi İnsanlık İçin Kullanacağız
138. Türkiye'yi Bilim İnsanları İçin Cazibe Merkezi Haline Getireceği
139. Kobilerimizi Üretmeye Teşvik Ediyoruz
140. İlim İnsanlarına Sahip Çıkmalıyız
141. Fuat SEZGİN'in Kıymetini Bilemedik
142. İlim Adamlarının Önünü Açarken Sömürge Aydınlarıyla Mücadele Ettik
143. Medeniyet Ateşi Yeniden Hazırlanıyor
144. İslam Aleminin Lideri Türkiye'dir
145. Sömürge Aydınıyla Mücadele Ettik
146. Farklılığımız Husumet Yaratmasın
147. Biz İlim Adamlarının Önünü Açtık
148. Fuat SEZGİN Bilimin Değeridir
149. Bıçak Katilin Elinde İnsanı Öldürür Doktorun Elinde Hayat Kurtarır
150. Ülkemizde Barındırmadılar
151. İlk Adım Yeni Dönemde
152. Türkiye Bilim Dünyasına Açılacak
153. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kimdir? Aldığı Ödüller Nelerdir
154. İslam İfadesi Geçiyor Diye Hocamızı Bir Kalemde Silip Attılar
155. İslam İlim Adamlarının Dünyaya Kazandırdıkları Birikim, Bugün Dahı İnsanlığın Yolunu Aydınlatmayı Sürdürüyor
156. Tarihimizin En Büyük Ayıplarından Biridir
157. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Kimdir? Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in Ölüm Sebebi Nedir?
158. Fuat SEZGİN Kimdir?
159. Bilimi Yeniden Keşfediyoruz
160. İlime Sevdalıysanız İlim Adamlarının Önünü Açacaksınız
161. Hocamızın Hikayesi Aslında Zafer Hikayesidir
162. Başkan Erdoğan'dan Gençlere Fuat SEZGİN Tavsiyesi
163. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Uluslararası Bilim Olimpiyatlarının Kazananları Belli Oldu
164. Külliyyede Üniversitemizle Gururlandık
165. Fuat SEZGİN'in İzinde Projesi

166. Erzincan'ın Yıldızları Ödüllerini Aldı
167. Oryantalistlerden Korkanlara: Fuat SEZGİN Hocayı Kim Fuat SEZGİN Yaptı
168. Seydişehir'de İnovatif Fikir Yarışması Sonuçlandı
169. Kitapseverler 4. Okuma Kültürü Ödül Töreninde Bir Araya Geldi
170. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Uluslararası Bilim Olimpiyatlarının Finalistleri Açıklandı
171. Elazığ'da Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Yarışma
172. Fuat SEZGİN Unutturulan Bir Tarihi Hatırlatan Mütefekkindir
173. Elazığ'da Prof. Dr. Fuat SEZGİN Şiir ve Kompozisyon Yarışması
174. Bitlis'li Öğrenciler Robotik Kodlama Öğreniyor
175. Çekmeköy Belediyesi 4. Uluslararası Bilim Olimpiyatlarında Ödül Heyecanı
176. Bilimler Tarihinin Zirvesi: Fuat SEZGİN
177. Dostlar Beni Hatırlasın
178. İslam Bilimine Büyük İlgi
179. Liseli Gençler Rögar Kapaklarından Elektrik Üretti
180. Fuat SEZGİN Afganistan'da Anıldı
181. Bakan Ersoy: O, Ömrünü Bilimler Tarihine Adadı
182. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Prof. Dr. Fuat SEZGİN Anısına Mevlid ve Anma Programı Gerçekleştirdi
183. Tarih Söyleşileri Fuat SEZGİN Özel Yayın
184. Türkiye'yi Uzay Ligine Taşıyacağız
185. Prof. Dr. Kazım Şahin'e TÜBİTAK 2019 Bilim Ödülü
186. Bilal ERDOĞAN: Hafızasız Bir Toplum Medeniyet İddiası Taşıyamaz
187. 22. Ulusal Gökyüzü Gözlem Şenliği Başladı
188. Maarif'in 55 Ülke Direktörü İstanbul'da Buluştu
189. Sezgin, Dünyaya Zengin Bir Bir Miras Bıraktı
190. Türkiye'de Vefat Eden Değerlerinin İsimleri Büyük Ustalar Çınarlığında Yaşatılıyor
191. 5. Hazan Şiir Dinletisi Gerçekleştirildi
192. Geleceğinizi İnşa Edeceksiniz
193. Prof. Dr. Fuat SEZGİN Çalışmalarının ve Hayatının Anlatıldığı Dijital Gösterim Merkezi Açıldı

194. Reformlar Sakat Anlayışı Bitirecek
195. Fuat SEZGİN Konulu Yarışmanın Sonuçları Açımlandı
196. 6. Uluslararası Yed-İ Velayet 7 Vilayet Kısa Film Festivali Gerçekleşti
197. PAÜ'de 2019-2020 Akademik Yılı Açılış Töreni Gerçekleşecek
198. Bilim Kurdu Projesi TÜBİTAK Fuarında Büyük İlgi Gördü
199. Bilim Şenliği Başladı
200. Vali Gül Çocuklarımızın Bilimle İçli Dışlı Olmalarını İstiyoruz
201. Bilim Kurdu Projesi TÜBİTAK Fuarında Yoğun İlgi Gördü
202. Gaziantep'te Bilim Şenliği Başladı
203. Çocuklarımızın Bilimle İçli-Dışlı Olmalarını İstiyoruz
204. Ahmed-i Hani Festivali Düzenlendi
205. Camide Kitap Okudular
206. Enderunlu Öğretmenler Bilim Şenliğinde Projeleri Tanıttı
207. Bursa Kültür ve Sanata Doyacak
208. Gençlik Projelerine 15 Milyonluk Liralık Destek
209. Konya Kitap Günleri Açıldı
210. Ardahan Üniversitesinde Prof. Dr. Fuat Sezgin Kolokyumu
211. Bakan Kasapoğlu'ndan Gençlere Destek Çağrısı
212. Bakan Dönmez: Hepimiz Birlikte Güçlüyüz
213. Ar-Ge ve İnovasyon Zirvesi
214. Fuat Sezgin'den Önemli Kaynak: Amerika'nın Keşfinde Müslüman Denizcilerin Rolü Ne?
215. Aşağılık Kompleksinin Tarihi
216. Birlik'te Fuat Sezgin Anıldı
217. Prof. Dr. Fuat SEZGİN İslam Bilim Haftası
218. MEB Fuat Sezgin'in İzinden Geleceğe Yürüyor
219. Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Haftası Etkinlikleri
220. Geleceğin Bilimi Forumu Başladı
221. Geleceğin Bilimi Forumu Başladı
222. KOÜ'de Fuat Sezgin Belgeseli
223. Fuat Sezgin İslam Bilim Haftası
224. Gümüşhane'de II. Uluslararası Bilimler Kongresi Başladı

225. Nevü'de Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Haftası Kapsamında Atölye Çalışması
226. Fuat Sezgin SekaKağıt'da Pul Sergisi İle Anılıyor
227. Bilim Alimi Kazakistan'da Anıldı
228. Muhteşem Örnek Fuat Sezgin
229. Komşuluk Mazi Olmasın Kısa Film Yarışması
230. Gençlere Öneri: İşinizi Aşkla Yapın
231. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Çalışmaları Dijital Ortamda Gösteriliyor
232. Fuat Sezgin Yitik Hazineseler Kaşifidir
233. MİSMED Prof. Dr. Fuat SEZGİN Sosyal Medya Ödülleri Verildi
234. Sosyal Medya MİSMED Ödülü Yazbee'ye
235. PAÜ'de Yeni Akademik Yıl Felsefe Dersi İle Başladı
236. Isparta Valiliği Prof. Dr. Fuat Sezgin Doğum Gününde Anıldı
237. Prof. Dr. Fuat Sezgin Dünyaya Anlatılıyor
238. Yenidoğu Okulları Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı
239. Erciyes Üniversitesi Mevlevi Bestekarlar Konseri Düzenlendi
240. Erciyes Üniversitesi Fuat Sezgin Anısına Şiir Dinletisi Düzenlendi
241. Erciyes Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Belgeseli Yayınlandı
242. Üsküdar Üniversitesi Batı Merkezli Bilim Anlayışına karşı Fuat Sezgin Makale Yarışmasının Sonuçları Açıklandı
243. Bartın Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Hatıra Ormanı Oluşturuldu
244. Munzur Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Türk-İslam Bilim İnsanları Panosu Oluşturuldu
245. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Babasının Kabri Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarafından Onarıldı
246. Prof. Dr. Fuat Sezgin Dünyaya Anlatılıyor
247. Dilsizliğimiz, Dillendiremediğimizden ..
248. Üniversiteler Sahaya Çıktı
249. Sinop Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Fidan Dikim Etkinliği
250. Trabzon Üniversitesi Tasavvuf Bize Ne Söylüyor
251. İzmir Demokrasi Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Etkinlikleri Devam Ediyor

252. Arkeolojik Haber Fuat Sezgin'in İzinde Projesi Devam Ediyor
253. Prof. Dr. Fuat Sezgin Dünyaya Anlatılacak
254. Piri Reis Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı
255. Konya Merama Doğa Okulu ve Prof. Dr. Fuat Sezgin Ar-Ge Merkezi Müjdesi
256. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Hayatı, Çalışmaları, Bilim Dünyasına Katkıları Makale Yarışması Düzenlenmiştir
257. Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Hocama Mektup Konulu Mektup Yarışması
258. Denizli Çal İsabey Ortaokulu Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Etkinliği
259. Ülke TV İlme Adanmış Bir Ömür Fuat Sezgin Programı
260. Muhteşem Örnek Fuat Sezgin
261. Aşağılık Kompleksinin Tarihi
262. Boş Şeyler
263. İslamın Bilim İnsanları
264. Akit Tv Fuat Sezgin Programı
265. Eba Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı
266. 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Kapsamında E- Twinning Projesi
267. İslam Medeniyeti ve Rönesans
268. Bursa Uludağ Üniversitesi Lise Öğrencilerine Yönelik Prof. Dr. Fuat Sezgin Hocayı Tanıtan Kitapçıklar Hazırlanmıştır
269. Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane Girişine Prof. Dr. Fuat Sezgin Hocanın Rölyefinin Yapım Çalışmaları Devam Etmektedir
270. Bursa Uludağ Üniversitesi Ortaöğretim Öğrencilerinin Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Sözlerinden Oluşan Boyama Kitabı Hazırlanmıştır
271. THY Uçuş Ekranında Tv Programı/Belgeseller Bölümünde Fuat Sezgin Belgeseli Yayınlanmıştır.
272. İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin
273. İslam Dünyası Neden Mi Geri Kaldı?
274. Bursa'da Fuat Sezgin Anısına Kitap Fuarı
275. Şanlıurfa İl Milli Eğitim Müdürlüğü 3. Gel Beyin Olimpiyatları
276. Eskişehir Mehmet Gedik Ortaokulu "e-Twinning" Projelerini Çok Sevdi

Mehmet DOĞAN, Mert Can ERDOĞAN

277. Serdivan Gençlik Merkezi Cumhuriyet Anadolu Lisesi Öğrencileri ile Bilim Tarihi Sohbetleri Kitabının Tahlilini Gerçekleştirdi
278. Işıktepe Őehit Hüseyin Özdamar mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde Fuat Sezgin Anıldı
279. Pusula Kitap Kafe Fuat Sezgin Kitabını Tahlil Etti
280. İstanbul Genç Memur Sen Temsilcileri Fuat Sezgin Kitabını Tahlil Etti
281. Cumhurbaşkanı Erdoğan 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Kapanış Töreninde Konuştu

EMEVÎLER DÖNEMİNDE BEŞERÎ BİLİMLER

Fatih ERKOÇOĞLU¹

Öz

41 (661) yılında Muâviye b. Ebû Süfîyân tarafından kurulan Emevî hanedanı takriben bir asır sonra, son halife Mervân b. Muhammed'in öldürülmesiyle tarihe karışarak, yerini Abbâsî hanedanına bırakmıştır. Bu dönemi "fetihler çağı" olarak iki kelime ile ifade etmemiz mümkündür. Gerçi sadece fetihler değil, İslâm dünyasını ilgilendiren pek çok önemli olay yine bu dönemde vuku bulmuş olup, sonuçları itibarıyla de bu olaylar hala günümüzü etkilemeye devam etmektedir. Biz burada Emevîler döneminin siyasi olaylarından ziyade bu hanedan döneminde ortaya çıkan bazı bilimsel gelişmeleri, ilk dönem İslam tarihi kaynaklarında yer alan malumat ışığında ele almak istiyoruz. Burada ilk olarak Müslümanların fethettikleri İskenderiye ve Cündişapur gibi şehirlerden yer yer bahsedilecek, daha sonra da bilhassa bu dönemde tıp ve kimya ile ilgili gelişmeler ve yapılan çeviriler üzerinde durulacak, bu ilmi gelişmelerde aktif rol üstlenen Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in hayat hikâyesine de bir miktar yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, bilim, kimya, tıp, Hâlid b. Yezîd

Humanities In The Umayyad Period

Abstract

The Umayyad dynasty was founded by Muawiyah b. Abu Sufyan in 41 (661), about a century later, the dynasty became history, when the last caliph Marwan b. Muhammad was killed, and replaced with the Abbasid dynasty. It is possible to express this period in two words as "the period of conquests". However, not only the conquests but also many important events concerning the Islamic World took place in this period, and as a result, these events still affect the present day. In this paper we want to deal with some scientific developments that emerged during the Umayyad dynasty, rather than the political events of the Umayyad period, in the light of the historical sources of Islamic history. Firstly, cities such as Alexandria and Jundishapur, which were conquered by Muslims, will be partly mentioned and then, especially in this period, the developments and translations related to medicine and chemistry will be emphasized. The life story of the Umayyad prince Khalid b. Yazid, taking an active role in these scientific developments, will also be included.

Keywords: Umayyads, science, chemistry, medicine, Hâlid b. Yezîd

1 Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, fatiherkocoglu@hotmail.com

Giriş

Hz. Muhammed (sav)'in vefatıyla birlikte, halifelerinin idaresindeki İslâm devleti, Arap Yarımadası dışına doğru hızlı bir şekilde yayılmış; Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve İran toprakları Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir.

İlk İslam fetihlerinde birçok bilim merkezinin bulunduğu şehirler Müslümanların eline geçmişti. Hulefâ-yı Râşidîn ve bilhassa Emevîler dönemlerinde Müslümanların, gayrimüslimlerin sahip oldukları bu bilim kurumlarına zarar vermedikleri gibi buralarda yapılan bilimsel faaliyetleri teşvik dahi ettikleri ve devlet idarecilerinin mevcut kurumlardan istifade etmeye çalıştıkları fark edilmektedir.

Bu önemli merkezlerden birisi de Amr b. el-Âs tarafından Şevvâl 21/Eylül 642 tarihinde fethedilen İskenderiye'dir. O günlerde Amr'ın, Halife Ömer'in emriyle meşhur İskenderiye Kütüphanesi'ni yakıtıdığına dair bir iddia ortaya atılmış ise de bunun doğru olmadığı, gerçekte bu kütüphanenin milattan 47 yıl önce Sezar'ın şehri tahribi esnasında bir kaza sonucu yandığı, ayrıca hicretten takriben 200 sene önce İskenderiye piskoposu ile papaz ve rahipler tarafından kasıtlı olarak tahrip edildiğinin tespiti ile çürütülmüştür. (Mansur, 1995, s. 41-45; es-Seyyid, 2000, c. XXII, s. 574).

Müslümanlar, fetihlerle ele geçirilen bölgelerde idarî, askeri ve denizcilikte olduğu gibi birçok konuda bölge insanından faydalanmışlardır. Aslında eski yönetimin pek çok kurumu gibi eğitim sistemi de yerinde durmaktaydı. Zira Süryanice konuşan Hıristiyanlar, hem Monofizitler, hem de Nastûrîler çok uzun süre önce İskenderiye'deki geç Yunan okulunun müfredatını benimsemişler, Yunanca'yı da öğrenmişlerdi. Aristoteles'i, Platon'u, Porphyros'u, Homeros'u ve diğer pek çok yazarı okumuşlardı (Vryonis, 1999, s. XVII, s. 41, 42).

İslâm fetihleri öncesinde Bizans ve Sâsânîler tarafından harâc kayıtları, bölge halkının diline göre tutulmaktaydı. Fetihler sonrasında da divân kayıtları bölge dilleri ile yazılmaya devam etmişti. (Fisher, 1959, s. 78; Aykaç, 1997, s. 125; Hawting, 2000, s. 63). Buna göre Irak bölgesinde kayıtlar Farsça, Şam ve Mısır'da Rumca olarak yapılmaktaydı (es-Sehavî, 1983, s. 97) ve bürokraside ise ağırlıklı olarak gayrimüslim nüfus istihdam edilmekteydi (Hawting, 2000, s. 64).

Kur'ân dili olan Arapça'nın giderek bu dönemlerde yaygınlık kazandığı görülmektedir. Her ne kadar eski Bizans uygulamalarını devam ettirdikleri görülen Emevîler, Yunanca'yı yönetim dili olarak kullanmayı Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğine (65-86/605-705) kadar büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. (Fisher, 1959, s. 78; Gutas, 2003, s. 28; Lapidus, 2002, s. 107) Onun, para reformunu gerçekleştirdikten sonra (Hallâk, 1986, s. 104) yine bununla bağlantılı olarak divânları Arapçalaştırılması hareketine girişmesi ile bu uygulama sona ermiştir (Barthold,

1963, c. VII-1, 2, s. 122; Hallâk, 1986, s. 104. Toynbee, Abdülmelik b. Mervân'ın bir dil tekeli zorla kabul ettirdiğini belirtmektedir (Toynbee, 1978, c. II, s. 326, 327) Devlet hazinesi sicilleri Arapçaya çevrildiği gibi, idari metinlerin de Arapça yazılması emredildi. Her ne kadar bu çeviri faaliyeti idari olsa da belki de ilk çevirilerin bu metinler ve kayıtlardan oluştuğu söylenebilir. Böylece Abdülmelik'in yapmış olduğu reformla Arapça bürokrasi dili haline getirildi ve Arapça devletin resmi dili oldu. (Abbot, 1957, c. I, s. 3)

Bu reform hareketiyle Arap dili İslâm dünyasında geniş yayılma imkânı buldu. Abdülmelik'in Arapçalaştırma hareketi bu haliyle ilk planlı tercüme faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Bundan dolayı da İslam dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerinin Abbâsîler de değil, Emevîler zamanında başladığı rahatlıkla söylenebilir. Bu tercüme faaliyeti ile birlikte Rumca, Kıptice ve Farsçadan birçok kelime ve kavram Arap diline geçti. (Hallâk, 1986, s. 123, 124) Bu faaliyetle birlikte bilimsel eserlerin de Arap diline nakledilmesi sürecinin başladığı ifade edilebilir.

Tabîbler ve Çeviri Faaliyetleri

İnsan için beden sağlığı hayati bir önem taşıdığından, sağlıklı olma yollarını araştırma her zaman insanın temel çabalarından olmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber'den sadır olan sözlerde sağlığın önemi, tedavinin meşruiyeti ve koruyucu hekimlikle ilgili tavsiyelerin yer alması önemlidir (Pormann, 2000, c. XLI, s. 95, 96). "Tıbb-ı Nebevî" olarak adlandırılan bu anlayış ile temel unsurlarını kehanet, sihir, muska ve tılsım gibi şeylerin oluşturduğu dönemin tıp anlayışı arasında bazı önemli farkların olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, şifanın Allah tarafından verildiğini vurgulayarak dualarında şifa isteğinde bulunmuş, tedaviyi bir ilahî emir olarak görmüş ve tedavi için hekimlere başvurulması gerektiğini de söylemiştir. (Tekineş, 2012, c. XLI, s. 86) Diğer taraftan Urve b. Zübeyr'in teyzesi Hz. Aişe'ye sorduğu bir soruda; "Ey anneciğim! Senin (yüksek) anlayışına şaşırıyorum; çünkü sen Resulullah'ın eşi, Ebu Bekir'in kızıydın. Şiir ve tarih bilgine de şaşırıyorum; zira Ebu Bekir'in kızıydın ve Ebu Bekir bu konularda en bilgili kimse idi. Ancak tıp bilgine şaşırıyorum; bunu nasıl ve kimden öğrendin?" Hz. Aişe bunun üzerine yeğeni Urve'nin omzuna vurarak şu cevabı vermiştir: "Urveciğim! Resulullah ömrünün sonunda hastalandığında her taraftan Arap heyetleri gelirdi. Onlar (tıp ile ilgili) önerilerde bulunur, ben de Hz. Peygamber'i onlarla tedavi ederdim." (Ahmed b. Hanbel, 1992, c. VI, s. 66) ifadesinden anlaşıldığı üzere Tıbb-ı Nebevî olarak adlandırılan Hz. Peygamber'in tıp ile ilgili söylediklerinin büyük kısmının peygamberlik ve vahiy ile bağlantılı olmadığı, tamamıyla O'nun içinde yaşadığı toplumun tecrübe ve bilgi birikimine dayandığı anlaşılmaktadır. (Hadislerle İslam, 2014, c. I, s. 129) Bundan dolayı da çok erken bir dönemde Müslümanların, yeni fethettikleri coğrafyaların tıp tecrübelerini hemen sahiplenmek

istemelerinden, o günkü Arap geleneğinin tıp tecrübesinin yeterli olmaması şeklinde anlamamız mümkün olabilir.

Hız. Ömer döneminde kurulan Kûfe'nin, Hîre şehrine yakın olması dolayısıyla zamanla burada tıp, eczacılık, veterinerlik ve felsefe gibi birçok ilim dalının geliştiği, burada yaşayan birçok Yahudi ve Hıristiyan'ın bu ilim dallarıyla meşgul olduğu ifade edilmektedir. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Kûfe valisi Ziyad b. Ebîhi'nin, kangren olan parmağının, cerrahi yöntemle kesilmesinde olduğu gibi tıbbî bilgilerin burada ileri seviyede olduğu görülmektedir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 217).

Speros Vryonis kültürel alışverişin işlevsel bir olgu olduğunu, ödünç alınan unsurların ödünç alanların toplumunda çeşitli fonksiyonlar gördüğünü belirtmekte ve Müslümanların, Bizans uygarlığındaki Hıristiyan unsurlardan genel olarak uzak durduklarını; fakat özellikle bu uygarlığın eski Helenistik mirasından da etkilendiklerini ve Helenistik uygarlığının yararlı kısımlarını da kendi kültürlerine kazandırdıklarını söylemektedir (Vryonis, 1999, c. XVII, s. 40, 41).

Özellikle Yunan tıbbi, halife ve saray çevresi için çok önemli bir yere sahipti. Zira yönetici sınıf için gelişmiş bir tıbbî sistem daha iyi, daha sağlıklı ve daha uzun bir yaşam için büyük bir ihtiyaç olarak görülüyordu (Vryonis, 1999, c. XVII, s. 40, 41). Ne var ki Yunan ilminin daha ziyade İskenderiye'de yoğunlaşmasına rağmen, daha önce zikredildiği üzere buradaki son derece mutaassıp Hıristiyanların varlığı dolayısıyla, pek fazla ilerleme kaydedemediği, Mısır üzerinden başka yerlere taşındığı nakledilmektedir. Bilhassa tıp bilimi çok uzun süreden beri Suriye Hıristiyanlarının tekelinde bulunuyordu ve bunlar Yunan tıp metinlerinin özellikle Süryani dilinden Arapçaya çevrilmesinde önemli bir görev üstlenmişlerdi (De Lacy O'leary, 1971, s. 41; Vryonis, 1999, c. XVII, s. 42, 43).

İskenderiye'nin yanı sıra diğer taraftan tarihi çok eskilere dayanan Cündişâpur kenti de önemli bir tıp merkezi idi. Şehir, İran'ın Huzistan bölgesinde Kazerun yakınlarında Sâsânî hükümdarı I. Şâpur b. Erdeşir (241-273) tarafından kuruldu. Şâpur, Romalılar ile Sâsânîler arasında çıkan savaş sonucunda, esir edilen Roma ordusunu ve Suriye'den getirilen sanatçılar, işçiler ve alimlerden oluşan kalabalık bir grubu şehre yerleştirdi. Bilahare İslâm dünyasında Enûşirvân b. Hâlid olarak bilinen I. Hüsrev (531-579) şehirde felsefe, tıp ve diğer ilimlerin okutulduğu bir mektep kurmuş ve onun döneminde Cündişâpur büyük bir ilim merkezine dönüşmüştür. 592 yılında Atina'dan sürülen yeni eflatuncu sekiz filozofun tam bir fikir hürriyetinin yaşandığı Cündişâpur'a gelip yerleşmeleri de buna katkı sağlamıştır (Uslu, 1993, c. VIII, s. 117, 118).

Yunan bilimini Müslümanlara ulaştırılanların Cündişâpur'da yetişen Nasturî Hıristiyanların olduğu, bunların Yunan tıbbıyla İslâm tıbbi arasında köprü vazifesi gördükleri ifade edilmektedir. İslâm'ın doğuşuna yakın bir zamanda Cündişâpur'da İslâm düşüncesini derinden etkileyecek bir buluşmanın varlığı fark edilmektedir (Mayerhof, 1935, s. 8, 9).

Zamanla sadece İran'ın değil, komşu devlet ve milletlerin de cazibe merkezi haline gelen Cündişâpur'da Arapların tabibi olarak belirtilen ve Hz. Peygamber döneminde gören Haris b. Kelede'de tahsil görmüştür. Hâris'in, İran Kısrası Enûşîrvân'ın dikkatini çektiği ve onunla tıp üzerine sohbet ettiği de aktarılmaktadır. Büyük bir şöhret ve paraya kavuştuktan sonra doğum yeri olan Tâif'e dönen Hâris'in, bir süre burada hekim olarak çalıştığı belirtilmektedir. İslâm'ı kabul ettiğine dair kesin bir bilginimiz olmamakla birlikte Hz. Peygamber'le görüştüğü, Hz. Muhammed'in onun hekimliğine güvendiği, hastalanan sahabesine kendisini tavsiye ettiği nakledilmekte, Veda haccında rahatsızlanan Sad b. Ebi Vakkâs'ı da onun tedavi ettiği belirtilmektedir. (Köşe, 1997, c. XVI, s. 198).

Cündişâpur'un Hz. Ömer döneminde (17/638) Ebu Musa el-Eşârî tarafından barış yoluyla fethedildiği bilinmektedir. Müslümanların ele geçirdikleri bu tıp merkezinin faaliyetlerini serbest bıraktıkları gibi buradan mezun olanlardan yararlanmaya çalıştıkları da nakledilmektedir (Yâkut el-Hamevî, trx, c. II, s. 198; Uslu, 1993, VIII, s. 118).

Hıristiyan olup Cündişâpur'da eğitimini tamamlayan Ebu'l-Hakem'in Hz. Osman zamanında, Medine'de doktorluk yaptığı rivayet edilmektedir. Onun Hz. Osman'ın muhasarasında, isyancılardan korkarak Dımaşk'a gittiği, burada Emevî devletinin kurucusu Muâviye'nin de doktorluğunu yaptığı zikredilmektedir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 216). Çeşitli hastalıklar kadar zehirlerle ilgili de mütehasıs olduğu anlaşılan Ebu'l-Hakem'in Hukne (lavman), Hacamat (kan aldırma) ve Keyy (dağlama) konularında uzman olduğu, ayrıca o dönemde kanın durdurulması için yaranın sıkıca bağlanması, kanı pıhtılaştırmak için uzun süre soğuk suya sokulması gibi yöntemlere de sıkça başvurduğu anlaşılmaktadır (Aycan, 2000, c. II-6, s. 219, 220). Muâviye'nin Ebu'l-Hakem'e büyük güven duyduğu da ayrıca belirtilmektedir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, s. 157-159).

Muâviye'nin oğlu Yezîd'i hac emiri tayin etmesiyle Ebu'l-Hakem'in de onun yanında Mekke'ye gitmesinden, bilâhare Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. İbn Ebû 'Usaybi'a, Halife Abdülmelik'in vefatı esnasında hemen yanı başında bulunan doktorun Ebû'l-Hakem olduğunu belirtmektedir. Ailesinde yine kendisi gibi tabiblerin bulunduğu zikredilen Ebû'l-Hakem'in 105 yıl yaşadığı ve Abbâsîler'in ilk dönemini gördüğü rivayet edilmektedir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, s. 175).

Tıp ile ilgili olarak ilk telif ve çeviriler de Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebi Süfyân zamanında başlamıştır. Rum kökenli bir Hıristiyan olan İbn Asâl en-Nasrânî (ö. 46/666) Cündişâpur tıp merkezinden mezun olmuş, bilahare Suriye'ye yerleşmiş, uzun yıllar Dımaşk'ta yaşamış ve burada büyük şöhret kazanmıştır. Halife Muâviye ile de dostluk kurduğu anlaşılan İbn Asâl'ın, Yunanca ve Süryanice'den pek çok eseri kullanarak *Müfred ve Mürekep İlaçlar ve Kuvvetleri* isimli eserini kaleme aldığı, halifenin de, onun bu eserinde kaynak olarak kullandığı eserlerin birkaçını Arapça'ya tercüme etmesini istediği ifade edilmektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 188).

İbn Asâl'ın, Hâlid b. Velid'in oğlu Suriye bölgesinde oldukça etkin bir kişi olan Abdurrahman'ın zehirlenerek ölümünden sorumlu tutulmasından dolayı kabilesi Mahzûmoğulları tarafından 46/666 yılında öldürüldüğü nakledilmektedir. Abdurrahman'ı kendisine tehdit oluşturduğu için Muâviye'nin İbn Asâl'e zehirlettiği belirtilmektedir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, s. 153-157).

Bu dönemde halifelerin, tedavilerinde Yahudi ve Hıristiyan doktorlardan faydalanmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Mâsercis isimli tabib de Mervân b. el-Hakem döneminde vazife icra etmiştir. Kendisinin Basralı bir Yâhudi ya da Süryanî olduğuna dair bir ihtilaf vardır. Mâsercis, eğitimini Cündişâpur'da tamamlamış, Ahron el-Kas'ın tıp hakkındaki özlü bilgiler kitabı *Kunnâş'ı* (Gutas, 2003, s. 34) Süryâniceden Arapçaya çevirmiştir. (İbn Cülcül, 1955, s. 61; el-Kıftî, 1999, s. 89; İbn Ebu Usaybi'a, trz, 232). Otuz makaleden oluşan bu kitaba, kendisi de iki makale ilave etmiştir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 358; el-Kıftî, 1999, s. 80; ez-Zûr, 1971, s. 186) Daha sonra Ömer b. Abdülaziz'in bu kitabı Hazâinu'l-Kütüb'de (kütüphanede) bulunduğu, 40 günlük bir çalışmayla, çeviriyi gözden geçirttikten sonra insanların yararına sunduğu belirtilmektedir (İbn Cülcül, 1955, s. 61) Fazıl Halil İbrahim, Mâsercis'in çevirdiği bu kitabın Mervân döneminde değil de Abdülmelik döneminde çevrilmiş olması ihtimali üzerinde durmaktadır. Zira Mervân'ın halifeliğinin oldukça kısa olması ve bu süre zarfında da onun iç savaşla uğraşması bu çevirinin oğlunun döneminde yapılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 188).

İbnü'n-Nedîm, Mâsercis'in *Kitâbu Kuvvâ'l-Et'ime ve Menâfi'uhâ ve Madarruhâ* (Yemeklerin kuvveti, faydaları ve zararları kitabı), *Kitâbu'l-Akâkîr ve Menâfi'uhâ ve Madarruhâ* (İlaç özlerinin faydaları ve zararları kitabı) isimli kitapları olduğundan bahsetmektedir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 358). Fazıl Halil İbrahim ise bunlara *Kitâbu'l-Ayn* (Göz hastalıkları kitabı) isimli başka bir kitabı daha eklemektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 188).

Bu dönemde sarayda görev yapmış bir diğer doktor da Abdülmelik b. Ebcer el-Kenânî'dir. İskenderiye'de eğitimini alan İbn Ebcer aynı zamanda Ömer b. Abdülaziz'in arkadaşı idi. Ömer, Mısır valisi olan babası Abdülaziz'i ziyaretinde kendisi ile tanışmıştı. Alim ve tabip olan İbn Ebcer, Ömer b. Abdülaziz'in prensliği zamanında, onun vesilesi ile İslâm'a girmiştir. Ömer halife olunca 99/717 yılında İskenderiye'de bulunan felsefe, tıp ve kimya eğitimi (De Lacy O'leary, 1971, s. 33) veren okul, Antakya ve Harrân şehirlerine nakledilmiştir (İbn Ebu Usaybi'a, trz, 171). Böylece Antakya önemli ilim merkezlerinden olmuştur.

61/680 yılında İskenderiye'ye tıp tahsili için giden aslen Urfalı olan Yakub er-Ruhavî de bu dönemde adı geçen önemli tabiplerden birisidir. Yakub, döndüğünde Antakya tıp okulunun başına geçmiş ve 11 yıl boyunca da burada hocalık yapmıştır (Aycan, 2000, c. II-6, 221).

Bu dönemde meşhur olan diğer bir tabip ise aynı zamanda Irak valisi Haccâc'ın da arkadaşı olan Teyâzuk'dur (Belâzurî, 1996, s. XIII, 354). Aslen Yunanlı olan Teyâzuk'u saray tabibliğine halife Abdülmelik görevlendirdi. Zira halife onun tedavi usulüne güveniyordu (İbn Ebu Usaybî'a, trz, 161). Teyâzuk, Irak'ta kurduğu okulda Furât Şehnâsâ gibi önemli tabipleri yetiştirdi. Kıftî, onun yetiştirdiği birçok öğrencinin Abbâsîler zamanında görev yaptığından bahsetmektedir (el-Kıftî, 1999, s. 105). Teyâzuk 90/708-709 yılında Vâsit'ta vefat etti. Teyâzuk'un çocuğu için yazdığı *Kunnâşu Kebîr* ve ilaçların keyfiyeti, yapılış şekilleri ve bazı ilaçların isimlerini içeren *Kitâbu'l-İddâli'l-Edviyye* isimlerinde iki eseri bulunmaktadır (İbn Ebu Usaybî'a, trz, 162). Meşhur tabip Ebû Bekr b. Muhammed er-Râzî'nin (313/925), Teyâzuk'un bu eserinden faydalandığı zikredilmektedir. Teyâzuk'un Yunan tıp eserlerinden ya da bunların Süryanice çevirilerinden faydalandığı belirtilmekte ve bu arada onun bazı tıp metinlerini de Arapçaya çevirmiş olduğu ifade edilmektedir (Fazıl Halil İbrahim, 2001, c. VII, s. 187). Teyâzuk'un bilimsel buluşları ile de tanındığı, geliştirdiği humma hastalığını tedavi yöntemi ile şöhret kazandığı anlaşılmaktadır (Aycan, 2000, c. II-6, s. 217).

Teyâzuk'un Irak genel valisi Haccâc'a sağlıklı yaşam üzerine yaptığı tavsiyeler, İbn Ebû Usaybî'a'nın kitabında şöyle zikredilmektedir: "Ancak genç kadınla evlen, eti pişmeden yeme, ilacı ancak hastalandığından kullan, meyveyi olgunlaşmadan yeme, yemeği iyice çiğneyerek ye, gündüz yediğin zaman uyumanda bir sakınca yok; fakat gece yediğin zaman elli adım da olsa yürümeden yatma, ancak acıkınca ye, küçük abdestini tutma." (İbn Ebû Usaybî'a, trz, 179).

Yapılan çeviriler sonrasında Emevîlerin son dönemine doğru tıp sahasında Arapça eserlerin dahi telif edildiği bilgisi bulunmaktadır. Yezid b. Abdülmelik'in (101-105/720-724) doktoru Ahmed b. İbrahim'in tıbbâ dair bir eserinin olduğu kayıtlıdır (Aycan, 2000, c. II-6, s. 221).

Emevîler döneminde veterinerlikle (baytarlık) ilgili olarak, kurt düşen hayvanların tedavilerinde katran kullanıldığına dair bazı bilgilerin bulunduğu da belirtilmelidir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 217).

Emevîler devrinde ilk hastanenin, 88/707 yılında halife Velid b. Abdülmelik tarafından kurulduğu zikredilmekte ise de (Yakûbî, 1993, c. II, 214; Terzioğlu, 1992a, c. VI, s. 163; Terzioğlu, 1992b, c. XVIII, s. 291; İhsanoğlu, 1999, s. 1) ilk hastanenin Abdülmelik döneminde tesis edildiğine dair de rivayetler bulunmakta olduğunu da burada belirtmekte fayda vardır (el-Halebî, 1997, c. II, s. 59). Velid'in bu hastahaneye maaşlı doktorlar tayin ettirdiği, cüzzâm hastalarını hastahane topladığı, hastalara ve görevlilere devlet tarafından erzak tayini yapıldığı da belirtilmektedir (Aycan, 2000, c. II-6, s. 218).

Emevî Prensi Hâlid b. Yezîd ve Kimya

İskenderiye'nin felsefe, tıp bilimleri ve kimya biliminin öğretildiği bir eğitim merkezi olduğundan bahsetmiştik. Emevî halifesi Abdülmelik döneminde bu merkeze muhtelif yerlerden insanlar ilim tahsili için gelmekteydi. Emevîler döneminde faaliyet içerisinde olan bu merkezle özellikle meşhur Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in yoğun bir teması söz konusudur.

41-48 (661-668) yılları arasında dünyaya geldiği tahmin edilen Hâlid ve kardeşlerini Ömer b. Nuaym el-Ansî'nin eğittiği zikredilmektedir. Ağabeyi II. Muâviye'nin 64 (683)'te veliahd tayin etmeden vefatı üzerine Câbiye'de² yapılan toplantıda Hâlid b. Yezîd halifelğe aday gösterilmiş, ne var ki yaşının küçüklüğü ve tecrübesizliği dolayısıyla önce Mervân'a ardından Hâlid'e daha sonra da Amr b. Saîd el-Aşdak'a biat edilmesi sağlanmıştı. Bu süre zarfında Hâlid b. Yezîd'e Humus valiliği verildi. Mervân'ın halife olması ile de hilafet, Emevî ailesinin Süfyânî kolundan diğer kol Mervânîlere geçmiş oldu. Mervân b. el-Hakem'in kısa süre sonra halifelik iddiası ile ortaya çıkan Abdullah b. Zübeyr'in sahip olduğu Mısır'ı zapt etmesi sonrasında, kendisinden sonra oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'e biat alması ile Hâlid'in halifelik hayali böylece bitmiş oldu (Taberî, 1997, III, s. 382-451; Erkoçoğlu, 2011, s. 35-43). Hâlid'in hayatının sonuna kadar Humus valiliğini sürdürdüğü ve 85 veya 86 (704-705) yılında yine burada vefat ettiği, sarayının yanındaki caminin haziresine defnedildiği nakledilmektedir (Zehebî, 2004, c. II, s. 1609, 1610).

Hâlid'in zeki, yiğit, cömert ve dindar bir kişi, diyalektiği iyi kullanan güçlü bir hatip olduğu belirtilmektedir. Kimyayı şiirle terennüm edecek kadar başarılı bir şair olduğu, ayrıca hadis rivayetine ilgi duyduğu ve beş adet hadis rivayet ettiği aktarılmaktadır. Bütün bunlara rağmen onun ilim tarihinde adını söz ettirmesinin asıl sebebi ise kimyaya duyduğu ilgi dolayısıyladır. O'nun Mervân'a kaptırdığı hilafeti ele geçirebilmek için gerekli olan parayı, madenleri altın ve gümüşe çevirme sanatı olan "san'a (simya)" ilmini öğrenmekle olacağını düşünerek, İskenderiye'de yetişen Rum kökenli Maryânus (Marianos Romenus) isminde bir alimi davet etmiştir (ez-Zûr, 1971, s. 179, 180; Aycan ve Sarıçam, 1993, s. 139) Hâlid'in Maryânus'un hocası olan İskenderiye'li rahip Staphon'a da tıp, nucûm ve kimya kitapları çevirttiği belirtilmektedir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 434; Ferruh, 1965, c. XL-1, s. 146).

Dimitri Gutas, Emevîler döneminde, Ahron'un tıp kitabının somut kaygılarıyla çevrilmesinin dışında, diğer önemli örneğin Hâlid b. Yezîd'in simya, astroloji ve diğer bilimler hakkındaki Yunanca kitapları Arapça'ya çevirtmiş olmasını söyle-

2 Hz. Ömer'in meşhur hutbesini okuduğu, Dımaşk'ın vergi alınan köylerinden biri. Dımaşk şehrinin kapılarından birisi olan Bâbu'l-Câbiye ismi de bu mevziye nispetten dolaydır (Yâkût el-Hamevî, trz, c. II, s. 106). Suriye'nin Havran bölgesinde yer alan, Dımaşk'ın 80 km. güneybatısında bulunan bugünkü Nevâ şehrine çok yakın bir yerde kurulmuş olan tarihi şehirdir. Cahiliye döneminde Gassânîlerin idâre merkezlerindedir. Hz. Ebû Bekir devrinde Suriye bölgesi içerisinde ilk fethedilen yerlerdendir (Fayda, 1992, c. VI, s. 538).

mekte; fakat ardında da bunun sonradan uydurulmuş olduğunun kanıtlandığını belirtmektedir (Gutas, 2003, s. 34).

Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in kendisinin de Maryânus'tan ders aldığı, başta kimya olmak üzere akli ilimler alanında önemli birisi olarak temayüz ettiği, sonraki müellifler tarafından hep övgüyle bahsedilmesinden anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da kendisine "Mervân ailesinin hekîmi" denildiği zikredilmektedir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 300) Her ne kadar simyaya duyduğu ilgi dolayısıyla tercüme hareketini başlattığı belirtilse de, onun başta Maryânus olmak üzere birçok ilim adamı ile tanışıp görüşmesi ile daha farklı bir sürece girdiği fark edilmektedir.

İbn 'Asâkir'de zikredilen bir rivayet Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'in kimya ile alakalı formasyonunun ne düzeyde olduğunu göstermektedir. Halife Abdülmelik'in huzurunda sular hakkında konuşulurken Hâlid, tatlı su ile tuzlu suyun nasıl oluştuğunu anlatmış, ardında da deniz suyunun nasıl artılacağından bahsetmiştir. O meclistekilere isterse bunu yapabileceğini söylemiştir. Suyu arıtana kadar da her aşamasını teker teker göstermiştir (İbn Asâkir, 1996, c. XVI, s. 313) Bu da onun kimyayı iyi derecede bildiğinin kanıtı kabul edilmiştir.

İlme merakı olan Hâlid'in, dedesi Muâviye'nin kurduğu kütüphaneyi de devraldığı, zamanla yeni kitaplar ilave ederek daha da zenginleştirdiği nakledilmektedir. Daha sonra Velid b. Abdülmelik'in düzenlediği bu kütüphaneye bir kütüphaneci ile bir müstensihin tayin edildiği, kütüphanede görevli şahsın isminin Sa'd olduğu belirtilmektedir (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, trz, XIV, s. 213; Erünsal, 2003, c. XXVII, s. 11).

Yukarıda Hâlid b. Yezîd'in iyi bir diyalektçi olduğundan bahsetmiş idik. Emevîler döneminde Müslümanlar ile Hıristiyan din adamları arasında muhtelif konularda tartışmaların vukû bulduğu, Hâlid'le ilgili olarak anlatılan şu rivayetten anlaşılmaktadır. Hâlid b. Yezîd bir gün Cezîreli bir rahiple karşılaşmış, rahip ona kimlerden olduğunu sormuştur. O da kendisinin Müslüman olduğunu söylemiştir. Rahip "Muhammed'in ümmetinden misin?" diye sorunca, Hâlid de "Evet" cevabını vermiştir. Bu sefer Râhip "Alimlerinden mi yoksa cahillerinden misin" diye sormuş, Hâlid de "Ne alimlerinden ne de cahillerindenim." cevabını vermiştir. Daha sonra rahip Hâlid'e şöyle bir soru sormuştur: "Sizler cennete girince orada yiyip içeceğinizi iddia ediyorsunuz? Ve de orada ne idrar ne de dışkı olmayacak!" Hâlid, rahibe şöyle cevap vermiştir: "Bu durum anne karnındaki çocuğun durumuna benzer. Allâh onun rızkını verir, fakat onda ne işeme ne de dışkı olur." Bunun üzerine rahip "Hani, sen bana alim olmadığını söylemiştin?" demiş, Hâlid de "Sana yalan söylemedim, ben ne alimim ne de cahil." cevabını vermiştir. Ardından rahip Hâlid'e başka bir soru yöneltmiştir: "Cennetin nimetlerinden yenilip içilmesine rağmen nasıl olur da bu nimetlerde bir eksilme olmaz?" Hâlid de cevap olarak şunları söylemiştir: "Bu durum hikmete benzemektedir. Sen ondan ne kadar şey öğrensen de onda bir azalma olmaz (İbn Asâkir, 1996, c. XVI, s. 308, 309).

Hâlid b. Yezîd'e nispet edilen eser sayısı ile ilgili olarak ihtilaflar olsa da İbnü'n-Nedîm kitabında Hâlid b. Yezîd'e nispet edilen muhtelif risale ve kitapların isimleri şöyledir: *Kitâbu'l-Harârât*, *Kitâbu's-Sahîfeti'l-Kebîr*, *Kitâbu's-Sahîfeti's-Sağîr*, *Kitâbu's-San'a* (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 434) Yine Hâlid'e nispet edilen kimyaya dair *Kitâbü Firdevsi'l-Hikme* adlı bir eserin de olduğu nakledilmektedir (Hıreysât, 1997, c. XV, s. 293).

Sonuç

İlk dönemlerden itibaren Müslüman idarecilerin, Arap yarımadası geleneğinden oluşan ve yer yer Hz. Peygamber'in sünnetine «tbb-ı nebevî" olarak geçen, tedavi usullerinden ziyade büyük oranda İskenderiye ve Cündişâpur ilim merkezlerinden mezun olan tabipleri ve onların yaptıkları ilmi çevirilerden faydalanma cihetine gittikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Emevîler döneminde, Müslümanların beşerî ilimlerde bir hazırlık ve alt yapı oluşturma dönemi olarak değerlendirmek mümkündür. Müslümanların fetihlerle ele geçirilen topraklardaki kurum ve kuruluşlara zarar vermediği gibi onların çalışmalarını teşvik ettikleri, alanlarında uzman olan pek çok kişinin de sarayda istihdam edildiği görülmektedir.

Emevî hanedanının veliahtlarından olan Hâlid b. Yezîd'in de siyaseten pek varlığı görülmesi de dönemin ilim dünyasında adını duyurduğu fark edilmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, (1992). *Müsned*, I-VI, (Haz: Bedrettin Çetiner). İstanbul.
- Abbott, Nabia (1957). *Studies in Arabic Literary Papyri, Historical Texts*, Chicago.
- Aycan, İrfan (2000). Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi, *Dini Araştırmalar*, II-6, 213-221.
- Aycan, İrfan ve Sarıçam, İbrahim (1993). *Emevîler* Ankara.
- Aykaç, Mehmet (1997), *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi, İdârî Teşkilatında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara.
- Barthold, V. V. (1963). Caliph and Sultan, *The Islamic Quarterly*, VII-1, 2, s. 117-135.
- el-Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (1996). *Kitâbu Cümeli min Ensâbi'l-Esrâf*, (Thk: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî). Beyrut.
- De Lacy O'leary (1971). *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (Çev: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Ankara.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Trz). (Yayımlayanlar: Kenan Seyithanoğlu-Ahmet Rüştü Çelebi-Ahmet Hurşitoğlu-Vehbi Vakkasoğlu), İstanbul.
- Erkoçoğlu, Fatih (2011). *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik bin Mervân*, Ankara.
- Erünsal, İsmail E. (2003). "Kütüphâne", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, s. 11-32.
- Eymen Fuâd es-Seyyid (2000). «İskenderiye», *DİA*, İstanbul, XXII, 574-576.
- Fayda, Mustafa (1992). "Câbiye", *DİA*, İstanbul, VII, 538.
- Fazıl Halil İbrahim (2001). Emevîler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri. (Çev: Ahmet Aslan), *Harran ÜİFD*, Şanlıurfa, VII, 169-175.
- Fisher, Sydney Nettleton (1959). *The Middle East, A History*, Londra.
- Gutas, Dimitri (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (Çev. Lütfü Şimşek), İstanbul.
- Hadislerle İslam* (2014). Ankara.
- Halebî, Sıbt b. el-'Acemî (1997). *Künûzu'z-Zeheb fi Tarihi Haleb*, (Thk: Şevkî Şa's-Fâlih el-Bekkûr), Haleb.
- Halil Davud ez-Zûr (1971). *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'ş-Şâm*, Beyrut.
- Hassân 'Ali Hallâk (1086). *Ta'r'ibu'n-Nukûdi ve'd-Devâvîmi'l-'Arabiyye fi'l-'Asri'l-Umevî*, Beyrut.
- Hawting, G. R. (2000). *The First Dynasty of Islam, The Umayyad Caliphate AD 661-750*, Londra 2000.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî (1996). *Tarihu Medîneti Dimaşk* (Thk: Muhibiddin Ebû Said Ömer b. el-'Umerî), Beyrut.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvud Süleyman b. Hasan b. el-Endelûsî (1955). *Tabakâtu'l-Etîbbâ ve'l-Hukemâ*, (Thk: Fuad Seyyid), Kahire.
- İbn Ebû Usaybî'a, Muvaffakuddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (trz). *'Uyûnu'l-Ahbâr fi Tabakâti'l-Etîbbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut trz.
- İbnü'n-Nedîm (1997). *el-Fihrist*, (Tlk: İbrahim Ramazan), Beyrut: Dâru'l-Marife.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1999). *Suriye'de Modern Osmânî Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara.

- el-Kıftî, Ali b. Yûsuf (1999). *Kitâbu Ahbâri'l-'Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, (Ed: Fuad Sezgin), Frankfurt.
- Köşe, Abdullah (1997). "Hâris b. Kelede", *DİA*, İstanbul.
- Lapidus, İra M. (2002), *İslâm Toplumları Tarihi*, (Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla), (Çev: Yasin Aktay), İstanbul.
- Mayerhof, Max (1935). *İslam Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*, (Trc: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul.
- Mehmed Mansur (1995). *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Ankara.
- Muhammed Abdülkadir Hureysât (1997). "Hâlid b. Yezîd", *DİA*, İstanbul.
- Ömer Ferruh (1965). "el-'İlmu fî'l-'Asri'l-Ümevî", *Mecelletü'l-Mecma'î'l-'İlmî'l-'Arabî*, Dimaşk. XL-1, 145-152.
- Pormann, Peter E. (2012), "Tıb", *DİA*, İstanbul.
- es-Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahman (1983). *el-İ'lân bi't-Tevbîh li-men Zemme't-Tevârîh*, Beyrut.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (1997). *Tarîhu't-Taberî (Tarîhu'l-Umem ve'l-Mülûk)*, Beyrût.
- Tekineş, Ayhan (2012). "Tıbb-ı Nebevî", *DİA*, İstanbul.
- Terzioğlu, Arslan (1992a). "Bimâristan", *DİA*, İstanbul.
- Terzioğlu, Arslan (1992b). Selçuklu Hastanelerinde Tıp Eğitimi ile Deontoloji ve Avrupa'ya Tesirleri, *Tarih ve Toplum*, XVIII, Sayı 107, s. 291.
- Toynbee, Arnold (1978). *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul.
- Uslu, Recep (1993). "Cündişâpur", *DİA*, İstanbul.
- Vryonis, Speros (1999). Bir Dünya Uygarlığı: Bizans, *Cogito*, Sayı: 17, s. 37-48.
- el-Yâ'kûbî (1993). *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Thk: Abdu'l-Emîr Mühennâ), Beyrût.
- Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebî Abdullah b. Abdillâh (Trz). *Mu'cemu'l-Buldân*, (Thk: Ferid Abdülaziz el-Cündî), Beyrut.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî (2004). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut.

ARAP ŞİİRİNDE İLİM

Abdussamed YEŞİLDAĞ¹

Öz

Günümüzde varlığını sürdüren ve kendisinden söz ettiren pek çok medeniyet vardır. Bu medeniyetler bir kültür veya ilim ekseninde etrafında var olmuştur. Tarihe yön veren kişilerin ilme karşı takındıkları tavırlar, ileriki dönemlerde medeniyet ve kültürün gelişimi üzerinde önemli etkiler bırakmıştır.

İslam medeniyetinin oluşumunda ilk emir olan "oku!" vardır. Onu Hz. Peygamberin ilim öğrenilmesi ve öğretilmesi konusundaki tavsiyeli izlemektedir. Bu bağlamda, edebiyatçılar da ilim ile ilgili ayet ve hadisler ışığında eserlerinde ilim, ilim öğrenmek, ilim öğretmek, cahillerden ve cehaletten uzaklaşmak konularını eserlerinde işlemişlerdir.

Bu çalışmada Arap şairlerinin ilim konusunda yazmış oldukları şiirler incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Kuran, Hadis, İlim, Arap Edebiyatı, şiir,

Knowledge In Arabic Poetry

Abstract

There are many civilizations that still protecting his own existence and mentioned in themselves in nowadays. These civilization have existed by frame of culture and knowledge. The attitudes of the people who guide history towards knowledge had a remarkable impact on the development of civilization and culture in the future.

There is "read" which is the first commandment in the formation of Islamic civilization. And it follows itself with the Prophet Mohammed's (pbuh) advices on learning and teaching knowledge. In these case, literati have also covered the subjects of knowledge, learning knowledge, teaching knowledge, and moving away from ignorance and illiteracy in their works in under the light of Quran and Hadiths.

In this explorations, poems written by Arab poets on the subject of knowledge will be examined.

Key words: Quran, Hadith, Knowledge, Arabic Literature, Poetry.

1 Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık (Arapça), abdussamed@kku.edu.tr

İslam'da İlim

Bilmek, insan için doğal ihtiyaçlardan birisidir. Mutasavvıflar ve İslam Felsefecileri insanın varlık nedenini “*Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım*” (Kur’ân: Zâriyât, 56) ayetine istinaden “Allah’ı bilmek” olarak açıklamaktadırlar. Bu nedenle, insanın bilmeye karşı duyduğu doğal arzunun sebebi Allah’ı bilmesi için yaratmış olmasıdır.

İlim, ilâhî bir sıfat olarak “*Allah’ın gerek duyular âlemine gerekse duyu ötesine ait bütün nesne ve olayları bilmesi*” diye tanımlanabilir. Kur’an’da Allah’ın en yetkin şekliyle bilen bir varlık olduğu âlîm, habîr, şehîd, hâfız, muhsî, vâsî gibi isimlerle ifade edilmiştir. Bu kavramlar çerçevesinde ilim “*zaman ve mekân sınırı olmaksızın küçük büyük, gizli âşikâr her şeyi ve her hadiseyi müşahade etmişçesine hakkıyla bilmek*” (Yavuz, 2000, 22/109) mânasına gelir.

Türkçede “bilgi”, “bilim” ve “bilmek” kelimelerinin karşılığı olarak kullanılan “İlim=علم” kelimesi sözlükte, “*bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrayıp idrak etmek*” (el-İsfehânî, 1991, s. 580) şeklinde tarif edilmektedir. İbnü’l-Cevzî’ye göre, Kur’an’da yer alan ilim kelimesi “*bilmek, anlamak, ayırt etmek, görmek, akıl, izin, kitap, Kur’an, resul, üstün yetenek*” (İbnü’l-Cevzî, 1984, s. 451-453.) gibi mânalara gelmektedir. Aynı kökten türeyen âlim=عالم, âlîm=علیم, allâm=عالم ve allâme=علامة, ma’lûm=معلوم, ma’lûmât=معلومات, muallim=معلم, muteallim=متعلم, muallim=معلم kelimeleri “bilgi” anlamıyla doğru orantılı olarak kullanılmaktadır.

“*Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan yaratmıştır. Oku! Kalemle yazmayı öğreten, böylece insana bilmediğini bildiren Rabbin sonsuz kerem sahibidir.*” (Kur’ân: Alak, 1-5), diyen Kur’ân-ı Kerim’in ilk ayetleri, insanlığa rehber, âlemlere rahmet olarak gönderilen Peygamber Efendimize inen ilk vahiy, Peygamberimiz (s.a.v)’in şahsında bütün Müslümanları ilim ve hikmet yoluna davet etmektedir.

Öğrenme ve öğretme kabiliyetine sahip olmak, “*Alîm*” olan Cenâb-ı Hakkın insanoğluna sunduğu özel nimetlerden biridir. İlim tahsil etmekten daha değerli bir çaba ve bilgin olmaktan daha şerefli bir makam yoktur. Kur’ân-ı Kerim’de yaklaşık 750 yerde ilim kökünden türeyen kelimeler geçmekte (Kutluer, 2000, 22/109) ve “*Bilenle bilmeyenin bir olmayacağını*” (Kur’ân: Zümer, 9) açıkça dile getiren ayet, bizlere ilim erbabının her zaman üstün olduğuna işaret etmektedir. Hz. Peygamber, bizleri şöyle uyarmaktadır: “*Ya öğreten ol, ya öğrenen ol, ya dinleyen ol, ya da ilmi destekleyen ol. Beşincisi olma, helâk olursun!*” (ed-Dârimî, 1986, 1/91; el-Beyhakî, 1984, s. 269). İlim tahsilinde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta ilmin faydalı olup olmamasıdır. Allah Rasülü “*Faydalı ilim isteyin, fayda vermeyen ilimden Allah’a sığınırım.*” (İbn Mâce, tsz, 1/92) diyerek faydasız ilimden Allah’a sığınmıştır.

İlmin anlamı, önemi ve işlevi hem ayetlerle hem de hadislerle vurgulanmıştır. Her şeyden önce İslâm ümmetinin benimsediği değerler sisteminin devamlılığı ilme bağlı olduğu için Hz. Peygamber ilmi yüceltmış ve teşvik etmiş, hatta ilmin

nâfile ibadetten daha üstün olduğunu (et-Taberânî, 1983, 11/38; el-Kurtubî, 1994, 1/112) söylemiştir. Bu hadisler, bilginin daha yüksek seviyelere taşınmasının gerekliliğine en güzel vurgudur. Zira bilginin ve bilginlerin sayılarının azalması ya da bunların yok olması toplum için son derece kötü sonuçlar doğuracağı kesindir.

Hem Câhiliye döneminde hem de İslâm'ın ilk yıllarında okuryazarların sayısı parmakla gösterilebilecek kadar azdı. Ancak, Arabistan'ın güneyinde ed-Devâsir vadisindeki Fav harabelerindeki arkeolojik kazılardan elde edilen maden, tekstil, çini, tahta, cam malzemeler ve kitabeler Araplarda medeniyet ve kültürün varlığına işaret etmekteydi (Sezgin, 2017, s. 41). Hz. Peygamberin, Bedir savaşında esir düşen okuma yazma bilen müşriklere, Müslümanlardan en az on kişiye okuma yazma öğretmenin hürriyetine kavuşacağını söylemesi ile okuma yazma bilenlerin sayısı artmaya başladı. İslam dünyasında, Akdeniz havzasının fethedilmesi, farklı kültürler ile iletişime geçilmesi ve İslâm'ın ilk yüz yılında Yunancadan, Süryaniceden ve Pehleviceden tercüme ile bu kültürlerin İslam Dünyasına aktarılması ile "alma evresi", ikinci yüzyılın ilk yarısında "özümseme evresi" ve ikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren de "yaratma evresi" yaşanmış oldu (Sezgin, 2017, s. 15, 16). Yaratma evresinde Müslüman bilim adamları hemen her alanda ciltler dolusu eserler vermeye başlamışlardır (Demirayak, 2016; Sezgin, 2017, s. 20).

Böylece, Müslümanlar, ayet ve hadislerden aldıkları düsturla yaşadıkları coğrafyalarda ilmin öncüsü olmuşlardır. Sadece tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi dini ilimlerde değil aynı zamanda fizik, astronomi, tıp, cebir, kimya ve hendese gibi pek çok akli ilim alanlarında çığır açan adımlar atmışlardır. İman ettikleri dinin sarsılmaz ilkeleri ile yaşadıkları kâinatın muhteşem kuralları arasında dâhice bağ kurmuşlardır. Fizikle metafiziği, bilgiyle hikmeti buluşturarak insanı her iki dünyada da huzura sevk edecek bir yolun takipçileri olmuşlardır. Asırlara damga vuran nice şaheserler kaleme almışlar, ürettikleri bilgi ve yaptıkları icatlarla hem kendi çağlarını hem de sonraki yüzyılları aydınlatmışlardır.

Müslümanların Ortaçağ boyunca meydana getirdiği bilim mirasının Latince başta olmak üzere batı dillerine çevrilerek Batı'ya aktarılmasıyla Avrupa kıtasında yepyeni bir ilim ve eğitim anlayışının doğmasında önemli rol oynaması İslâm medeniyetinin Ortaçağ insanlık birikiminin şartlarında parlak bir bilim geleneğine sahip olduğunun en büyük kanıtıdır.

Bilgi, insanlık tarihi kadar eskidir. Diğer bir tabirle, ilim, insan var olduğundan beri hep var olmuştur. İlk Çağda bilgi tam olarak ne olduğu bilinmeyen bir nesne halinde sorgulanmaya başlanmış ve Platon ile Aristoteles'in çalışmalarının büyük bir çoğunluğu bilginin ne olduğu, bilginin kaynağı ve bilginin varlığı konuları üzerinde toplanmıştı. Bu konuda, Platon, bu dünyada bildiğimiz ve gördüğümüz her şeyin aslında başka bir dünyadan yansıma olduğunu söylemiştir (Palo, 2013, s. 76). İlim ve hikmet kavramları için "varlığı tüm hakikati ile hissetmek" (el-Kindî, 1950, s.169), olduğu yönünde tanımlamalar yapılmış ve ilmin, bir

nesnenin sebebini bilmek olduğu, sebepleri bilmeksizin bilginin tam anlamıyla gerçekleşmeyeceği (İbn Rüşd, 1964, s.522-523), bilginin “*düşüncenin gerçeğe tam uygun olması ve bir şeyin mahiyetinin idrak edilmesi*” (el-Cürcânî, 1983, s. 155-156) gerektiği vurgulanmıştır. Sadru'l-İslam Döneminde “*İslâm dini hakkındaki bilgiler*” anlamında kullanılan “*ilim*” terimi Abbasiler Döneminde yeniden anlamlandırılmış, bu ilmî disiplinlerin geliştirilip sistemli bir hale getirilmesi ile “*bilimler, belli bir alana ait sistemli bilgi birikimini ifade eden ilmî disiplinler*” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

İlimlere ait alan ve sınırlar, aralarındaki hiyerarşik düzen, düşünürlerin bilim felsefesinde benimsemiş oldukları kriterlere dayanmaktadır. Benimsenen kriterler ve konunun ayrı perspektiften incelenmesi, söz konusu ilmin tasnif bakımından yerini belirlemektedir. (Akpınar, 2005, s. 191)

İlim iki temel bölüme ayrılır: *Şer'î İlimler* ve *Akli ilimler*. *Şer'î İlimler*, Kuran ve Hadis ekseninde olan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuftan oluşan dini ilimlerdir. *Aklî İlimler* ise Astronomi, fizik, kimya, matematik vb. ilimlerdir. Müslümanlar, Fetihlerle kültürel coğrafyanın genişlemesi, İslâm dünyasında fikrî hareketliliğin artması ve nihayet h.II. (m.VIII.) yüzyılda başlayan tercüme faaliyetleri sayesinde Grek, Helenistik, İran ve Hint kültür havzalarının ilmî birikimlerinde olan Hint matematik ve astronomisinin temel eseri Siddhantalar'ı, Fars dünyasının ahlâk ve siyasete dair başlıca klasiklerini, Hipokrat ve Câlînûs'a ait tıp külliyatını, Gerasalı Nickomakos'un aritmetiğe, Öklid'in geometriye, Batlamyus'un astronomi, coğrafya ve matematiğe dair eserlerini, Archimedes ve Heron'un mekanikle ilgili çalışmalarını, Eflâtun'un bazı diyaloglarını ve Aristo'nun Politika dışındaki eserlerini okuyup öğrenmişlerdir.

Esasen İslâm dünyasında, özellikle ilk yüzyıllarda dinî ve akli ilimlerde gözlenen hızlı gelişmeler, Kur'an ve Sünnet'te cehâletin yerilmesine ve bilgi donanımına verilen büyük önemin sonucudur. İslâm bilginleri cehâletin kötülüğü ve ilmin değeri üzerinde ısrarla durmuşlar, başta hadis kitapları olmak üzere ahlâk, edeb, eğitim ve öğretime dair kitaplar ve diğer pek çok kaynaklarda cehâletin kötülük ve zararları, sebepleri ve çareleri, cahillerin yanlıgıları, ilimler ve âlimler karşısındaki olumsuz tavırları, ilmin önemi, eğitim ve öğretimin şartları ve kuraları gibi konular işlenmiştir.

İslam dünyasında, ilim, ilim öğrenme ve öğretme, ilmin faziletleri gibi ilim ile bağlantılı pek çok konu hakkında müstakil eserler olduğu gibi pek çok kitapta “*ilim*” başlığı altında birer bölüm de görebilmekteyiz. Burhaneddin ez-Zernûcî “*Ta'limu'l-Mute'allim*” adında ilim ve ilim öğrenme yolları üzerine müstakil bir eser yazmıştır. (ez-Zernûcî, 2014, s.31-138) İbn Haldun, “*Mukaddime*” adlı şaheserinin altıncı bölümünü ilim konusuna ayırmış ve bu bölümde bir kişinin herhangi bir bilgi dalında derinlemesine bilgi sahibi olduğunu iddia edebilmesi için o bilgi dalını yaşamına dâhil etmesi gerektiği ve ilim tahsilinden kastedilenin yal-

nızca bir bilgiyi kavramak veya onu ezberlemek değil onun, bir meleke haline dönüşmesi olduğunu vurgulamıştır (İbn Haldun, 2004 , II/137-155). Ayrıca, alimlerin sayısı çoğalınca, bilim tarihinin ilk eserleri verilmeye başlanmıştır. Bunlar, el-Bağdâdî'nin Bağdat'ta doğan, yaşayan, Bağdat'a uğrayan alimlerin hayatlarını anlattığı *Târihu Bağdâd* ve el-'Adîm'in Halepli alimleri tanıttığı *Târihu Haleb* (Demirayak, 2016, s. 453-576) gibi eserlerdir. Bu eserler, İslam coğrafyasında ilmin ne denli hızla ilerleme kaydettiğinin en büyük ve en önemli kaynaklarıdır.

Arap Şiirinde İlim

İslam'ın ilme ve âlimlere verdiği değer, farklı ifadelerle birçok ayet-i kerimeler, hadis-i şerifler ve önemli şahsiyetlerin sözlerinde önümüze çıkmaktadır. Bunlardan birkaç tanesinin ilim ve ilim öğrenme konusundaki sözlerinden bazılarını sıralamak faydalı olacaktır:

Kimlerin ilim öğreneceği konusunda *"İlim öğrenmek erkek-kadın tüm Müslümanlara farzdır."* (İbn Mâce, tsz, I/81) ; İlim öğrenmenin yaşı konusunda *"Beşikten mezara kadar ilim öğrenin."* (Katib Çelebi, 1941, I/52) Ve *"İlim ve hikmet mü'minin kaybolmuş malı gibidir, nerede bulursa alsın."* (İbn Ebî Şeybe, 1988, VII/244) şeklindeki ilmin ne zaman ve nereden alınması gerektiği konusundaki hadisler; İslam büyüklüklerinin *"İlim rütbesi, rütbelerin en yücesidir."* (ez-Zuheylî, 1997, XVI/292), *"İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir, sen kendin bilmez isen, ya nice okumaktır."* (Yunus Emre, 1990, s. 275) ve Peyami Safa'nın *"İlim akla, din imana, sanat hayale dayanır."* (Safa, 2019, s. 39) şeklindeki ilmin dayanağının ne olduğunu vurguladığı sözleri; Dünyaya yön veren diğer kişilerden Aristoteles *"İlim; iyi zamanlarda servet, kötü zamanlarda sığınak ve iyi bir yol göstericidir."* (Küpçük, 2017, s. 130); Bhartrihari'nin *"İlim, bölüşüldükçe artan hazinedir."* (Sarı, 2016, s. 105); Laurence Sterne'in *"İlme karşı duyduğunuz ilgi öyle bir susuzluğa benzer ki, içtikçe daha fazla susarız."* (Şenol, 2013, s. 302) sözleri ilim ile iştiğal etmenin dünyada yapılacak en güzel eylem olduğunun en güzel vurgusudur.

İmam-ı Gazali hazretleri de, *"İnsanın diğer mahlukattan üstünlüğü ilmi iledir, güç ve kuvvetiyle değildir Çünkü deve insandan kuvvetlidir; İrilik bakımından da değildir Çünkü fil insandan çok iridir; Cesaret bakımından da değildir Çünkü aslan insandan cesurdur; Çok yemesiyle de değildir Çünkü mandanın karnı, insanın karnından daha büyüktür. Şu halde ilim çok üstün bir vasıftır"* (İmam Gazalî, 2005, s. 14) diyerek, şekilde insan-hayvan arasındaki üstünlüğü gösterse de aslında insanlar arasında da üstünlüğün yine ilimle olduğunu vurgulamaktadır.

Arap şiirine baktığımızda neredeyse tüm şairlerin ilim, alim, ilmin önemi ve cehaletin kötülenmesi vb. kavramları işlediklerini görebilmekteyiz.

Şair, İlimin her zaman yapıcı ve yüceltici bir etken olduğunu cehaletin de bunun aksine yıkıp yok edici olduğunu şu dizelerle dile getirmiştir (Nâsîf, 1994, s. 6) :

العِلْمُ يَبْنِي بُيُوتًا لَا عِمَادَ لَهَا وَالْجَهْلُ يَفْنِي بُيُوتَ الْعِزِّ وَالكَرَمِ

İlim, diker direksiz evler

Cehalet, yıkar cömertlik ve izzetler.

Ahmet Şevki bir beytinde öğretmenleri, insanlara yol göstermeleri, gerçekleri anlatmalarından dolayı peygambere benzeterek yüceltmıştır (Şevki, 2012, s. 246):

فَمُ لِلْمَعْلَمِ وَقِهِ التَّبَجِيلَا كَادَ الْمَعْلَمُ أَنْ يَكُونَ رَسُولَا
أَعْلَمْتَ أَشْرَفَ أَوْ أَجَلَ مَنْ الذِّي يَبْنِي وَيُنْشِئُ أَنْفُسَا وَعَقُولَا

Ayağa kalk, saygı göster öğretmene,

Peygamber gibidir o,

Var mıdır daha şerefli ve yücesi,

Ruhları ve akılları yeşerten Öğretmenden başka.

Cemil Sıtkı ez-Zehâvî, ilmin milletleri yüceltecek yegane güç olduğunu belirtirken, ilim olduğu sürece kimsenin bu gücü yok edemeyeceğini ve toplumu kötülüklerden koruyacağını vurgulamıştır (Kabiş, 1985, s. 351):

إِذَا مَا قَامَ الْعِلْمُ رَايَةً أُمَّةً فَلَيْسَ لَهَا حَتَّى الْقِيَامَةِ نَاكُسُ
تَنَامُ بِأَمْنٍ أُمَّةً مَلَأَ جَفْهَهَا لَهَا الْعِلْمُ إِنْ لَمْ يَسْهَرِ السَّيْفُ حَارِسُ

Yükseltirse ilim, bayrağını bir Ümmetin,

Kimse indiremez onu kıyamete kadar

Uyur ümmet huzur ve güven içerisinde,

İlim, korur onları silahsız bir şekilde

İlimle uğraşanlar ve ilim meclisleri kurup insanları aydınlatmaya çalışanlar Halil Mutran'ın tabiriyle koca koca abideler dikmektedirler (Mutran, 1948, II/164):

بِالْعِلْمِ يُدْرِكُ أَقْصَى الْمَجْدِ مِنْ أُمَّةٍ وَلَا رُقِيَّ بِغَيْرِ الْعِلْمِ لِلْأُمَّةِ
مَعَاهِدُ الْعِلْمِ مَنْ يَسْخُو فَيَعْمُرُهَا يَبْنِي مَدَارِجَ لِلْمُسْتَقْبَلِ السَّنِينِ
وَوَاضِعٍ حَجْرًا فِي أَسَى مَدْرَسَةٍ أَبْقَى عَلَى قَوْمِهِ مِنْ شَائِدِ الْهَرَمِ

Milletler yükselir ilimle,

İlimsiz yoktur bir ilerleme,

İlim meclisleri kuranlar,

Dayarlar aydınlık yüksek merdivenler geleceğe

bir tuğla koyanlar okula

Abideler dikmiş olur koca koca

İlim öğrenmek meşakkatli bir iştir. Eğlencelerden uzak durma belki gurbette bulunma gibi çeşitli sıkıntıları vardır. Bu sıkıntılara katlanmak insanı bilgi sahibi yaparken sıkıntıları göğüsleyemeyip ilimden uzak kalmak ise insanı cahil bırakmaktadır. Bir ilim deryası olan İmam Şafii hazretleri bu durumu şöyle dile getirmektedir (İmam Şafii, tsz, . 33):

ومن لم يذق مر التعلم ساعة تجرع ذل الجهل طول حياته

Azıcık bile İlimin sıkıntısı çekmeyen

Hayatı boyunca cahilliğe mahkumdur.

Hız. Ali, İlim sahiplerinin aynı zamanda fazilet sahipleri olduğunu ve her zaman insanlara doğru yolu gösterdiklerini vurgulamıştır (Ali b. Ebî Talib, 1988, s. 5):

ما الفضل إلا لأهل العلم إنهم على الهدى لمن استهدى أدلاء

İlim sahipleri faziletlidir,

Doğru yolu isteyeneye yol gösterirler

Abdullah b. Mübarek, ilmin en güzel süs olduğunu, sahibini de şereflendirdiğini şu sözlerle dile getirmiştir (Mübarek, 2011,. s. 127):

العلم زِينٌ وَتَشْرِيفٌ لِصَاحِبِهِ فَاطْلُبْهُ مُدَيْتًا- فَنُونَ الْعِلْمِ وَالْأَدْبَا

İlim bir süstür, şereflendirir sahibini,

Sunulursa sana, iste, ilim ve edebi.

Sâbık el-Berberî, ilmin, hayat olduğu ve gecenin zifiri karanlığını aydınlatan dolunay gibi kör kalpleri aydınlattığını ve kör ile görenin aynı olmadığı gibi bilenle bilmeyenin bir olmadığını belirtmektedir. (el-Musta'sımî, 2015, IV/134)

العلم يجلو العمى عن قلب صاحبه كما يجلي سواد الظلمة القمر
ليس ذو العلم بالتقوى كجاهلها ولا البصير كأعمى ما له بصير
العلم فيه حياة للقلوب كما تحيا البلاد إذا ما مسها المطر

İlim, kalbini açar cahilin,

Ay da gecenin karanlığını.

Denk değildir ilim sahibi takvada, cahile

Ne de gören biri, kör birine.

İlim, kalplere can verir,

Yağmurlar da dokunduğu toprağa.

Bu beyitlerde "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!" (Zümer: 9) ayetine telmih vardır. Hazreti Lokman oğluna "Âlimlerle otur, hikmet sahiplerinin sözlerini dinle.

Allah-ü Teâlâ, bahar yağmuru ile toprağa hayat verdiği gibi, ölü kalpleri hikmet nurları ile diriltir” (İbn Mâlik, 2004, V/1458), şeklindeki öğütündeki gibi yağmur toprağı, ilim de kalpleri diriltir.

İlim sahiplerinde olması gereken hasletlerden birisi de ilmine göre hareket etmektir. Sadi Şirazi'nin “Ne kadar okursan oku, bilgine, yakışır şekilde davranmıyorsan cahilsin” sözü bu konudaki en önemli ikazlardan biridir. Sadi Şirazi ile aynı fikirde olan el-Esfehâni de fikrini şöyle dile getirmektedir (Yakub, 2002, s. 97):

اعْمَلْ بِعِلْمِكَ تَعْلَمَ أَهْلَ الرَّجُلِ لَا يَنْفَعُ الْعِلْمُ إِنْ لَمْ يُحَسَّنْ
وَالْعِلْمُ زِينَةٌ وَتَقْوَى اللَّهِ زِينَتُهُ الْعَمَلُ الْمُتَّقُونَ لَهُمْ فِي عِلْمِهِمْ شُغْلٌ

Bilgine göre davran,
Ganimet bil bunu,
Güzel değilse davranışın,
İlim fayda vermez kimseye.
İlim bir süstür, takva da ilmin süsü.
İlimle uğraşır Muttekiler.

Sâbık el-Berberî de kişinin bilgisine göre hareket etmemesinin kabul edilemez bir hareket olduğunu şu ifadelerle vurgulamaktadır (İbn Abdilberr, 1994, s. 699):

إِذَا الْعِلْمُ لَمْ تَعْمَلْ بِهِ كَانَ حُجَّةً عَلَيْكَ وَلَمْ تُعَدِّزْ بِمَا أَنْتَ جَاهِلُهُ

Bilgine göre davranmazsan, ayıptır bu, sana,
Ve özrün kabul görmez bilmediğinle

Sonuç

İlim, insanlık tarihi kadar eski olan bir kavramdır. Tüm medeniyetler, ilerlemelerini değer verdikleri ilme borçludurlar.

İslamın ilk emri “OKU” olmuş ve kendisine tabi olan insanlara önce ilim ile iştigal etmelerini emretmiş ve bilmeden bir şey yapamayacaklarını belirtmiştir. Bu emir ile Hz. Peygamber, okuma yazma bilen esirleri Müslümanlara okuma yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakmıştır. Ayetler, hadisler ve bu hareket neticesinde Müslümanlar ilme değer vermişler, Arap coğrafyasındaki ilimlere diğer milletlerden ilimler katarak ilerleme kaydetmişler ve dünya tarihine yön vermeye başlamışlardır.

Şairler de ilim konusunu şiirlerinde bazan müstakil bir şiir bazan da şiirlerinde bir veya birkaç beyit ile işlemişlerdir. Bu işlemlerde ilim-edep, ilim-şeref, ilim-medeniyet, cehalet-yok oluş vb. ikili kavramlar kullanılmıştır.

Kaynakça

- Akpınar, H., (2005), İlimler Tasnifinde Musikinin Yeri, *İstem*, Yıl:3, Sayı:5, 2005, s. 191 – 201.
- Ali b. Ebî Talib, (1988), *ed-Dîvân*, (Thk: Abdulaziz el-Kerem), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Beyhakî (1984), *el-Medhal İle's-Suneni'l-Kubrâ*, (Thk: Muhammed Ziyâu'r-Rahman el-A'zamî).
Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- el-Cürcânî, (1983), *et-Ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- ed-Dârimî (1986), *es-Sunen*, I-II, (Thk: Fevâz Ahmed Zemerlî). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Demirayak, K. (2016), *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, İstanbul: Cantaş Yayınları.
- İbn Abdilberr, (1994), *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, Demmâm: Dâr İbni'l-Cevzî.
- İbn Ebî Şeybe, (1988), *el-Musannef*, I-VII, (Thk: Kemal Yusuf el-Hût), Riyat: Mektebetu'r-Ruşţ.
- İbn Haldun, (2004), *el-Mukaddime*, I-II, (Thk: Abdullah Muhammed ed-Derviş), Şam: Dâr Ya'rub.
- İbn Mâce, (tsz), *es-Sünen*, I-II, (Thk: Muhammed Fuad Abdalbaki), Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Mâlik, *el-Muvatta*, I-VIII, (Thk: Muhammed Mustafa el-A'zemi), Abuzabi: Muessesetu Zâyid b. Sultan Âl Nihyân.
- İbn Rüşd, (1964) *Tehâfutü't-Tehâfut*, (Thk: Süleyman Dünya), Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif.
- İbnü'l-Cevzî (1984), *Nuzhetu'l-E'yun*, (Thk: Muhammed Abdulkerim Kazım er-Râdî). Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- İmam Gazalî, (2005), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut: Dâru İbni Hazm.
- İmam Şafii, (tsz.), *ed-Dîvân*, (Thk: Muhammed İbrahim Selim), Kahire: Mektebetu İbn Sinâ.
- el-İsfehânî, R. (1991), *el-Müfradât*, (Thk: Safvân Adnân ed-Dâvûdî). Şam: Dâru'l-Kalem.
- Kabiş, A. (1985), *Mecna'u'l-Hikem ve'l-Emsâl fi's-Şi'ri'l-'Arabî*, Suriye: Dâru'r-Reşid.
- Kâtip Çelebi, (1941), I-II, Bağdat: Mektebetu'l-Musenâ.
- el-Kindî, (1950), *er-Resâilu'l-Kindî el-Felsefiyye*, (Thk: Muhammed Abdulhadi Ebû Rîde): Kahire, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- el-Kurtubî (1994), *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, I-II, (Thk: Ebi'l-Eşbâl ez-Zuheyrî). Riyat: Dâru İbni'l-Cevzî.
- Kutluer, İ. (2000), İlim, *DİA*, 22, 109-114.
- Küpçük, M. (2017), *Bilgelik Ve Hikmet Yolcusuna Özlü Sözler*, İstanbul: Az Kitap.
- el-Musta'sımî, M. (2015), *ed-Durru'l-Ferîd ve Beytu'l-Kasîd*, I-XIII, (Thk: Kâmil Selman el-Cubûrî), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Mutran, H. (1948), *ed-Dîvân*, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- Mübarek, A.(2011) , *Dîvanu el-İmâmi'l-Mucâhit Abdillâh b. Mubarek*, (Thk: Mucâhit Mustafa Behcet), Riyat: Mecelletu'l-Beyân. s. 127
- Nâsîf, A. (1994), "Çayru Kâfin En Nuline'z-Zalâme'", *Mecelletu'l-Ma'rife*, 1994, Suriye,
- Palo, G (2013), Bilginin Toplumsallaşması ve Sosyal Epistmoloji, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51, 75-84.
- Safa, P. (2019), *Din İnkılap İrtica: Objektif 4*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Sarı, İ. (2016), *İlimin Işığında İnsan Olmak*, İstanbul: Net Medya Yayıncılık.
- Sezgin, F. (2017), *İslam Bilimler Tarihi Konferansları I*, İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şenol, R. (2013), *Dünyaya İz Bırakan İnsanlardan Geçmişten Günümüze Özdeyişler Hazinesi*, İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Şevki, A. (2012), *eş-Şevkiyyât*, Kahire: Muessesetu Hindâvi.
- et-Taberânî (1983), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XX, (Thk: Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi). Musul: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem.
- Yakub, M. (2002), *Muntalekât Tâlibi'l-'İlm*, Kahire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye.
- Yavuz, Y. (2000), *İlim*, *DİA*, 22, 108-109.
- Yunus Emre, (1990), *Divân*, I-II, (Nşr: Mustafa Tatçı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ez-Zernûcî, B., (2014), *Ta'limu'l-Mute'allim*, (Thk: Salâh Muhammed el-Hancî), Beyrut: Dâr İbn Kesîr.
- ez-Zuheylî, V., (1997), *Tefsîru'l-Munîr fi'l-'Akide ve's-Şerî'a ve'l-Menhec*, Dmaşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir.

İSLAM DÜNYASINDA GAZALİ SONRASINDA BİLİM VE FELSEFENİN TEMELLÜKÜ

Şamil ÖÇAL¹

Öz

Müslüman bilim adamlarının hepsi filozof olmasa da İslam bilim tarihini felsefe ve düşünce tarihinden ayırmak mümkün değildir. Çünkü bir felsefe kadim dönemlerde birçok bilimsel disiplini de kapsayan cins isim olarak kullanılıyordu. Felsefe diğer yandan özel bir bilgi edinme tarzı olarak algılanıyordu. Gazali'nin filozoflara yönelik eleştirilerinin İslam dünyasında felsefe ve bilim ve eleştirel düşüncenin gerilemesine yol açtığı yolundaki yaygın bir anlayış vardır. Buna rağmen Gazali sonrasına dair bilimsel ve felsefi düşüncenin gerilmesine dair getirilen deliller çok güçlü ve yeterli görünmemektedir. Bilimsel felsefi çalışmaların Gazali sonrası dönemde kesintiye uğradığına dair elimizde yeterli veri bulunmamakta aksine, artarak devam ettiğine çeşitlendiğine dair önemli bulguların olduğunu söylemek mümkündür. Bu yazıda Gazali dönemi sonrasında bilim ve felsefi çalışmaların durumu ve bu alanlarda ortaya çıkan yeni yönelimler ele alınıp irdelenecektir. Yazıda cevap aranacak temel sorular şunlar olacaktır: Gazali'nin felsefe karşıtı söylemlerinin etkisini ölçmek için kullanılması gereken yöntemler nelerdir? Gazali'den sonra dini ve aklı ilimlerde ortaya çıkan yeni yönelimler nedir? Gazali'nin eleştirilerine karşı oluşan karşı-eleştiriler neden yeteri kadar etkili olamamıştır?

Anahtar Kelimeler: Gazali, bilim ve felsefe, kalam, temellük

The Appropriation of Science and Philosophy in the Islamic World After Ghazali

Abstract

Despite fact that all the Muslim scientists are not the philosopher, it is impossible to distinguish the history of Islamic science, from the history of the Islamic thought and philosophy, in that since the ancient times the name of philosophy has been used as genus to include a lot of branch of the science. Philosophy has been understood as the specific way of the acquisition of knowledge as well. There as a common understanding that after the Ghazali's critique of the philosophers the Islamic world has experienced the downfall in the critical thinking, science and philosophy. But evidences related it have not been seemed strong and persuasive enough. There is no data that shows the interruption of the scientific and philosophical works after Ghazali, on the contrary we have the important findings that indicate continuity and variation in that fields. This paper will discuss the the state of science and philosophy and the new orientations and appropriation after Ghazali. This paper will try to answer these main questions: What is the methodology that evaluate the effects of the anti-philosophical discourse of Ghazali? What is the new orientation that have arise in religious and rational sciences

Keywords: Ghazali, science and philosophy, kalam appropriation

1 Prof. Dr, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, E-posta: samil.ocal@asbu.edu.tr

Giriş

Müslümanların kadim ilimlere ilgisi sekiz ve dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran tercüme faaliyetlerinden çok daha önce başlamıştı. Çünkü tercümelerin başlamasından önce Müslümanlar sürekli olarak Hıristiyanlık ve Hellen kültürü ile karşılaşmaktaydılar (Plessner, 1979, s.428). Bugün artık Müslümanların Huneyn b. İshak'ın öncülüğündeki tercüme faaliyetlerine başlamasından yaklaşık bir asır önce tıp ile yakın ilişkisi olan kimya ve astroloji ilimlerine ilgi gösterdiklerini biliyoruz. Buna rağmen tercümelerin İslam dünyasında bilimsel-felsefi düşüncenin başlaması ve gelişmesinde çok önemli bir katkısı olmuştur. Beytü'l-hikme'nin kurulmasıyla birlikte çeviri hareketi kurumsallaştı ve yaygınlık kazandı. İslam dünyasındaki bu çeviri hareketi Müslüman entelektüellerin Yunan düşünce ve bilimiyle karşılaşmasının da ötesinde yeni bir uyanış hareketi başlatmış ve yeni bir zihniyet oluşturarak Müslümanların bilim ve felsefe alanındaki özgün eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çevirilerden sonra bilgiye bilime karşı ilgi uyanmasının sebebi felsefi bilimlerin birçok bilimi içermiş olmasıdır.

İslam felsefesi geleneğın, diğeri geleneksel felsefi düşüncelerde olduğu gibi felsefi bilimler bugün bağımsızlığını kazanmış birçok disiplini de içermekteydi. Kindi'nin "felsefe" tanımında bu açıkça görölmektedir. Çünkü Kindi felsefeyi "insanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatini bilmesi" olarak tanımlar (Kindi, 1994, s.1). Kindi'nin buradaki felsefe tanımı felsefenin, tüm bilgi alanlarını kapsadığının bir işaretidir. Kindi, "İlimlerin Kısımları" adlı risalesinde ise, Aristoteles gibi felsefeyi teorik ve pratik felsefe olmak üzere iki kısma ayırmakta bilgiyi teorik felsefenin bir dalı olarak görmektedir (Kindi, 1950, s. 96).

İlimler sınıflaması yapan Farabi gibi Müslüman düşünürler ilimler arasında da önem bakımından bir sıralama yapmışlar ve bu bilimler içinde bazılarının diğerlerinden daha fazla önem vermişlerdir. Farabi ilimlerinin birbirlerine olan üstünlüğünü ölçmek için üç ölçüt belirler: Konusunun asaleti, delillerinin güçlülüğü ve kapsamlılığı, etkisi ve faydası. Mesela faydası ve etkisi bakımından ilimler arasında en önemlisinin dini ilimler ve her çağ ve her millet için zorunlu olan sanatlar olduğunu söylerken, delillerinin güçlülüğü ve kapsamlılığı bakımından geometrinin diğer ilimlerden daha üstün olduğunu dile getirir. Farabiyastronomiyi konusunun asaleti ve önemi bakımından diğer ilimlerden daha üstün olarak görür. Her üç ölçütü kullanarak bir değerlendirme yapıldığında ise Farabi felsefi ilimler arasında en üstün ilmin metafizik olduğunu söyler.

Farabi'nin felsefi bilimleri dinî ilimlerden daha üstün gördüğü açıktır. Bunun sebebi felsefi ilimlerin güçlü ispatlama yöntemine sahip olmasıdır. Fakat Farabi'nin burada İslam dünyasında Meşşafilozof-bilimadamı kimliğine sahip olan bir düşünür olduğunu unutmamamız gerekir. Bunlara göre din ile felsefe aynı hakikate iki farklı yaklaşımı temsil eder(Bakar, 1998, 46, 265). Dolayısıyla

buradaki üstünlük, bir yaklaşım ve metodoloji üstünlüğüdür; yoksa her iki alanın hakikati da aynıdır.

Gazali'nin ilimler sınıflamasında, aklı ilimler akılla elde edilen ilimler anlamına gelir. Kendisinin eserlerinin ilgili yerlerindeki ifadelerine bakıldığında Farabi gibi Gazali'nin de aklı ilimleri neredeyse felsefi ilimlerle özdeş saydığını göstermektedir. Belki de tek fark, siyaseti felsefi değil dini ilim olarak kabul etmiş olmasıdır. Gazali her ne kadar, kelamcılığından gelen bir bakış açısıyla ilimleri dinî ve aklı ilimler olarak ikiye ayırsa da, bu iki ilim grubunun birbirleriyle karşıtlık içinde olmaktan ziyade birbirlerini tamamladıklarını düşünür. Buna rağmen Gazali'ye göre aklın bilgi edinmesinin sınırları vardır ve akıl vahye tabidir. Ayrıca dinî bilginin kaynağı vahiy olup aklın bu bilgilere tek başına ulaşması mümkün değildir (Sherif, 1975, 8).

Bilim ve Felsefenin İslam Dünyasına İntikali

Bilimin ve felsefenin İslam dünyasına intikalinin ilk aşaması tercümelemlerle gerçekleşen sistematik intikal aşamasıdır. Bir kültürün, bilimsel geleneğin başka bir kültür ortamına taşınmasını farklı açılardan ele almak mümkündür. Ancak, başka türlü taşınmalardan farklı olarak, bu basit bir materyal taşınması olarak görülemez (Sabra, 1987: 223). Böyle düşündüğümüzde elimizde, suskun bir şekilde bize bakan bazı rakamlar, isimler ve tarihlerden başka bir şey olmayacaktır. Elbette düşünce tarihçisi için bunlarda anlatmak istediği hikâyenin bir parçasıdır ve dinleyicinin okuyucunun olayı daha somut bir şekilde tahayyül etmesini sağlar. Ancak tercüme yoluyla gerçekleşen kültürel/bilimsel/felsefi taşınma olayını farklı boyutlarıyla ele alma zarureti vardır. Çünkü zaten çeviri her zaman bir değişimi, farklılığı özünde barındıran bir şeydir. Dolayısıyla, orijinal metinlerin İslam dünyasına girmesi, bir değişime yol açtıkları gibi kendileri de yorum bakımından bir değişime uğramıştır. Kabul etmek gerekir ki Yunan felsefesinin ve biliminin İslam kültür ortamına tercümelemler yoluyla aktarılması karmaşık bir süreçtir; yapılan tercümelemlerin o zamana kadar oluşan ilmî-dînî gelenek ve Arap dilinin teknikalitesi aracılığıyla yapılan yorumlar tarafından etkilenmiştir. Tüm bunlar Yunan bilimi ve felsefesinin İslam dünyasına aktarılmasının basit bir 'alım' (reception) ya da geçiş olayı olarak görmenin bu tarihsel olgu ile ilgili eksik kalan bir açıklama olacağını göstermektedir.

Abdulhamid Sabra'nın bununla ilgili teklif ettiği temellük (appropriation) terimi daha açıklayıcıdır ve tarihsel olgulara uygun düşmektedir. Alma terimi İslam medeniyeti ile Yunan kültürü arasında tercümelemler aracılığı ile kurulan entelektüel düzeydeki ilişkide İslam medeniyetini Yunan felsefi-bilimsel öğretilerinin basit bir deposu ve havuzu konumuna indirgemektedir (Sabra, 1987: 224-25). Rönesans Avrupası Yunan bilimini ne kadar sahiplenmişse sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl Müslüman toplumu da o kadar sahiplenmiştir.

Yunan felsefesinin ve biliminin Ortaçağ İslam düşüncesine aktarılması, medeniyet tarihi bakımından son derece önemli bir hadisedir. Tercüme yoluyla gerçekleşen bu aktarımın, hem klasik miras tarihi, hem İslam düşüncesi kültürünün gelişim evreleri hem de 12. Asır ve sonrasındaki Avrupa Rönesans'ı açısından önemli sonuçları olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Tercüme hareketinin doğru anlaşılması, hem İslam medeniyeti çalışmaları için hem de genel bilim tarihi çalışmaları için önemlidir. Oldukça farklı bir ilgi ile de olsa klasik dönem üzerinde çalışan kimse ile Ortaçağ tarihçisi de bu olayla ilgilenmek zorundadır (Sabra, 1987: 224).

Burada önemli olan bilim ve felsefenin bu ilk intikal aşamasında İslam dünyasında nasıl karşılandığı ve nasıl bir atmosfer içinde yolculuk yaptığıdır. İlmî-felsefî eserler Arapçaya çevrildiğinde İslam toplumunun ilmî zihniyetten tamamıyla yoksun olduğunu söylemek doğru olmaz. Tercümelerin etkili olduğu dokuzuncu-onuncu yüzyıl İslam toplumunda, dini ilimler ile ilgili önemli çalışmaların yapıldığı ve hukuki ekollerin teşekkül ettiğini biliyoruz. Bir yandan Hanefî, Maliki ve Şafii fıkıh okulları diğer yandan da Vasiliyye, Cehmiyye ve Dı-rariyye gibi kelim ekolleri kuruluşlarını tamamlamış bulunuyordu (Türker, 2019, 14). Tercüme edilen eserlerin içerikleri ile Müslüman alimlerin ilmi çalışmaları arasında da bazı yakınlıklar olduğunu görüyoruz. Mütercimlerin tercüme ettiği eserler, ahlak, ev idaresi ve siyaset gibi disiplinleri içeren pratik felsefe ile fizik, matematik ve metafizik alanlarını içeren teorik felsefe ve bazı mantık eserlerinden oluşuyordu. Hicri ikinci yüzyılda teşekkül eden fıkıh ilmi, ahlak ve siyaset ilmini; kelami eserler ise fizik, matematik ve metafiziğin konularını ele alıyordu. Hem fıkıhta hem de kelim ilminde tümevarım yöntemi kendilerine özgü bir tarzda kullanıyorlardı. Zühdü ön planda tutan bir kesim daha vardı ki bunlar İslam'ın Kur'an'da ve sünnette geçen temel doğrularını anlamının temel yolunun mücadele olduğunu söylüyordu (Türker, 2019, 15). Tüm bu olguların ortaya koyduğu gerçeklik bilimsel ve felsefî düşüncenin İslam dünyasına zoraki girmemiş olması ve İslam dünyasında asla istenmeyen misafir olarak karşılanmamış olmasıdır. Tercüme hareketinden önce, tercümelerle birlikte gelen düşünsel devinime uygun bir ortam zaten vardır. Başka bir deyişle Müslümanlar bilim ve felsefeyi kendi medeniyetlerine davet ettiler. Felsefî düşünce her ne kadar başlangıçta dini meselelere yabancı dursa da sonra ev sahibi için pratik faydaların ötesinde, kendi özünde taşıdığı bir değerden dolayı çekici gelmeye başladı.

Felsefe ve bilimi ciddi ve sistematik bir tarzda işlemeye başlayan ilk Müslüman düşünür olan Kindî (801-873), aynı zamanda, bilimin topyekûn felsefe bilgi şeması içerisindeki epistemik konumunu ilk tanımlayan kişiydi. Çevirilerin maddi ve sosyal nedenleri dışında, belki de en önemli sebebini, o zamana kadar oluşmuş olan İslami dünya görüşünde ya da İslami zihniyette aramak gerekir. Çünkü İslam, doğuşundan itibaren bağlılarını güçlü bir şekilde ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Bu durumu en iyi, Beytü'l-hikme'de tercüme edilen kitapları, dil, terminoloji ve stil bakımından düzelten el-Kindî'nin aşağıdaki sözlerinden anlıyoruz:

“Şu husus iyi bilinmelidir ki, ne bir kişi ne bir topluluk gerçeği tam olarak yakalayabilmiştir. Bunlar gerçek adına ya bir şey elde edememişler ya da gerçeğe kıyaslanınca çok az şey elde edebilmişlerdir. Fakat her birinin gerçek adına elde ettikleri bilgiler bir araya getirildiğinde büyük bir değer oluşmuştur. O halde gerçeği bize azıcık ulaştıranlara bile şükran borçluyuz. Çünkü onlar birikimlerine bizi ortak ettiler ve mantıkî önermelerle bizlerin gerçeğe ulaşmasını kolaylaştırdılar. İşte bu birikim, yüzyıllardan beri süregelen yoğun ve yorucu çabaların sonucudur. Bir insanın ömrü ne kadar uzun, çalışması ne kadar ciddi, fikri de ne kadar yoğun olursa olsun, zaman olarak kendini kat kat aşan bu bilimi kısa hayatında elde etmesi mümkün değildir. Yunanlıların seçkin felsefecisi Aristo bu konuda ne güzel söylemiştir. “Bize gerçek adına bir şeyler getirenler bir yana, onların atalarına da teşekkür etmeliyiz. Çünkü onlar bunların varlık sebebi, bunlar da bizim gerçeğe ulaşmamızın sebebidirler.” Nereden gelirse gelsin, isterse bize uzak ve karşıt milletlerden gelsin, gerçeğin güzelliğini benimsemekten ve ona sahip olmaktan utanmamalıyız. Çünkü gerçeği arayan için ondan daha değerli bir şey yoktur” (Kindî, 1994, s. 3-4).

Diğer yandan İslam kendisini yeni bir şey olarak görmüyor ve kendinden önceki tevhîdî geleneğin devamı sayıyordu. Buna göre İslam hem en eski hem de en son dindir. İslam en eski din olduğu için, kadim dönemlerden beri bilginin ve hatta felsefî düşüncenin oluşmasında etkin olmuştur. Tercümelerin yapıldığı Fırat ile Nil arasındaki Ortadoğu'nun hem dinî düşüncenin hem de felsefî düşüncenin neşet ettiği yerler olması tesadüfi değildir. İlim ve hikmet burada peygamberlerin mesajlarının etkisi altında doğmuş sonradan başka yerlere dağılmıştır (Demirci, 1996, s. 42). Sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda yaşayan Müslümanların yaptığı şey, pratik açıdan ve manevi bakımdan faydalı buldukları bir geleneği arayıp bulmak ve sonra da ona temellük etmektir. Yukarı da değinildiği üzere tercüme olayı basit bir aktarma olayı olarak görülemez. Böyle bir aktarma olayında salt alıcı durumundaki kimsenin de bunun nimetlerinden gereği gibi faydalanabileceğini söylemek mümkün değildir.

Bu konuda vurgulanması gereken bir başka husus da dokuzuncu ve onuncu yüzyılın kültürel atmosferinin en belirgin özelliklerinden birisi kozmopolitanlık olmasıdır. Bu dönemlerde her türlü inanca mensup olan düşünce insanları kadim bilgiye karşı derin bir saygı duyuyorlar ve bu bilginin insanlığın ortak malı olduğunu iddia ediyorlar ve hiçbir grubun bunlar üzerinde tekel kuramayacağına inanıyorlardı (Leaman 2008:I: 192). Şüphesiz bu durum kadim bilgeliği oluşturan unsurların bir yerden başka bir yere intikalini kolaylaştırıyordu.

Kindî'den sonra bilimsel felsefî düşünce daha da gelişerek yoluna devam etmiştir. Kindî henüz tam olarak oturmamış olan Müslüman filozof tipi Farabî'de en mükemmel biçimine ulaşarak yoluna devam etmiştir. Farabî (ö.950), felsefî bilgi edinme yönteminin (burhan) zorunlu kıldığı sonuçları, hakikatin evrenselli-

ğine olan inancından hiçbir endişe duymadan kabul etti ve dinin doğrularını da buna uygun biçimde yorumladı (Aydınlı, 2015,s. 29). Farabî'ye göre din ve felsefe arasındaki ayrılık, öze ait, ontolojik bir ayrılık olmayıp, daha çok kavrayışlarda ortaya çıkan metodolojik ve epistemolojik bir ayrılıktır. Farabi, iki meslek mensubu arasında değil, iki farklı bilgi türü arasında bir karşılaştırma yaparak, düşünme gücü (*el-kuvve el-natika*) ile elde edilen bilgi türünün vahiy yoluyla gelen tenzili bilgidен daha üstün olduğuna inanıyordu. Yani karşılaştırma, ontolojik değil epistemolojik bir içeriğe sahipti (Farabi, 1950. s. 12). Dini emirlerin muhatabı, *bil-fil* ya da *bi'l-kuvve* akli etkin bir şekilde kullanma gücüne sahip olmayan kimselerdir. Peygamber, yüce ilahî gerçekleri ve bilgileri, onların anlayış kapasitelerine uygun bir şekilde, sembolik bir yolla, öykülerle onlardaki tahayyül gücüne yönelerek anlatır. Bu insanların ikna edilmesi ancak geleneksel hikaye yoluyla mümkün olur. Diğer yandan felsefe dili özel bir dildir; tanım ve delillere dikkat etmek, bunları açık bir şekilde ifade etmek, yalnızca felsefeye yatkın olanların belli bir eğitim alarak üstesinden gelebileceği bir uğraştır. İşte filozof, bu yolla, hakikati katışıksız olarak anlayan ve onu bulunduğu ortamdaki bağıntılarından kurtaran kimsedir. Bu bakımdan felsefi bilgi, değer açısından dinî bilginin önündedir. Fakat buradaki üstünlük kavrayışlarla ilgili olup, birisinin diğerinden daha üstün olduğu iki ayrı hakikatin varlığını öngörmez. Farklılık, hakikatin kendisinde değil, onun sunumunda ve bu sunuma muhatap olan kimselerdedir. Zira her iki bilgi türünün menşei de Faal Akıl olup, her ikisi de, insanı nihai mutluluğa ulaştırabilecek yapıdadır. Felsefe, “dinin insanı mutluluğa ve kemale erdirmesi”nin sebeplerini anlamak için tutulan yoldan ibarettir.

İbn Sina felsefesinin İslam dünyasında özellikler entelektüel çevrelerde yaygınlaşmaya başlaması İbn Sina'yı akli bilimler alanında bir otorite hâline getirdi. Birçok insan İbn Sina'nın mirasının daha önceki felsefelerin tümünü geride bıraktığını hatta anlamsız kıldığını düşünmeye başlamıştı. Gazali ile çağdaş olan ve âlemin hudûsu konusunda müstakil bir eser kaleme almış olan Efdalüddin Ömer b. Ali Gaylan “bugünlerde bazı insanların kalplerinden şöyle bir düşünce geçmektedir: Hakikat İbnSînâ'nın dediği şeydir; onun hata yapması anlaşılabilir bir şey değildir; onun söyledikleri şeylerle çelişen bir düşüncenin ma'kûl sayılması mümkün değildir” demektedir (İbnGaylan, 1998: 13).

Gazali ve Bilimsel Felsefi Düşüncenin Temellükü

Yukarıdaki ifadeler bilim ve felsefenin İslam dünyasına intikalinden sonra, Farabi ve İbn Sina'nın ve diğer bilim adamlarının çabalarıyla uyum süreci yaşadığını göstermektedir. Bundan sonraki bölümde Gazali' ve Gazali sonrası dönemde yaşanan temellük sürecini ele alacağız.

Bilindiği gibi Gazali, hem felsefi düşünce ile ilgili hem de filozofları eleştiren iki ayrı eser kaleme almıştır. Gazali'nin *Tehafütü'l-felâsife* adındaki bu eserinde felsefecileri

eleştirdiği için İslam dünyasında çeşitli bilim disiplinlerini kendi bünyesinde barındıran felsefenin ve felsefi ilimlerin gerilediği bilimsel çalışmaların kesintiye uğradığına dair yaygın bir kanaat söz konusudur. Gazali'nin *felâsife'* ye yönelik eleştirilerini ele alırken onu sadece felsefe-din çatışmasını sınırlarının içinde ele almanın çok doğru bir yaklaşım olmadığını düşünüyorum. Gazali'nin filozoflara yönelik eleştirileri her ne kadar bir kelamcının dini inançları felsefecilere karşı savunmak olarak amacıyla yazmış olduğu bir kelam kitabı gibi dursa da, filozoflara yönelmiş olduğu eleştirilere baktığımızda aynı zaman da eleştirel bir felsefi eser olarak kabul edilebilir.

Gazali'nin filozofları hedef olarak seçmesinin temel sebebi sadece İbn-i Sina'nın bilim ve felsefe alanındaki güçlü otoritesi değildir. İbnSina'nın düşünceleri bazı Sünni çevreleri de cezbediyordu. Bunun sebebi sadece İbnSina'nın düşüncelerinin felsefi derinliği olmayıp aynı zamanda, âhiret, nübüvvet, kader ve tasavvufî hayat tarzını, İhvân-ı Safâ'da gördüğümüz Bâtınî etkilerden uzak bir şekilde ele almış olmasıydı (Shihade, 2005: 142). Gazali'nin öğrenim gördüğü dönemde her ne kadar medresenin resmi müfredatındın ilimlere özellikle fıkıh ilmine münhasır kılınmışsa da, bu ilimlerin aklı boyutlarının ön plana çıkmasıyla birlikte kelama ve felsefe ye karşı da bir ilginin oluşmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Salt zahiri bilgilerle yetinmeyen meraklı zihne sahip olan âlimler filozofların düşüncelerini biliyorlar ve Cüveynî örneğinde olduğu gibi onların eserlerini okuyorlardı. Bunun en büyük göstergelerinden biri felsefe ile ilgili olan eserlerin kütüphanelerde çok sayıda nüshalarının bulunmuş olmasıdır.

Özellikle kültürlü entelektüel çevrenin felsefi bilimlere karşı ilgilerinin artması bu alanda çalışan filozofların eserlerinde inanç konusu olan metafizikle alakalı meseleleri farklı bir tarzda rasyonel yorumlar getirmeleri Gazali'yi harekete geçirdi. Gazali bir yandan filozofların bu kesim üzerindeki etkilerini azaltmaya çalışırken diğer yandan da, İslami ilimlere musallat olan donukluğu, ruhsuzluğu giderip onları yeni bir bakış açısıyla ele almaya yöneldi. Çünkü filozofların düşüncelerini entelektüel çevre için cazip hale getiren sebeplerden biri de, dini ilimlerin gittikçe ruhsuzlaşıp, yüzeyselliği aşıp derindeki manaları ortaya çıkarma ve bu anlamların pratik hayattaki karşılıklarını gösterme konusunda başarısız kalan ilim adamların bu durumuydu. Gazali, kendinden önceki kelamcılarının yöntemlerini zayıf ve yetersiz buldu. O, filozoflarla tartışırken filozofların yöntemini kullanmış, karşı çıktığı İbn Sina ve Farabi'nin nefis konusundaki düşüncelerini benimsemiş ve Aristo mantığını kelâmîcedel yöntemine tercih etmiştir. Eserlerinin okuduğumuzda bunların felsefeye aşına olan birinin kaleminden çıkan cümleler olduğunu anlamakta gecikmeyiz.

Gazali'nin filozoflara yönelik eleştirileri, geleneğin kendi kendisini tashihi ve tamiri olarak görülmelidir. Çünkü bilim felsefenin İslam dünyasına intikali ve adaptasyon sürecinden sonra onu nasıl temellük edeceği sorunu ortaya çıkmış ve Gazali bu süreci başlatan kişi olmuştur. Gazali her ne kadar filozofları eleştirmiş

olsa da aynı zamanda onları şerh etmiş ve İbn Sina'nın düşüncelerinin bazı yönlerini kabul etmekten, sahiplenmekten ve meşruiyet kazandırmaktan geri kalmamıştır. Dolayısıyla Gazali'nin eleştirel şerhiyle birlikte bir şerh geleneği gelişmiş ve daha sonraki dönemlerde çok ileri düzeylere ulaşmıştır. Gazali'den sonra özellikle kelamcılar arasında ve İbn Arabî'den sonra da mutasavvıflar arasında felsefi-bilimsel meseleleri tartışmanın ve şerhler yazmanın bir gelenek haline geldiğini görüyoruz.

Bilindiği üzere Gazali Selçuklular döneminde yaşadı ve Selçuklu veziri Nizamülmülk onun yeteneklerini keşfedip Nizamiyye medreselerinin başına getirmişti. Gazali esasında Müslüman filozofların bilim alanındaki çalışmalarını ve bu bilimlerin meşruiyetini kabul eder. Onun matematik ve tabii ilimler tasnifi, tabii ilimlerin sayımı ve özellikle gizli (hafiyye) veya esrarlı (gar'ibe) ilimlerin mevki bakımından hafif değişiklikler dışında, Farabi ve İbn Sina'nın verdiği tasniflerden çok fazla ayrılmaz. Ancak bir bütün olarak ele alındığında Gazali'nin matematik ve tabii ilimle ilgili tasnifi, açıkça, Mesşâî filozoflarca ortaya konulan bilimin ontolojik temelini kabul ettiğini gösterir.

Hatta o, esas olarak burhan mefhumuna dayalı olan bilim metodolojisini de savunmuştur; fakat bu metodun dini ve metafizik hakikatler sahasına gelindiğinde sınırlı olduğunu onlara hatırlatmış ve onların illiyet nazariyeleri ile burhanî (bilim) metodu arasında hiçbir zaruri bağlantı olmadığı için söz konusu illiyet nazariyesini reddetmiştir. Gazali ayrıca, bilime sırf filozoflara ilişkilendirildiği için karşı çıkan Müslümanları da tenkit etmiştir. O, riyazi ilimlerin mahzakkemmi ya da salt ilimler olduğugörüşünü benimser; onlar "dini meselelerin inkarı ya da tasdikiyle alakası olmayan" ilimlerdir. Onun, ruhi ve metafiziksel meselelerde matematiğe herhangi bir rol tanımadığı çok açıktır(Gazali, 1989, 31).

Esasında Gazali de tüm Müslüman düşünürler gibi bilimin faydalı olduğunu düşünüyordu. Ancak Gazali, her halükarda dini inancın ve anlayışın ahlakın korunmasını önlemek gerektiğine inanıyordu. Kitaplarında ilmin faydalarına dair kapsamlı bölümler mevcuttur. Gazali bu tür ilimlerle bazılarının ileri derecede uğraşmasını zaruri, diğerlerini kısmen zaruri (*farz-ı kifaye*) görüyordu.

Gazali'nin felsefe karşıtı söylemlerinin etkisini ölçmek için, Gazali'den sonraki bilimsel, felsefi çalışmaları nicelik ve nitelik bakımından ele alınıp değerlendirilmesi gerekir. George Sarton, George Saliba ve özellikle de Fuat Sezgin, yapmış oldukları çalışmalarda İslam dünyasında, bilimsel faaliyetlerin Gazali'den sonra da aksamadan uzun süre devam ettiğini, herhangi bir kesintiye uğramamış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bazılarının zannettiği gibi felsefi çalışmalar küçük bir azınlıkla sınırlı değildi. Çünkü küçük bir azınlığın çalışmasının Müslüman bilim adamlarında gördüğümüz bu kadar başarılı çalışmalar ortaya koymuş olması mümkün görünmediği gibi, bu kadar uzun süre devam etmesi de mümkün görünmemektedir. George Sarton İslam bilim düşüncesinin Yunan, Roma ve hatta modern bilimden daha uzun süre varlığını sürdürdüğünü söyler (Sabra, 1987, 229).

Felsefe ve felsefî bilimlere karşı oluşan tepkinin her zaman ve her durumda aynı gerekçelerden kaynaklandığı, ya da bu tepkinin kaynağının çok iyi açıklanabildiği söylenemez. Esasında bir çok ilmi disiplin mensubu alimler arasında benzer muhalefetin olduğunu biliyoruz. Fakihlerin felsefecilere karşı çıkmalarının en önemli sebebi bir düşünsel tepkiden ziyade, kendilerine hami olabilecek yöneticilerin dikkatini çekmek ve halkın desteğini celbedecek çıkışlar yapmaktır. Çünkü Mutezili eğilimlere sahip olan Me'mun Bağdat'ta sünni fakihlere baskı yaparken 12. Yüzyılda Endülüs'te İbnRüşd'ün Muvahhidlerin de desteğiyle Aristo'nun eserlerine şerh yazmasına maliki fakihlerin itiraz etmediğini görüyoruz (Sabra, 1987, 231).

Ulûmû'l-evâil (evvelkilerin ilimleri) olarak tanımlanan felsefî bilimler, bazen tercümelerle Arapçaya aktarılan her şey için kullanılıyordu; fakat çoğu durumda bu terim, büyüclük, astroloji gibi Hellenist döneme ait gizli ilimlere işaret ediyordu. Ulûmî'l-evâil içinde yer alan aritmetik ve tıp gibi ilimler ise, bunun dışında tutuluyor ve hatta aritmetik cebir ile birlikte, İslam hukukunun özellikle ferâiz alanında yardımcı bir şubesi olarak ilgiye mazhar oluyordu. Astroloji ile özdeşleştirildiğinde astronomiye şüpheyle yaklaşıırken semavi cisimlerin incelenmesi hatta ibadet vakitlerinin belirlenmesi için kullanıldığında masum hatta faydalı hale geliyordu. Mantık daha önce dini inançlarla ilgili yanlış çıkarımlara temel teşkil ettiği düşünülerek reddedilmesine rağmen, daha sonra özellikle de Gazali, Fahreddin Razi ve NasrüddinTusi'nin özel gayretleriyle kabul gördü ve neredeyse tüm dini ve aklî ilimler alanında, kullanılmaya başlandı.

Zaman zaman kelamcılarının da kadîm ilimlere küçümseyici gözle baktıkları vaki ise de buradaki karşıtlık, dini-seküler ya da yerli-yabancı karşıtlığından ziyade, genellikle hadis ve sünnetle ilişkilendirilen bilginin geleneksel intikal yolu ile aklın kendi başına kullanım biçimleri arasındaki karşıtlıktır.

Şu halde Yunan bilimine ve felsefesine İslam dünyasında gelişen muhalefet, biyografi ve hatıra türü eserlerdeki genelleyici ifadelerde görülenlerden daha karmaşık ve çok yönlüdür. Bu türden biyografiler muhalefetin sürekliliğini ve şiddetini ortaya koysa bile aynı zamanda bunlar, muhalefet ettikleri entelektüel eğilimlerin kendi düşüncelerine de nasıl nüfuz ettiğinin belgeleridir (Sabra, 1987, 232).

Gazali'nin de ilk dönemlerde ders verdiği Nizamiye medreselerinde müfredatta aklî ilimlere yer verilmemiş olsa bile, bu aklî bilimlerin hiçbir medresede yer almadığı anlamına gelmeyeceği gibi medrese dışında aklî bilimlerin tedrisatının ya da aklî bilimlerle ilgili çalışmalar yapılmadığı anlamına gelmez. Böyle bir varsayım ile hareket ettiğimizde, medrese dışında olmasına rağmen bilimsel çalışmaların nasıl bu kadar uzun süre devam edebildiği sorusu akla gelmektedir.

İslam bilim tarihi ile ilgili düşünülen hatalardan biri de Gazali'den sonra zaman ve mekan bakımından yeknesak bir düşünüş çizgisinin yaşandığı inancıdır. 12. Asırda İspanya felsefenin ve tıbbın gelişimini sağlayan şartlar daha sonra Moğolların ida-

resindeki Azerbaycan'da astronomi ve matematiğin gelişmesini sağlayan şartlara pek benzememektedir. İbnŞatir (ö.1375)'in yaşadığı Şam'daki düşünsel ortam 15. yüzyılda matematikçileri etrafında toplayan Uluğ Bey'in (ö. 1449) yaşadığı Semerkand'taki ortam şüphesiz birbirinden farklıdır. Aydın Sayılıve Fuad Sezgin'in çalışmaları bu konuda yolumuzu epeyce aydınlatmıştır (Sayılı,1941; 1960; Sezgin, 2008).

Eğitim kurumlarının tamamen aklî bilimleri dışladıklarını söylemek mümkün değildir. Çünkü, aritmetik ve astronomi kısmen fakihin ve *muvakkitin* çalışma konusuna dahil oldu. Bir başka husus, medreselerde hocaların kendi inisiyatifleriyle resmi müfredatın dışına çıkmış olabileceklerine dair bir tahmin yürütmek zor değildir. Bunun bir örneği 13. yüzyılda Bağdat'ta bulunan Nizamiye medresesinde eğitim gören Kemaleddin İbn Yunus'un kendi memleketi Musul'a döndüğünde buradaki medresede, dini ilimlerin yanında öğrencilerine astronomi ve matematik de öğretmiş olmasıdır. Esirüddün Ebheri (ö. 1265) gibi meşhur mantıkçı kendisinden Batlamyus'un Elmagest'ini, Hanefi fıkıh alimi Alamüddin el-Kayser (1242) ise Mısır'dan Musul'a gelerek ondan Musiki dersleri almıştır. Elimizde medreselerde istinsah edilen kadim ilimlere dair çok sayıda eser mevcuttur. Bunun anlamı aklî-felsefî bilimlere ait kitapların medreselerde hiçbir yasaklanma olmadan okunabilmesidir. Diğer yandan bilim ve felsefeye ait çok sayıda elyazması kitabın camilere ait kütüphanelerde koruma altına alınmış olması bu eserlerin ve ilimlerin buradaki varlıklarının bir istisna değil kural olduğunu gösterir (Sabra, 1987, 235). Ancak İslam dünyasındaki bilimsel çalışmalara ilişkin olguların tek tek alınıp incelenmesi gerekmektedir.

Temellük aşamasında Farabi ve İbn Sina'nın yaptığı tarzda felsefe kelamın müfredatına dahil oldu. Bundan sonra tabip-filozof tipi yerini fakih-tabipe; matematikçi ise yerini feraizciye; astrolog-astronom ise yerini muvakkite bıraktı (İbnNefis gibi). Daha önceki aşamalardan bilimsel çalışmalardaki Helenistik karakterin tersine bu aşamada bilimin çeşitli alanlarında çalışanlar hem doğuştan Müslümanlar hem de İslami bir bakış açısının hakim olduğu bir ortamda eğitim görmüşlerdi. Bunlar artık Helenistik dünyada şekillenen ve filozoflarca savunulan bilimsel paradigmaya bağlanma zorunluluğu duymuyorlardı. Bunun iki örneği, dini ve aklî ilimlere eşit derecede önem veren Kemaleddin İbn Yunus ve kendisi de dini bir kurumda görev yapan İbn Şatir'dir. Bu iki örnekte görüldüğü üzere artık bilim eğitimi ile geleneksel dini eğitimin bir arada verildiği bir süreç başladı.

Ancak bilimsel düzeyin İslam dünyasında eşzamanlı bir çizgi takip ettiğini düşünmek doğrudur. Mesela Endülüs'ün her zaman Müslüman Doğu'nun gerisinde kaldığı düşünülür. Meraga ve Tebriz'de Moğolların hakimiyeti altında çalışan bilim adamları ise Suriye ve Mısır'daki Müslüman meslektaşlarından bir hayli önde idiler. Bilimsel çalışmalardaki yavaşlamanın zamanı ve zemini farklı olabildiği gibi disiplinden disipline de farklılık gösterebilir. Bir bilimsel disiplinde yavaşlama gözlemlenirken, başka bir disiplinde ilerleme yaşanabilir.

Gazali'nin filozoflara karşı yönelmiş olduğu eleştirilere karşı oluşan karşı eleştirilerin çok fazla etkili olamayışının çeşitli sebepleri vardır. Gazali'nin çok yönlü ve halkın lisanına yakın bir dil kullanan bir düşünür olmasına karşı bunların özellikle İbnRüşd'te olduğu üzere daha seçkin bir dil kullanmalarındadır. Gazali, yabancılaşmaya, sapmalara karşı Müslüman toplumun ortalama kaygılarını temsil ediyordu. Gazali'nin eleştirilerinin ayrıntıları çok bilmeseler de kendilerini ve kendi inancalarını yeniden canlandırmak ve yabancı etkilere karşı onu korumak istediğini biliyorlardı. İbn Rüşd ise, popüler konuları yazan ve popüler dil kullanan bir kimse değildi. Bu sebeple karşı eleştirileri çok fazla yankı uyandırmadı.

Sonuç

İslam dünyasında felsefi ve bilimsel çalışmaların gerilemesi ve düşüşe geçmesini felsefe karşıtı düşüncelerle ilişkilendirmek tarihsel gerçekliklerle uyumsuz. Tercümelerin yapıldığı sekizinci ve dokuzuncu ve müteakip asırlarda, bilim ve felsefeyle teorik olarak ilgilenen bilim adamlarının yerini Gazali'den sonra artık bilimi araç olarak gören ve uygulayan din-alimi-bilim adamına bıraktı. Dolayısıyla dini hayatı yön verenler bunun ayrılmaz bir unsuru olarak gördükleri bilimsel çalışmalar da yapmaya başladılar ve dinî dünya görüşünden daha fazla etkilenen ve bu dünya görüşünün geliştirdiği ilim anlayışından etkilenen terminolojiyle bilim yapan alimler ortaya çıktı. Felsefe kelamla bütünleşti, astronomi ve astroloji ise alim muvakkitin eserlerinde kendine yeni bir yol edindi; matematik geometri ise feraiz ilmiyle ilgilenen fıkıhçının eserlerinde kendine yer buldu. Bilimsel çalışmaların doğası gereği dini hayattan ayrı tutulması gerektiğini iddia edenler ve bilimsel ilerlemeyi, dinden uzaklaşmayla ilişkilendirenler her zaman olmuştur. Ancak burada önemli olan bilimsel çalışma yapan kişinin inançları değil, bilimsel araştırmalarında bilimsel ilkelere uyup uymadığıdır. Dolayısıyla bir din adamı da bu ilkeleri uygulayarak bilimsel çalışmalar yapabilir. Bilimsel çalışmaların din adamlarınca yürütülmüş olması aslında ilk defa İslam dünyasında görülen bir olgu değildir. İlk çağlarda olduğu gibi ortaçağların sonlarına doğru da bilimsel çalışmalarıyla dikkat çeken din adamları ya da dindar bilim adamları ve filozoflar vardır. Bugün de bilimsel çalışmalarıyla dikkat çeken dindar bilim insanları vardır. İslam dünyası söz konusu olduğunda özellikle Gazali'den sonra dini öğretim ile bilimsel öğretimi, felsefi eğitim ile kelami ve tasavvufi eğitimi bir arada yürüten bilim adamlarının varlığı yeni bir duruma işaret etmektedir: Müslümanların bilimi ve felsefeyi temellük ederek kendi düşünsel dünyalarının bir parçası haline getirmeleri, İslam dünyasındaki bilimsel çalışmalardaki gerilemenin tam da bu temellük döneminde denk gelmesi açıklanması oldukça zor bir duruma işaret eder. Şimdiye kadar yapılan açıklama denemelerinin çok tutarlı olmadığı açıktır. Daha tutarlı sonuca ulaşabilmek için İslam bilim tarihine ilişkin olguların ve bi-yograflerin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesiyle mümkün olabilir.

Kaynakça

- Aydınlı, Yaşar (2015), Farabi Felsefe'sinin Genel Yapısı, içinde, Ejder Okumuş, İlyas Burak (edt.) *Medeniyet Düşünürü Farabi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Ajansı Yayınları
- Bakar, Osman (1998), *Classification of Knowledge in İslam*, Cambridge: İslamicTextSociety .
- Demirci, M. (1996), *Beytü'l-Hikme*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Farabi, (1959) *Mebadî-i Ârâi Ehl-i Medîneti'l-Fadîla*, neşr. Albir Nasri N'ader, Beyrut.
- Gazali, (1989), *el-munkiz mine'd-dalâl*, Türkçesi, Hilmi Güngör, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- Ibn Gaylân, Efdalüddîn Ömer b. Ali (1998) *Hudûsü'l-âlem* ed. M. Muhakkik, Tehran.
- El-Kindî, (1994) *Felsefi Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul: İzYayıncılık
- , *Resailü'l-kindîel, felsefiyye* (1950), tashih, M. A. Ebu Rîde, Kahire.
- Leaman Oliver, (2008), 4/10. Asırda İslam Hümanistleri, içinde ed. S. H. Nasr, Oliver Leaman, (edt.) terc. Şamil Öçal H. T. Başoğlu, *İslam Felsefesi Tarihi* İstanbul: AçılımKitap, 191-197.
- Plessner, Martin, (1979). The natural science and medicine, İçinde J. Schacht C. E. Bosworth (edt) *The Legacy of İslam*, Oxford, 422-435.
- Sabra, İ. Abdulhamed (1987). The Appropriation and Subsequent Naturalisation of Greek Science in Medieval İslam, *History Of Science* (Harvard Un.), xxv., 223-243.
- Sayılı, Aydın, (1941), *The Institutions of Science and Learning in the Muslim World*, Harvard. Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi.
- , (1960), *The Observatory in İslam*, Ankara.
- Sezgin, Fuat, (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul: Tüba ve Kültür Bakanlığı.
- Shihadeh, Ayman (2005), From al-Ghazâli to al-Râzî: 6/12 th Century Development in Muslim Philosophical Theology, *Arabic Sciences and Philosophy*, (vol. 15), Cambridge University Press
- Sherif, M. A, (1975), *Al-Ghazali's Theology of Virtue*, Albany: Suny Press.

İSLAM MEDENİYET DAİRESİ İÇERİSİNDE SİKKELER, KULLANIMLARI VE GELİŞİM SEYİRLERİ

Mustafa KALKAN¹

Öz

İslam dünyası, eski dünyanın kültürel tesir alanlarına yakın iklim şartlarına ve maişet biçimine dayalı olan özellikleriyle de arada çöllerin aşılması imkansız surlar ördüğü uzak bir coğrafyadır. Zengin eski dünya, İslam coğrafyasında asırlar süren askeri üstünlüğünü ekonomik sömürge alanları oluşturarak devam ettirmiştir. İslam dininin ortaya çıkışıyla birlikte kendilerine ait mali sistemlerini yapılandırmaya başlayan Araplar, asırlardır sermaye paylaşımını ellerinde tutan yönetici azınlıkların ellerinden sermayeyi alarak tabana yaymaya başlamışlardır. İslam Devleti'ni kurmanın şartlarının askeri gücün yanı sıra sağlam bir mali düzene dayandığını erken dönemlerden itibaren öğrendikleri için hemen buna yönelik çalışmalara yönelmişlerdir. Hazinesin (beytü'l mal) yapılandırılması ile vergi sistemi oturtulmuş, ticaretten gelir elde edilmiş, araziler devlet adına ekilmiş, yeraltı ve yerüstü kaynakları maliyeye dahil edilmiştir.

Düzenin kısa sürede oturtulmasıyla asırlardır kullanılan Roma ve Pers paraları terkedilmiş, İslam Devleti bağımsız olmanın gereğini yerine getirerek, yeni sikkeleri darpettirmiştir. Kısa sürede benimsenen ayar ve ağırlık politikaları ile Arapların dinar, dirhem ve felseleri bütün Ortadoğu'da aranan ve ticari değişimde kullanılan sikkeler haline gelmiştir. Devlet garantisi altında ticaretin olmazsa olmazı güven ortamı tesis edilince de dünya sermayesi, kültür ve huzur mekanlarına dönüşen Arap Yarımadası'ndaki şehirlere doğru akmaya başlamıştır. Huzur ve güven ticareti artırmış, az alınan vergi tüccarın zenginleşmesini sağlamış, refah seviyesi yükselen halk ise eğitimi ve sanatı geliştirmiş, İslam Medeniyeti kısa süre içinde varlığını ortaya koymuştur. Araştırmamızda büyüyen ekonomiyi canlandıran sikkelere ve bunların İslam coğrafyasındaki gelişim seyrine değinerek, farklı bölgelerde bulunan yeni tür ve tipler hakkında çeşitli tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Medeniyeti, Nümismatik, Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, Karahanlılar.

Coins In Islamic Civilization Department, Usage and Development

Abstract

The Islamic world is close to the cultural influence areas of the old world, and with its features based on climatic conditions and the form of maeteh, it is a remote geography where deserts cannot be crossed. The rich old world continued its military superiority in Islamic geography for centuries by creating economic colonial areas. With the emergence of the Islamic religion, the Arabs began to restructure their own financial systems and began to spread the capital to the grassroots by taking the hands of the ruling minorities who had held the share of capital for centuries. Since they learned that the conditions of the establishment of an Islamic State were based on a solid financial order as well as military power, they immediately started to work towards this. The tax system was established with the structuring of the treasury (beytü'l mal), income was obtained from trade, lands were planted on behalf of the state and underground and surface resources were included in the finance.

With the establishment of the order in a short time, the Roman and Persian coins used for centuries were abandoned. In a short period of time, Arabs' dinars, dirhams and fulus became the most popular and were used in the coins in the Middle East. The world capital, flowing into the cities of the Arabian Peninsula, which turned into cultural and serenity venues, began to flow through the establishment of an indispensable atmosphere of trade under the guarantee of the state. Peace and trust increased the trade, the less taxed merchant prospered, the welfare level of the people improved education and art, Islamic Civilization began to reveal its existence in a short time. In our study, the coins that stimulate the growing economy and their development in Islamic geography have been made and various determinations have been made about the new species and types in different regions.

Keywords: Islamic Civilization, Numismatic, Umayyad, Abbasids, Tolunoğulları, Karakhanid.

1 Doç. Dr., Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. kalkan12@hotmail.com

Giriş

İslam medeniyetinin oluşumundan önce Arap Yarımadası'nda ve Filistin sahasında para yerine çeşitli değişim değeri olan materyallerin kullanıldığı bilinmektedir. Bronzun keşfiyle birlikte ok uçlarının para olarak tedavülde kullanıldığı coğrafi çevreler olduğu gibi, değerli taş ve metallerinde mübadele usulüyle yapılan alım satımlarda genel bir değişim değeri taşıdıkları zamanla anlaşılmıştır. Derinin, deniz kabuğunun, ok ucunun, işlenmiş kemik (ok formunda) parçalarının para yerine kullanıldığı coğrafyalar, İslam medeniyetinin neşet ettiği topraklara yakın bölgelerdedir.

İslam dini ortaya çıkmadan Arap kabilelerine yakın sahalarda yer alan Lübnan, Filistin, Kıbrıs ve Afrika kıtasındaki (bugünkü Mısır, Fas, Tunus, Cezayir gibi) zengin ülkelerle ticari bağların tesis edildiği, ticari koloniler dönemi öncesinden beri altın ve gümüş çubukların yanı sıra değerli taşlarla birlikte ölçü birimlerinin de içinde yer aldığı bir ticaret sisteminin uzun süredir yürütüldüğü tespit edilmiştir. İlk örnekleri MÖ. 4000'li yıllara kadar tarihlenebilen değerli standart metallerin (altın, gümüş, bakır-bronz), Asur ticaret kolonileri dönemi de dahil yürürlükte olduğu, bırakın gram hatası, hatanın miligrama kadar düşürüldüğü hassas bir ölçü sisteminin vücuda getirildiği görülmüştür. Bu sistem, Roma İmparatorluğu döneminde de devam ettirilmiş kesilen soliduslar, drahmiler, follisler asırlarca en küçük kayba uğramadan (Bizans dönemi hariç) mükemmel bir ağırlık sistemi dahilinde sürdürüle gelmiştir. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla birlikte sistem ekonomide de çöktüğü için para birimlerinde standart kalmamış, hem ağırlıklar büyük kayıplara uğramış hem de altın-gümüş-bronz-bakır metallerinin alışimlarında önemli oranda bozulma ve ayar kayıpları yaşanmıştır.

Arapların para ile yakın bağ kurmaları, yaklaşık 14.000 yıllık yerleşim tarihine sahip olan ve Sami soyundan gelen amca çocukları olan İsrailoğulları ile ilişkilerinin sıkışmaya başladıkları dönemlere tekabül eder. İsrailoğulları, Arap Yarımadası ve Afrika'nın derinliklerine, Mezopotamya sahasındaki kavimlere, çeşitli malları (hububat, metal, metal filizi, deri, at, deve, bal, bal mumu, kaya şeker, kaya tuzu, köle vd.) satarak, değerli metalleri mübadele usulüyle toplamışlardır. Yüksek kar oranlarının elde edildiği bu türden ticaret, Asur ticaret kolonileri dönemine kadar devam etmiş, bölgedeki kar payı yine mevcut askeri-idari sınıfla, tüccar sınıfı arasında paylaşılmıştır (Çağatay, 1957, s.25,118).

İslam dininin ortaya çıkmasıyla ortaya konan mevcut ekonomi anlayışı, iktidarları ve toplumun elit kesitlerini teşkil eden belirli aileleri-aşiretleri rahatsız etmiş, binlerce yıldır süregelen sermaye paylaşımında çığır açan yeni bir sistem uygulanmaya başlanmıştır. Yahudi ve Arap elitlerinin şiddetle karşı koydukları bu sistem, uzun süre direnmiş sermayenin el değiştirmesine izin verilmemeye çalışılmıştır, Mekke'nin akabinde Mısır'ın fethi, İran'ın yerle bir edilmesi ve zenginlik kaynaklarının alt ve orta kesim arasında paylaşımı, Arap toplumunda tabanda

refahın sağlanmaya başladığı bir ekonomi yönetiminin uygulanmasında berabere-
rinde getirecektir. Bir süre mevcut dağılımdan payını alamayan Yahudi ve İran
asıllı tüccar ailelerin, İslam ülkelerinin yönetimlerinin içine sızmaya başlamasıyla
sermaye sahibi ve köklü ticari geleneğin temsilcisi olan bu kesimler, yeniden aynı
devletlerin içinde etkin olmaya başlayacaktır (Lewis, 1996, s.82).

Mevcut ticaret sisteminin devlet kontrolünde olması, vergi sistemi, kar oran-
ları ve kalite kontrolü sebebiyle, sermayeye dahil olan ama rahat hareket edeme-
yen elit kesitler, sistemi yeniden yapılandırmak için farklı arayışlara girişmişler-
dir. Yine ticaret kültürünün binlerce yıllık temsilcisi olan ve dünya ticaret ağının
kurucuları şeklinde bilinen İsrailoğullarının sistemine dahil olmak zorunda kalan
İran soylu tüccarlar, ağın paylaşımı konusunda anlaşmış, bir çok ülkede sistemi
yeniden istedikleri gibi yavaş yavaş oluşturmaya yönelmişlerdir.

Peygamber Efendimizin dönemi dahil olmak üzere Arap ülkelerinin ticari
faaliyet alanları, yakın coğrafi bölgelerde Romalı-Yahudi tacirlerin etkin rol oynadıkları ve kendi para birimleri ile ticareti yönlendirdikleri sahalar olmuştur. Aynı dönemde ticari hayatta etkin rol oynayan bir diğer devlette İran'dır. İran sikkeleri de bölge pazarlarında alım satımlarda Roma sikkeleri kadar olmasa da yoğun bir şekilde kullanımdadır. İran'ın Bağliye, Taberiye ve Vafiye sikkelerinin yanı sıra Roma'nın-Bizans'ın Herakliye, Kayseriye, Himyeriye ve Mağribiye sikkeleri tedavülde yoğun olarak tercih edilmişlerdir.

Araplar altın paraya dinar-denarius, gümüş paraya dirhem-drahmos, bakır-bronz paraya ise fels-follis adını vermişlerdir. Üç isimde köken itibariyle yabancıdır (Sivrioğlu, 2018, s.71). Araplar, Efendimiz ve Hz. Ömer döneminde para darpettirmemiş, tedavülde bulunan sikkeleri kullanma yoluna gitmişlerdir. Sasani (Kisrevi) sikkeleri, Hz. Ömer döneminde küçük değişikliklerle kullanılmış, valiler ya da yerel yöneticiler konturmark (darp yöntemiyle başka sultana ya da imparatora ait paranın üzerine mevcut yöneticinin adının ya da damgasının vurularak kullanıldığı paralardaki işaretlere denir) vurarak hakimiyetleri altındaki bölgelerde lokal kullanım alanları oluşturmuşlardır.

Dört Halife döneminin akabinde Emevilerin iktidarı ele geçmesiyle birlikte ihtiyaca ve valiliklerden gelen isteklere bağlı olarak askerlerin iaa ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için mevcut paraların ayarları ile oynanarak yeni dirhemler bastırılmıştır. Bu dirhemlere, Muaviye dirhemleri (Muaviye bin Ebu Sufyan, H.41-60/M.661-680) denir. Muaviye dirhemleri, ön yüzünde farklı yazıların yer aldığı, arka yüzünde ise halifenin kılıç kuşanmış bir halde ayakta durur şekilde tasvir edildiği sikkelerdir (Damalı, 2001, s.21).

Bu paralar uzun süre kullanılmıştır, daha sonra Abdülmelik bin Mervan (H.65-86/ M.685-705) tarihleri arasında darpettirdiği sikkelerde, farklı ağırlık ölçüleri kullanmaya başlamıştır. Sikkelerde stil olarak Roma tarzı görülür bu da darp işlemini yapan ustaların Rum ya da Yahudi kökenli zanaatkarlardan oluş-

tuğunu göstermektedir. Bu tarzın tercih edilme sebeplerinden birinin de Rumlar, Yahudiler ve Süryaniler tarafından piyasada kabul görmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

لااله الاالله وحده محمد رسول الله عبدالله عبد الملك امير المؤمنين ضرب قينسرين
لااله الاالله وحده الفللس بحمس ضرب هذا الفللس

Resim 1. Ç.:18.5X18 mm, A.:2.888 gr. AE. Fels.²

Resim 2. Ç.:15X14.9 mm, A.:2.295 gr. AE. Fels.

Zeno:131428/Zeno:124783/211541/149084/225936

Resim 3. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=131428>

Resim 4. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=238570>

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu Muhammed Resulallah, Abdullah Abdumelik emir'ül müminin Kinnesrin yazısı, arka yüzünde ayakta duran halifenin elinde kılıç resmedilmiştir.(Coinarchives, Id: 3692240) Sikke, H.74-80/M.693-700 yılları arasında tedavüldedir. (Coinarchives, Id: 3947493) Abdumelik ibn Mervan, H.65-86/M.685-705 tarihleri arasında hüküm sürmüştür (Artuk, 1971, s.3).

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde duribe hazel fülus Hıms-Humus yazılıdır. Suriye-Filistin bölgesinden Humus darplı olan sikke, H.78-132/M.697-750 tarihleri arasında tedavüldedir.

2 Araştırmamızda verilen bütün sikkeler, ilk kez bu makalede yayınlanmıştır. Daha önce herhangi bir yerde kullanılmamış ve neşredilmemiştir. www.zeno.ru'dan sadece Abdumelik ibn Mervan'a ait olan iki küçük sikke örneği yukarıdaki büyük resmin anlaşılmasını sağlaması açısından altına konulmuştur. Bunun dışında makalede yer alan sikkelerin tamamı, koleksiyonerlere ait neşredilmemiş, farklı coğrafi çevrelerde bulunan fels ve dirhemlerden oluşmaktadır.

Araplar arasında sikke darbını bilen ustalar olmadığı için ilk sikkeyi darpeden de yine bir Yahudi olan Teymalı Sümeyr'dir. Adına izafeten sikkeler, Sümeyrîye olarak adlandırılmıştır (Artuk, 1971, s.XXXV) Daha sonra İslam Devleti'nin ekonomisinin güçlenmeye başlamasıyla birlikte dinarların ticari faaliyetlerde kullanıldığı anlaşılacaktır. İbnü'l Esir'e göre Abdülmelik bin Mervan dinarları ilk kez, H.76 yılında kesilmiştir (İbnü'l Esir, 1308, s.502). S. Petersburg Müzesi'nde yer alan Bizans tipinde ayakta durur halde kılıç kuşanmış halife figürü olan dinarın darp yeri yoktur.

Bu arada Arapların Türklerle teması Orta Asya'da Maverainnehir bölgesinde tesis edilmiş, İslam orduları bölgeyi askeri güçleriyle ele geçirmeye başlamıştır. Merv şehrinde valilerin Emevi Hanedanı adına sikke (fels-fülus-bakır para) darpettirdikleri mevcut örneklerden bilinmektedir. Irak Genel Valisi Haccac bu sikkelerden bazılarını Medine'ye getirmiş ve sahabeye göstermiştir

Ömer bin Abdülaziz dönemine kadar darpedilen bütün sikkeler aynı tiptedir. Daha sonra *Derahim-i Hübeyriye*, *Derahim-i Halidiye* ve *Derahim-i Yusufiye* adıyla sikkeler kesilmiştir. Ağırlık ölçüleri ve altın-gümüş ayarları ihtiyaca göre sürekli değiştirilmiştir (Artuk, 1971, s.XXXVII). Akabindeki süreç içinde para üstü vermek hasil olduğunda bozuk para olarak kullanılması amacıyla felsler (bakır paralar) kesildi fakat Araplar uzun süre bu paraları kullanmak istemediler. Metal değeri göz önünde tutulduğunda altın ya da gümüş karşılığında bu paraları kabul etmenin akla uygun olmadığı görülünce, devlet garantisi altında değişiminin hazineye yapılmaya başlanmasıyla birlikte mevcut problemde bir süre sonra aşıldığı bilinmektedir.

İslami sikkeler sürekli darpedilmesine rağmen Bizans follislerinin piyasa da kullanılması, Bizans Devleti'nin Suriye, Mısır, Filistin sahasındaki askeri ve ekonomik gücü ile ilgilidir. Hatta yine oldukça uzun bir süre Bizans follisleri, Müslümanlar tarafından ağırlık ölçüleri düşürülerek ya da üzerlerine konturmarklar vurularak kullanılmıştır. İslam ülkelerinin tamamında kullanılması amacıyla anonim felsler de darpedilmiştir, bazılarında kelime-i tevhid, bazılarında darp edildiği şehir, bazılarında ise sadece darp senesi vardır (Bates, 2009, s.195-228).

Ayrıca İslam dinini kabul etmiş olmalarına rağmen ilk dönemlerde Emevi sikkelerinde at, aslan, fil, hurma ağacı, kemirciler, tavşan, ay ve yıldız gibi resimlerde mevcuttur. Daha sonra bu süsleme ve şekiller, sikkelerin üzerinden kaldırılacaktır. Mevcut resimler, Arap coğrafyasına has önemli hayvanların resimleridir, Türklerde olduğu gibi ongun (kutsal hayvan) olarak kabul edilen, sembol haline gelmiş hayvanlar arasından seçilerek sikkelerin üzerine darpettirilmiştir.

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله لا اله الا الله وحده محمد رسول الله

Resim 5. Ç.:17X16.5 mm, A.:0.990 gr. AE. Fels.

Resim 6. Ç.:17.1X17 mm, A.:2.381 gr. AE. Fels.

Zeno:130933/74777

Sikkelerin ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Emevi uzmanları tarafından H.80/M.699-700'lü yıllara tarihlenmektedirler. Darp yerleri okunamamaktadır.

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب بد مشق لاله الا الله وحده محمد رسول الله الوليد عبد الله طبريه

Resim 7. Ç.:21.5X19.2 mm, A.:3.780 gr. AE. Fels.

Resim 8. Ç.:15.8X15 mm, A.:3.822 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:64689/50585

Sikkenin ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır (Galib, 1312, s.37). Dımaşk darplı ve H.90/M.708-9 tarihlidir. Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu Abdullah emirü'l müminin bil vefa ve arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. el Velid'e (Abdullah'a) ait olan sikke, Taberiye darplıdır (Sixbid, Lot:514884). Sikkenin arka tarafında aslan resmi yer almaktadır. el Velid bin Abdulmelik (H.85/7-96-7/ M.705-715) yılları arasında hüküm sürmüştür.

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله بسم الله مما امر به الامير الوليد بن تليد بالموصل

ضرب دمشق سنة ١٢٦

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله سليم بن المسيب ضرب ابيتهر

Resim 9. Ç.:23X22 mm, A.:2.678 gr. AE. Fels.

Resim 10. Ç.:18X17.5 mm, A.:3.308 gr. AE. R. Fels.

Resim 11. Ç.:19.5X18.5 mm, A.:1.321 gr. AE. Fels.

Zeno:143695/Zeno:225322/9789/Zeno:77532

Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah, arka yüzünde bismillah mimma amare bi el emir el Velid bin Talid bi Mevsil yazısı vardır. el-Velid bin Talid'e (Stevealbum, Lot:203) ait olan fels, al-Mevsil (Musul) darplı ve (H.112-122/M.731-739) tarihlidir (Rotter, 1974, s.185-188).

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde duribe hazel fülus Hıms (Humus) yazılıdır. Suriye-Filistin bölgesinden Humus darplı olan sikke, H.78-132/M.697-750 tarihleri arasında tedavüdedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Salim bin el Musayyib isimli, (Icollector, 29824444) H.129/M.746/747 ? tarihli ve İstahr darplıdır (Yarshater, 2002, s.14-41).

Emevi Hanedanı'nın uyguladığı politikaların gerek İslam ülkelerinde gerekse Orta Asya'da başarısız olması sebebiyle halktan alınan destekle Abbasi Hanedanı tarafından yıkıldığı görülecektir. Abbasilerin dini politikalarının yanısıra mali politikalarının da çok sağlam esaslar üzerine oturtulmuş olması, İslam ülkeleri ve Orta Asya sahasında asırlarca sürdürülecek uzun bir hakimiyet dönemini beraberinde getirecektir.

Emevi Devleti'nin son zamanlarında Ebu Müslim Horasanî'nin uyguladığı politikalar Maveraünnehir bölgesinde önemli değişimleri getirmiş ve darpettirdiği sikkelere de "Ebu Müslim emirü'l Muhammed" yazısını yazdırmıştır, bu gelenek Peygamber Efendimize olan sevginin dile getirilmesi şeklinde kabul edilmiştir. Daha sonra da diğer valiler ve ilk halife tarafından darpettirilen sikkelerde benzer ifadeler kullanılmıştır.

Abbasi Devleti, Emevi Hanedanı'na ait sikkeler üzerinde önceleri küçük değişiklikler yaparak aynı formu kullanmış fakat daha sonra devletin büyümesi ile kendilerine has stilistik özellikler taşıyan dinar, dirhem ve felsler darpettirmeye başlamıştır.

Abbasiler dönemi, Türklerin Araplarla yoğun bir ilişki ağına girdikleri dönem olarak kabul edilir. Abbasiler, Orta Asya'dan satın alma yoluyla ya da savaşlarda ele geçirdikleri köleleri bölgeye getirerek, istidatlı erkekler ve kadınlar ara-

sında seçim yapıp ülkelerine götürecektlerdir. Bu köleler, küçük yaşlardan itibaren getirildikleri yerlerde iyi bir askeri, idari eğitime tabi tutulmuş ve evlatlık olarak alındıkları aileler arasında yetiştirilmiştir. Bunların yanı sıra getirilen kız çocukları da hanedan ailesine bağlı eğitim kurumlarında yetiştirilmiş musiki, hat, hafızlık ve belagat gibi alanlarda eğitim verilerek büyüdüklerinde, saray erkanı içinde yer alan üst düzey yöneticilerle-askeri erkanla evlendirilmişlerdir.

Bir asra varan zaman zarfında yetişen ve yetenekleriyle farkedilmeye başlayan bu köleler, önemli görevlere getirileceklerdir. Hatta vekaleten naipliklere, ordu komutanlıklarına ve valiliklere atanacak, sarayda yaşayan gerçek valiler ve üst düzey devlet erkanının taşra teşkilatındaki yürütme selahiyeti bu şahısların kontrolüne geçecektir. Abbasi sarayındaki asıl şahıslar adına, vekaleten yürüttükleri bu görevlerde başarılı olmaya başlayan ve geçen süre dahilinde halkla olan ilişkileri sebebiyle de sevilen gulam-köle yöneticiler, yönettikleri eyaletlerde askeri ve mali sistemi kontrolleri altına alacaklardır (Clot, 2007, s.58-73). Her ne kadar merkez-saray, mali, idari, askeri ve berid (istihbarat) teşkilatlarını birbirinden ayırarak mutlak bir gücün önüne geçmeye çalışmışsa da bir süre sonra gönderilen diğer görevliler, Türk yöneticiler tarafından nüfuz mücadelesinde etkisiz hale getirilecek ve kesin hakimiyet tesis edilecektir.

Abbasilere ait sikkeler, rahmetli Üstatlar İbrahim ve Cevriye Artuk tarafından üç döneme ayrılmıştır.

İlk dönem, Abbasilerin kuruluşu olan 132 (749) senesinde Halife Memun'un hilafetinin sonu olan 218 (833) senesine kadar olan zaman dilimidir.

İkinci dönem, Halife Mutasım Billah'ın hilafeti olan 218 (833) senesinden Müstekfî'nin hilafetinin sonu olan 334 (945) senesine kadar olan zaman dilimidir.

Üçüncü dönem, el Müstencid Billah'ın hilafetinden 555 (1160), el Mustasım Billah'ın hilafetinin sonu olan 656 (1258) senesine kadar olan zaman dilimidir.

Resim 12. Ç.:21X19 mm, E.2 mm, A.:4.733 gr. AE. Follis.

Zeno:213057/194118/106094

Ön yüzünde büyük M harfi bulunan follisin, arka yüzünde ayakta elinde haç tutan bir kişi vardır. Dönem sahtesi Bizans-Arap sikkeleri olarak bilinmektedirler. II. Constans, Goodwin E tipi olarak tanımlanmıştır, ayrıca Constans'ın ayakta duran tipi şeklinde sınıflandırılmıştır.

Abbasilere ait ilk sikkeler, prototip özellikler taşır, Emevi sikkelerinden küçük farklarla ayrılırlar, ilk döneme 132 (749)/ 218 (833) ait fels ve dirhem örnekleri aşağıdaki gibidir.

لااله الاالله وحده محمد رسول الله ضرب بعليك لاله الاالله وحده لا شريكه محمد رسول الله على بن احمد الامير
موسى مولا امير المؤمنين ضرب قينسرين سنه ١٥٧ لاله الاالله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب مدينة
السلام سنه ١٦٦

Resim 13. Ç.:18.5X18 mm, A.:1.584 gr. AE. Fels.

Resim 14. Ç.:21X20.8 mm, A.:5.540 gr. AE. Fels.

Resim 15. Ç.:19X18.5 mm, A.:2.332 gr. AE. Fels.

Zeno:172529/60529/226853/131396

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Baalbek darplı ve tarihsizdir. Abbasi uzmanları tarafından H.130-160/ M.747/748-776/777 yıllarına ait olabileceği belirtilmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu laşerike leh, Muhammed Resulallah ve Ali bin Ahmed yazısı yer alır, dairenin çevresinde el Emir Musa mevla emirü'l müminin duribe Kınnesrin yazılıdır. Diğer yüzünde Musa, Mevla (el Mehdi) ve Vali Ahmed yazısı yer alır. H.157/M.773-4 tarihlidir. Ebu Cafer Abdullah el Mansur (H.136-158/M.754-775) döneminin sonu, Ebu Abdullah Muhammed el Mehdi'nin (H.158-169/M.775-785) hükümrancılık döneminin başlangıcına tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Medinetü's selam darplı ve H.166/M.783-784 tarihlidir.

Halife el Mehdi (H.158-169/ M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir.

لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب مدينة السلام سنة ١٦٠ لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله
صلى الله عليه وسلم الخليفة المهدي ضرب مدينة السلام ١٦٠ لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله المهدي بكر ضرب سنة ١٦٠

Resim 16. Ç.:19.5X19.4 mm, A.:3.020 gr. AE.Fels.

Resim 17. Ç.:24.5X24 mm, A.: 2.842 gr. AR. R. Dirhem.

Resim 18. Ç.:16X14.5 mm, A.:1.480 gr. AE. R. Fels.

Zeno:136250/209359/95964

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Medinetü's selam darplı ve H.160/M.776-7 tarihlidir. Halife el Mehdi (H.158-169/M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah sallallahu aleyhi vesselam el Halife Mehdi yazılıdır. Medinetü'sselam (Bağdat) darplı olan sikke H.160/M.776-7 tarihlidir (Ma-shops, Id:63870). Halife el Mehdi (H.158-169/ M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde ise Muhammed Resulallah el Mehdi ve Bekkar (Bakkar) Bereke yazılıdır, darp yeri belli değildir.

Bu sikkeler, H.160/M.776-7 tarihlidir. Azerbaycan-Transkafkasya bölgesine ait olan bir sikkedir. Halife el Mehdi (H.158-169/M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir (Nastich, 2012:144-190).

Abbasilerin ilk dönemlerine ait olan ama yakın coğrafi sahalarda Güney-Güneydoğu Anadolu bölgesi içinde kalan ve bağlı valilikler tarafından yönettikleri şehirlerde, bir yüzünde yöneticinin, diğer yüzünde halifenin adının zikredildiği sikkeler de mevcuttur. Aşağıda resimleri verilenler, yerel hakimlerin tabi statüsüyle halife adına darbettirdikleri nadir görülen sikkelere örnek teşkil etmektedirler.

لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله مما امر به الامير احمد بن هارون ١٩٣ لاله الله وحده لا شريكه
محمد رسول الله ضرب فرد سنه ١٧٨ لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب صور ١٩٣

Resim 19. Ç.:23.5X23 mm, A.:4.709 gr. AE. R. Fels.

Resim 20. Ç.:18X16.5 mm, A.:1.883 gr, AE. RR. Fels.

Resim 21. Ç.:15.5X15 mm, A.:3.889 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:133378/107878/178116/117294/117295

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah mimma amere bihi Ahmed bin Harun yazılıdır. Allah amil Adana bismillah duribe hazel fels sene H.193/ M.808-9 yazılıdır. Halife el Raşid (H.170-193/M.786/7-808/9) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh duribe Fard, arka yüzünde Muhammed Resulallah, H.178/M.794-5 tarihi yazılıdır. Halife el Raşid (H.170-193/M.786/6-808/9) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, duribe Sur, H.196/M.811-2 tarihi yazılıdır (Numisbids, Id:2325). Halife Ebu Musa Muhammed el Emin'in (H.193-197-8/M.808/ 9-812/3) halifelik dönemine denk gelmektedir.

Bu dönemin en çok dikkat çeken örnekleri, bölgesel olmaları sebebiyle hali-felerin adına valiler tarafından darp ettirilen sikkelerdir. Diğer örnekler, sık karşı-laşılan ve şehir şehir çok sayıda bulunabilen örneklerden meydana gelmektedir. Bu da Abbasilerin ilk dönemlerinden itibaren istenilen kalite (metal ayarı) ve gra-majı tutturamasalar da yoğun bir kullanım alanına sahip olan felslerin halk ara-sında bolca bulunduğu işaretini şeklinde kabul edilebilir. Dirhem ve felslerin çıktıkları yerler ağırlıklı olarak eski şehir kalıntıları ve kervansaray harabelerinin buldukları bölgelerdir. Bir zamanlar sugur ve avasım olarak askeri birliklerin yerleştirildikleri bu yerleşimlerin, zamanla büyük şehirlere veya kasabalara dö-nüştükları anlaşılmalıdır (islamansiklopedisi.org.tr/avasim). Zaman içinde kay-bolan Abbasi şehirlerinin hangi sebeplere bağlı olarak yok olup gittikleri ise ayrı bir araştırma konusudur, sikkelerin buldukları sıradaki durumlarından bazı şehirlerin terk edildiği, bazılarının büyük yangınlarla yok edildiği, bazılarının ise düzenlenen saldırılarla yıkıldıkları anlaşılmalıdır. Sikkelerin üzerinde adları yer alan şehirlerin bir çoğunun yerleri, Çukurova bölgesinde halen daha tespit edilememiştir.

İkinci döneme 218 (833)/334 (945) ait fels ve dirhem örnekleri aşağıdaki gi-bidir.

ابو اسحاق بن الرشيد عيسى بن منصور ضرب مصر سنه ٢١٦ لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب
صالمبيي لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله محمد بن يوسف جعفر بن اشحناس

Resim 22. Ç.:14.5X13 mm, A.:3.361 gr. AE. R. Fels.

Resim 23. Ç.:22X21.5 mm, A.:3.317 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 24. Ç.:20.5X19 mm, A.:1.971 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:139294/174293/Zeno:152514/15774/Zeno:?

Ön yüzünde Ebu İshak bin el Raşid, İsa bin Mansur, arka yüzünde duribe Mısır, H.216-7/M.832-3 tarihi yazılıdır. Diğer örnekler, Ebu Cafer Abdullah el Memun (H.198-218/M.813-833) döneminin sonu, Halife Ebu İshak Muhammed Mu'tasım billah (H.218-227/M.833/4-841/2) döneminin başlangıcına ya da Halife Ebu Musa Muhammed el Emin'in (H.193-197-8/ M.808/9-812/3) halifelik dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah duribe Salamiye yazılıdır. Farklı uzmanlar tarafından da diğer örneklerden hareketle Dimaşk darplı ve H.234/M.848-9 tarihli olabileceği ileri sürülmektedir. Halife Ebul Fazl Cafer el Mütevekkil alallah (H.232-247/ M.847-861) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, Muhammed bin Yusuf ve Cafer bin Aşhnas, el Refika, H.226/M.840-1 tarihi yazılıdır (Bidr, 424, 413769).

Bu döneme ait en güzel ve nadir örnekler, ilk dönemde olduğu gibi Abbasi- lere bağlı olan merkezden atanmış ya da bölge hakimi olan ama vassal statüsüyle tabiyetini arzeden şehir hakimlerinin darpettirdikleri felslerdir. Oldukça nadir olan bu örnekler, yine Anadolu topraklarına aittir. Bugüne kadar üzerinde detaylı olarak çalışılmayan felslerin her geçen yıl yeni örneklerinin ortaya çıkmasıyla Abbasilerin bilinenden daha fazla bu bölgede etkin oldukları ve uzun süre hakimiyetlerini devam ettirdiklerine karine teşkil etmesi açısından da önemlidir. Çıkan sikkeler arasında bugüne kadar adı hiç duyulmamış valilerin ve şehir hakimlerinin de adlarının gün ışığına çıkarılması Çukurova tarihine ışık tutması itibariyle ehemmiyete haizdir.

لاله الله محمد رسول الله رستم بن بردو ضرب طرسوس لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله رستم بن
بردو ضرب طرسوس لاله الله وحده لا شريك له

Resim 25. Ç.:24.1X23.5 mm, A.:4.854 gr. AE. R. Fels.

Resim 26. Ç.:27X26.5 mm, A.:4.923 gr. AE. R. Fels.

Resim 27. Ç.:25X25 mm, A.:3.786 gr. AE. R. Fels.

Zeno:134787/39601/129582

Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah, arka yüzünde Rüstem bin Berdev duribe Tarsus yazılıdır. Abbasilerin Kliky-Tarsus bölgesindeki hâkimleri Rüstem bin Berdev'e (H.292-299/M.904/5-911/2) ve el Masis'a şehrine ait olan sikkedir. Masisa adının Adana-Tarsus olabileceği belirtilmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, Rüstem bin Berdev duribe Tarsus yazılıdır. Abbasilerin Kliky-Tarsus bölgesindeki hâkimleri Rüstem bin Berdev'e (H.292-299/M.904/5-911/2) ve el Masis'a şehrine ait olan sikkedir. Masisa adının Adana-Tarsus olabileceği belirtilmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, Rüstem bin Berdev duribe Tarsus yazılıdır. Abbasilerin Kliky-Tarsus bölgesindeki hâkimleri Rüstem bin Berdev'e (H.292-299/M.904/5-911/2) ve el Masis'a şehrine ait olan sikkedir. Masisa adının Adana-Tarsus olabileceği belirtilmektedir.

مما امر به الامير المبرك ضرب طرسوس سنه ٣٠٠
لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله ابراهيم بن سلمه ضرب فرد سنه ٣٠٠ ثمل

Resim 28. Ç.:21.5X21 mm, A.:2.711 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 29. Ç.:20.5X20 mm, A.:2.098 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 30. Ç.:22.5X21.5 mm, A.:2.512 gr. AE. Fels.

Zeno:105602/141146/102400/146685

Sikkenin ön yüzünde mimma amare bihi el emir diğer yüzünde el mübarek yazılıdır. Kliky-Tarsus bölgesine ait olan felsin H.300/M.912-3 tarihli olduğu

belirtilmektedir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah İbrahim bin Seleme duribe Ferd sene H.300/M.912-3 yazılıdır. Abbasilere bağlı olan Klikya-Tarsus bölgesi Valisi İbrahim bin Seleme'ye aittir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ön yüzünde Tahmal ya da Thamal yazısı, arka yüzünde Mührü Süleyman (Süleyman Yıldızı) süslemesi vardır (Stern, 1960, s. 217-255). Abbasilere tabi olan Klikya-Tarsus bölgesi hâkimi Emir Tamal el Dulafî'ye (H.311-322/M.923-933) aittir (Stern, 1960, s. 217-255). el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

محمد رسول الله الامير ثمل الدلافى الماسيسه المنجه ضرب طرسوس الامير ثمل الدلافى

Resim 31. Ç.:18X17 mm, A.:1.900 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 32. Ç.:20X19.9 mm, A.:2.419 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 33. Ç.:21X18 mm, A.:2.618 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:199340/216209/190384

Ön yüzünde Muhammed Resulallah, arka yüzünde el Emir Tahamal el Dülefi yazılıdır. Abbasilere tabi olan Klikya-Tarsus bölgesi hâkimi Emir Tamal el Dulafî'ye (H.311-322/M.923-933) aittir (Stern, 1960, s. 217-255). el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Abbasilere ait olan felsin ön yüzünde el Masisa, arka yüzünde duribe el Münecceh yazılıdır, Tarsus bölgesinde yer alan bir yerleşim adı bulunmaktadır. H.286-313/M.900-925'li yıllara tarihlenmektedir.

Ön yüzünde küçük bir çember etrafında daire, arka yüzünde el Emir Tahamal el Dülefi yazılıdır. Abbasilere tabi olan Klikya-Tarsus bölgesi hâkimi Emir Tamal el Dulafî'ye (H.311-322/M.923-933) aittir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

İkinci döneme ait olan ve Abbasilerin hakimiyeti altındaki topraklarda darbedilen dirhemler-felsler, gümüş kalitesi, stilistik özellikler, sikkenin üzerindeki yazı stilleri ve ağırlık ölçüleri itibariyle en iyi kesilen sikkeler olarak kabul görmektedir (Hinz, 1990, s. 1-3).

لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله الموكتفى ضرب الرفيقه سنه ٢٩٤ الموكتدىر بالله ابول عباس ضرب صورره منرا سنه ٣١٤ لاله الله وحده لا شريك له الحق المبين محمد رسول الله المعطى لله

Resim 34. Ç.:23.5X23 mm, A.:3.575 gr.AR. Dirhem.

Resim 35. Ç.:25.5X25.3 mm, A.:2.861 gr. AR. Dirhem.

Resim 36. Ç.:12.5X11 mm, A.:0.796 gr. AR. RRR. Dirhem.

Zeno:94478/101314/173742

Ön tarafında la ilahe illallah vahdehu laşerike leh, arka tarafında Muhammed Resulallah el Müktefi duribe el Refika, H.294/M.906-7 tarihi yazılıdır. Halife Ebu Muhammed Ali el Müktefi billah H.289-295/M.901/2-970/8 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ön tarafında la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka tarafında Muhammed Resulallah el Muktedir billah Ebu'l Abbas duribe Surre menra darplı ve H.314/M.926-7 tarihlidir. el Muktedir'in varisi Ebul Abbas Ahmed dönemine tekabül etmektedir. Bu tarihler, Halife el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907/8-932) dönemidir.

Ön tarafında la ilahe illallah vahdehu la şerike leh el hakku'l mübin, arka tarafında Muhammed Resulallah el Mutilillah yazılıdır (Sixbid, 1236, 1137072). Diğer örnekler, Antakya, H.353/M.964-5 tarihlidir. Halife Ebul Kasım el Fazl el Mutilillah (H.334-363/M.946-974) dönemine ait olduğu anlaşılan sikkelerin darp yeri ve tarihi yoktur.

Üçüncü döneme 555 (1160)/656 (1258) ait fels ve dirhem örnekleri koleksiyonumuzda ve diğer koleksiyonerlerde mevcut değildir. Bir anlamda Abbasi Devleti'nin askeri ve idari çöküşünün akabinde gelen ekonomik yıkım, sikkelerde kendini daha belirgin şekilde göstermeye başlayacak ne ağırlık, ne metal kalitesi ne de çap itibarıyla bir standart son dönemlerde (bazı halifelerin dönemleri hariç) yakalanamayacaktır. Abbasilere bağlı olan valilik ve ordu komutanlığı ile çeşitli idari görevlerde bulunan Türk soylu gulam-kölemen devlet erkanının zamanla zengin şehirlerde hakimiyet tesis ederek bağımsızlık ya da vassallık statüsüyle devlet kurma girişimlerine yöneldiklerini belirtmiştik. Bunlardan başarı kazanarak var olma mücadelesi verebilenler bilindiği gibi Tolunoğulları, İhşidiler ve Saçoğullarıdır.

Diğer Türk ordu komutanları ve valileri tarafından vassal statüsüyle halifenin adı zikredilerek kesilen sikkelerde mevcuttur, bunlardan biri de önemli ordu komutanları arasında kabul edilen Afşin'dir. Sınır şehirlerinden biri olan Tarsus'un düzenlenen askeri saldırılarda önemli bir garnizon olduğu anlaşılmaktadır.

مما امر به الامير بشر الافشينى مولى امير المو يمنن سنه ٢٩٧

Resim 37. Ç.:23.1X23 mm, A.:3.374 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 38. Ç.:26X24.5 mm, A.:4.070 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 39. Ç.:28.5X25.5 mm, A.:3.225 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:129582

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde mimma amara bihi el emir Bişr el Afşini bi Masisa yazılıdır. Abbasilerin Klihya-Tarsus Valisi Bişr el Ifşini'ye (Afşini'ye) ait olan felsin H.297-300/M.909-912 tarihli olduğu kabul edilmektedir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Tolunoğulları (868-905)

Sacoğullarının Abbasilerin hilafet merkezine uzaklıkları (Azerbaycan, Kafkaslar ve Ermeniye) göz önünde tutulduğunda, Tolunoğulları ve İhşidilerin etkin rol oynadıkları ve bölgedeki coğrafi yakınlık sebebiyle tesirli oldukları anlaşılacaktır. Aynı zamanda ele geçirdikleri şehirlerin zengin topraklara sahip oldukları, kara ve deniz ticaretinin bu merkezlerden yönlendirildiği düşünüldüğünde stratejik olarak İslam ülkeleri arasında önemli bir yer edindikleri de görülecektir.

Ahmed bin Tolun tarafından kurulan bu devlet yönetici-askeri sınıfı ağırlıklı olarak Türkler'den müteşekkil ama hakimiyeti altındaki şehirlerin (Mısır, Suriye) neredeyse tamamı Arap-Berberi olan bir çoğunluğun içinde yer aldığı kimlikleri taşımaktadır. Mısır gibi bir tahıl ambarına hakim olan Tolunoğlu, hakimiyeti sürsünce çıkan bir çök isyanı (zenci köleler) bastırılmış ve hakimiyet bölgeleri dışındaki şehirlere de saldırılar düzenlemiştir. 884 yılında Tarsus şehrindeki ayaklanmayı bastırırken hastalanarak Antakya'da vefat etmiştir. İşte bu döneme ait olan ve Ahmed bin Tolun tarafından darpettirilen felsler mevcuttur.

لااله الا الله وحده لا شريك له المعتمد الله احمد بن طولون ضرب طوغور اشامييه سنه ٢٦٤

Resim 40. Ç.:22.5X21 mm, A.:3.163 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 41. Ç.:22.5X21.5 mm, A.:2.909 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 42. Ç.:24X23.5 mm, A.:3.103 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:134791

Ön yüzünde la ilaha illallah vahdehu la şerike leh el Mutemid alallah, arka yüzünde Ahmed bin Tolun, duribe Tugur eş Şamiye, sene H.264/M.877-8 ? yazılıdır. Kilikya-Tarsus bölgesinde bu sikkelerin darpedildiği düşünülmektedir. Tolunoğlu Ahmed, H.255-270-1/M.868-884 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ahmet'in hâkimiyet yılları, Halife Ebu'l Abbas Ahmed el Mutemid alallah (H.256-279/M.869-870) dönemine tekabül etmektedir.

لااله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب فرد مما امر به الامير محمد بن موسى بن طولون سنه ٢٨٠

Resim 43. Ç.:19.1X19 mm, A.:1.894 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 44. Ç.:16.2X16 mm, A.:2.264 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 45. Ç.:19X18 mm, A.:2.436 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:62139/41456/132663

Ön tarafında la ilaha illallah vahdehu Muhammed resulallah, duribe Fard, arka tarafında mimma amara bihi el emir Muhammed bin Musa bin Tolun yazılıdır.

Tolunoğullarına ait Kilikya-Tarsus bölgesine hâkim olan el Emir Muhammed bin Musa bin Tolun'un felsidir, yaklaşık H.280/M.893-4 tarihlerine ait olduğu düşünülmektedir. Halife Ebul Abbas Ahmed el Mutezid Billah'ın (H.279-289M.892-902) hükümranlık dönemine denk gelmektedir.

Tolunoğulları döneminde darpedilen ve Türkler tarafından kullanılan dinar, dirhem ve felsler, stilistik özellikleri itibariyle güzel örnekler olarak görülmektedir. Bu tipler, tamamen Abbasi sikke darp geleneği dahilinde yer alan, farklılığı bulunmayan örneklerdir. Aynı sikkeleri farklı kılan nokta ise, Anadolu sahasında görülmeleri ve valilerin halifenin adını dile getirerek darp işlemini tamamlamış olmalarıdır. Bağımsız ya da yarı bağımsız da olsa sikkelerde halifenin adı dile getirilmiştir. İslam medeniyet dairesi içine giren Türkler, sikke darpetmeyi bil-

meseler de Yahudi ve Rum ustaların yanı sıra Arap-Pers soylu ustalara da sikke darpettirmişlerdir. Bu da İslamlaşma süreci içinde yer alan Türk topluluklarının zamanla yerli unsurlarla rekabete girebilecek kadar hem ekonomi de hem de ülke yönetiminde etkin rol oynama fırsatını yakaladıklarına işarettir. Tolunoğullarının kullandıkları ağırlık ölçü birimleri ve sikke tipleri tamamen Abbasiler tarafından belirlenen normlara göre kesilmiş ve geniş bir alanda ticari hayat içinde kullanılmaya başlanmıştır.

Samanilere Bağlı Vassal Devletler:Uruşanalı Afşiniler ve Simcuriler

Samaniler, İslam medeniyet dairesi içinde Pers soylu olan ve bu dini kabul ettikten sonra Maverünnehir ve Horasan bölgesinde hakimiyetini pekiştiren güçlü bir hanedanlık olarak bilinir. Uygulamaları, toprak sistemi, eğitim düzeni, sulama kanalları, ticaret sistemi ile Orta Asya, Afganistan, bugünkü Tacikistan gibi sahalara yayılarak yeni bir dünya düzeni kuran devlettir. İslam Medeniyeti, Orta Asya'da böyle bir zenginlik dönemini ve kültür kuşağı oluşturma şansını tarihin çok az döneminde yakalama fırsatı elde etmiştir. Birçok devlet, Samanilerin ortaya koyduğu sistemi asırlarca devam ettirmiş ve bu şekilde yaşam seyirlerini sürdürmüşlerdir. Samani sikkeleri gerek hatları gerekse stilleri itibariyle oldukça farklıdır. Samanilerin İran soylu olmaları sebebiyle Samani sikkelerini Arap sikke geleneği dışında tutarak, onlara tabi olan vali ve generallerin kurdukları Türk devletlerini kısaca açıklamamız gerekir. Her iki devlette çok kısa süre varlık gösterebilmiş, bir süre sonra hakimiyetlerine son verilmiştir ama bu zaman dilimi içinde sikke darpettirmeyi başarmışlardır.

Türk kökenli oldukları ve vassal statüsüyle Samanilere bağlı buldukları bilenen bu aileler, bir süre hakimiyetlerini sürdürmüş ve bölgelerinde büyük birer güç şeklinde kabul görmüşlerdir. Dönemin birçok askeri mücadelesinde yer alan Türk ordu komutanları, bazen Samanilerle ters düşmüş bazen de Samani Devleti adına çıkan ayaklanmaları bastırarak otoriteyi tesis etmek için üstün gayretler sarfetmişlerdir. Kısa süreli hakimiyetlerine rağmen adlarına sikke darbetti-recek kadar mali ve askeri güce sahip olmayı başarmışlardır.

لااله الا الله وحده لا شريكه الله محمد رسول الله ممامريه الامير سير بن عبد الله ابقاه الله و اعزه

Resim 46. Ç.:27 mm, A.:3.4444 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:42486/25149

Ön yüzünde la ilaha illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Allah, Muhammed resulallah, mima emr bi el emir Seyr bin Abdullah ebkahullah ve azehe, (Koçnev, 2004, s.231) Afşin Uruşana, Seyr-Sayyar (Siyar) bin Abdullah yazılıdır. Uruşana darplı ve H.279/M.892-893 tarihlidir.

لااله الا الله وحده لا شريكه الله محمد رسول الله حسن بن على محمد الامير الجليل المظفر بن ناصرالدولة

Resim 47. Ç.:25 mm, A.:2.3746 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:145571/14008

Ön yüzünde la ilaha illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Allah, Muhammed resulallah, Hasan bin Ali Muhammed, el emir el celil el muzaffer Ebu Ali. ...bin Nasrüd'devle yazılıdır. Herat darplı ve H.378/M.987-8 tarihlidir. Nasirü'ddevle (H.377-378/M.987/988-989) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve Vassalı Hasan bin Ali ve Togan'dır.

Karahanlılar

Türklerin konar göçer yaşamının en son temsilcileri arasında kabul edilen ve yerleşik medeniyetlerle temas etmeye başladıktan sonra, kültür kuşakları içinde tutunabilmek amacıyla üstün gayret sergileyen en güçlü devletlerden biri olarak tarih sayfaları arasındaki yerini almıştır. Yerleşik medeniyetlerle teması, akabinde İslam dinini kabulü ile Karahanlılar çok hızlı bir şehir hayatı seyrine yönelmiş, yüksek yaylalarda (Çu, Susamır, Atbaşı, Songöl-Çatkal, Narın sahasında) hayvancılıkla uğraşan halk ise eski yaşam biçimini şehirlerle temas halinde sürdürmeye başlamıştır. Konargöçerlerin yerleşiklerin ihtiyaçlarını karşılamaları, şehirlilerin ise konargöçerlerin ihtiyaç duydukları gündelik yaşama ait malzemeleri temin ederek, hububat ihtiyaçlarını gidermelerıyla sosyal denge zamanla oturmuştur.

Temel ihtiyaçların karşılandığı, adaletin ülke içinde her yerde tesis edilmeye başlandığı, yerleşiklerin ülke yönetimine ait tecrübelerini paylaştıkları bir sistemle, yeni devlet düzeni oturtulmuştur. Zaman içinde İpek Yolu güzergahı üzerinde yerleşik tüccar kavimlerle (Sogdlularla, Araplarla, Perslerle ve Yahudilerle) iktisadi düzeni tesis ederek, devlet hazinesine akan geliri ehil ellerle ülke yönetiminde mimari yapılanmaya harcayan Karahanlılar, başarılı vezirlerle kısa süre içinde Maveräünnehir, Yedisu sahasında ve Fergana ile Zerefsan Vadisi üçgeninde Kuşanların-Samanilerin zenginliğini arattırmayacak bir düzen tesis etmiştir. Şehirleşen, ticareti öğrenen, devlet erkanına mensup mali durumu iyi olan ailelerin yetiştirdikleri çocuklar, zamanla Fars medrese geleneği içinde mükemmel eğitim almışlardır. Zeki, çalışkan ve yetenekleri ile diğer çocuklar arasında tefrik edilebilen nadir istidatlar ise devlet yardımıyla eğitime tabi tutulmuştur. Kısa süre içinde devlet düzeni tesis edilmeye, mali düzen oturmaya, eğitim yapısı şekillenmeye, Samaniler döneminde oluşturulan sulama kanalları ile toprak sistemi ise en güzel dönemini sürdürmeye, tarımda bire yirmiye varan oranlarda hasıllata ulaşılmıştır.

Zenginleşen halk, sanata, mimariye, eğitime yönelecek ve Karahanlılar bu-
lundukları bölgelerde en güçlü devlet haline gelmeye başlayacaktır. Önceleri mali düzenin nasıl işlediğini, para darpettirmeyi bilmeyen devlet erkanı, bu işleri Çinli ve Sogdlu ustalara havale edecek daha sonra mali düzen tesis edilince Pers ustalar mali sistemi kontrolleri altına alarak yeni bir sistem oluşturacaklardır. Darpettirilen ilk sikkeler, Çin tipinde ve Sogdlu ustalara ait özellikler taşıırken, daha sonra Pers geleneğini Orta Asya'da şekillendirilen Samanilere ait sikke tipleri kullanılmaya başlanacaktır. Zamanla sadece isimlerin Türkçe olduğu, kullanılan unvanların ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça tamlamalarla süslediği stilistik niteliklere sahip paralar, Karahanlı sahasında kullanılacaktır.

İlk dönemlere ait örnekler;

ملك آرام ينال جيكي جيکو قرچ

Resim 48. Ç.:24 mm, A.:6.6815 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:29392/77470

Melik ملك Aram, Azar, Uzar ? آرام Yinál ينال, okunuşu dışında Çıgu (Chig) Cigi جيكي جيکو (Çigil ?) قرچ Karac-Qaraj şeklinde yazılan kelime, eski Wusun başkenti Çıgu'yu yani paranın darpedildiği yeri ifade ediyor olabilir. Bu şehir, bugün Issık Köl'ün altında kalmıştır. Su altı arkeolojisi için zengin buluntulara sahip olduğu, Prof. Dr. V. M. Ploskih tarafından özellikle vurgulanmaktadır.

لااله الاالله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولى امير المؤمنين ارسلان ايلك ملك المشرق لاله الااله الواحد لا شريك له الله محمد رسول الله الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولى امير المؤمنين ملك يغان غازى تكين نصر لاله الااله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله

Resim 49. Ç.:24.8 mm, A.:6.5472 gr. AE. RR. Fels.

Resim 50. Ç.:24 mm, A.:10.5013 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 51. Ç.:20 mm, A.:7.9554 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:?

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir) ايلك ملك المشرق ارسلان ايل Melikü'l maşrik/Arslan İlig (Ahmed bin Muhammed), darp yeri (Koçnev'de darp yeri Uç'tur) ve tarihi silinmiştir, bu döneme ait sikke ve unvanlar, H.448/M.1056/1057 tarihlerinde görülür. Koçnev'in tasnifinde dirhem olarak zikredilmektedir (Koçnev, 1997, s.282, Nu. 1261).

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir). V. Koşhevar'a göre Melik/Melik Yağan/Gazi Tegin, H.44X/M.104X yazan sikke, bugüne kadar elimizde olan tek tiptir ve daha önce tespit edilememiştir, darp yeri ve tarihi mevcut değildir. İsficab ?olabilir. Nadir bir sikkedir, diğer örneklerden hareketle üzerindeki yazı okunmuştur. Arslan Han Süleyman bin Yusuf (H.423-431/447/M.1031-1040) yılları arasında hüküm sürmüştür. Halife Abdullah Kaim'in (H.422/3-467-8/M.1031/1075) dönemine tekabül etmektedir (Koçnev 1997, s.282, Nu. 1312).

Ön yüzünde Allah, Muhammed Resulallah ile İlig ve arka yüzünde Melik yazıları okunmaktadır. Proto tip erken dönem Karahanlı sikkeleri arasındadır.

İkinci döneme ait örnekler;

لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول اللهالخالقان خاقان خان الخقان العالم العادل
جلال الدنيا و الدين قدر خاقان بن سلطان الخقان العالم العادل الاعظم جلال الدنيا و الدين قدر خاقان
لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول الله لخقان العادل جلال الدنيا و الدين قدر خاقان الخقان
العالم العادل الاعظم نصره الدنيا و الدين
لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول اللهالامير الجليل الممكن المنصور مولى الخ ارسلان خان ايلك العدل
بادشاه

Resim 52. Ç.:36 mm, A.:6.3921 gr. AE. RR. Fels.

Resim 53. Ç.:34 mm, A.:4.8902 gr. AE. RR. Fels.

Resim 54. Ç.:25.5 mm, A.:1.8630 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:69874/47013/83222/Zeno:103383/17179/75524/Zeno:55813/15844 ?

Batı Karahanlılar (Özgen Hâkimi). Kadir Hakan (Ahmed bin İbrahim), Özgen darplı ve H.594/M.1197/1198 tarihlidir. Sikke, bakır üzerine gümüş kaplamadır. Gümüş kaplama olduğu için kara dirhem olarak kayıtlıdır (Davidoviç, 1979, s.430). Boyut olarak bilinen en büyük Karahanlı sikkeleri arasındadır. Kadir Han/Hakan Ahmed bin İbrahim (H.574-607/M.1178-1210) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1997, s.269, Nu. 1111).

Batı Karahanlı Vassalları (Özgen Hâkimi). Kadir Hakan (Ahmed bin İbrahim), Özgen darplı ve H.574-576/594-597/ M.1178/1179-1197/1198-1200/1201 tarihlidir. Sikke, bakır üzerine gümüş kaplamadır. Gümüş kaplama olduğu için kara dirhem olarak kayıtlıdır. Kadir Han/Hakan Ahmed bin İbrahim (H.574-607/M.1178-1210) yılları arasında hüküm sürmüştür(Koçnev 1997, s.269, Nu. 1106).

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Arslan Han/İlig/el emir el celil, Hokant darplı ve H.410/M.1019/ 1020 tarihlidir. Arslan Han Mansur bin Ali (H.405/6-415/M.1016-1024/5) yılları arasında hüküm sürmüştür(Koçnev 1995, s.237, Nu. 468).

Üçüncü döneme ait örnekler;

لااله الاالله وحده لاشریکلهالله محمد رسول الله الامير السيد الملك المظفر قطب الدولة نصرالملة احمد بن على خان
لااله الاالله وحده لاشریکله الله محمد رسول الله الامير الاجل السيد
الملك المظفر ارسلان الملك المويد طنغا خان سلطان الدولة
لااله الاالله وحده لاشریکله الله محمد رسول الله الامير الممكن المنصور
مولى الخ ناصر الدولة قدر خان بن بغرا خان ملك المشرق ختلف اوکا

Resim 55. Ç.:25.3 mm, A.:3.5679 gr. AR. RRR. Dirhem.

Resim 56. Ç.:23.5 mm, A.:2.9125 gr. AR. RR. Dirhem.

Resim 57. Ç.:24.5 mm, A.:2.6533 gr. AR. RRR. Dirhem.

Zeno:123046/Zeno:17961/Zeno:45188/14295

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Han (Uygur alfabesiyle yazılıdır), Ahmed bin Ali, Taraz darplı ve H.39(7-9)/M.1006/1007 tarihlidir. Koçnev'in listesinde H.396-397,398 tarihlidir. Togan Han Ahmed bin Ali (H.388-406/M.998-1016) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995, s.215, 217, Nu. 172-199).

Karahanlı Hakanlığı (940-1040).el melik/el müeyyid Tonga Han (Muhammed bin el Hasan), Özgen darplı ve H.428-433/M.1036/1037-1041/1042 tarihlidir. Tonga Han Muhammed bin el Hasan/Haşim(H.?./M.?) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995, s.259, Nu. 830).

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Kutluğ Öge (Üke-Öke)/ Nasirü'd devle/Kadir Han bin Buğra Han/Malik el maşrik (Yusuf bin Harun), Yarkand-Şayarkend darplı ve H.40(4)/M.1013/1014 tarihlidir. Kadir Han Yusuf bin Harun Hasan (H.416-423/M.1026-1031) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995, s.230, Nu. 378).

Karahanlılar oluşturdukları mali sistem ve para politikaları ile dönemlerine mührünü vurmuş, dinar, dirhem ve felslerde ağırlık ölçü sistemlerini oturtmuş, ticari alışverişlerde esnafın kullanabileceği bir sikke sistemi geliştirmiştir. Değerli metallerdeki yüksek ayarı uzun süre korumayı başarmış fakat ekonominin bozulması ile birlikte ticari canlılığın zarar görmemesi için çok zor durumda kaldıkları yıllarda (çıkan gümüş krizleri de üzerine gelince) kaplama sikkelerle paralarının değerlerini korumaya, yabancı tüccarların ülkelerini terketmelerinin önüne geçmenin yollarını aramaya başlamışlardır.

Uzun süre para ve mali politikalarla başarılı olan ve yapısal olarak devlet düzenini tesis etmeyi başaran Karahanlı Devleti'nde de zamanla bürokratik ve askeri hiyerarşi bozulmaya, liyakat terkedilmeye, rüşvet alınmaya, iltimas sıkça

kullanılmaya, hazine arazileri usulsüzce dağıtılmaya, halktan haksız ağır vergiler toplanmaya başlayınca sistem çökmeye yüz tutmuştur. Gerek diğer devlet ricalinin gerekse Yusuf Has Hacib'in ağır eleştirileri ve uyarıları olmuşsa da derinleşen düzensizlik, yolsuzluklar, dışarıdan gelen askeri ve mali saldırılar karşısında direnememiş ve Karahanlı Devleti yıkılmıştır.

İslam ülkeleri arasında paranın değişim değerinin olması, değerli metallere darp edilmiş olmaları sebebiyle çok uzak coğrafyalarda dahi devlet garantisi altında değer kaybına uğramadan, fazladan değişim değeri vermeden karşılığının ödenmesi ticareti canlandırmıştır. Tüccarların yüksek kar oranları sebebiyle çok uzak coğrafyalara gidiyor olmaları, yol güvenliğinin tesis edilmesi, barınma zorluklarının en aza indirilmesi sayesinde Mekke'den ya da Mısır'dan çıkan bir kervanın önünde uzun yollar dışında hiç engel kalmamıştır. Yahudi, Pers ve Arap tüccarları üç kıtada uzun yollara rağmen adım atmadıkları yer bırakmamış, gittikleri yerlerde dinar ve dirhemlerini kullanmışlardır. Yabancı tüccarlar, değişim değerinin garanti altında olması sebebiyle alışverişlerde tereddüt göstermemiş ve ticari ilişkiler ileri düzeyde devam ettirerek sermaye birlikteliği, ortaklık, anonim ortaklık gibi ticari yapıları erken dönemlerde başlatmışlardır.

Para, ekonominin ve ticari hareketliliğin can damarı haline gelmiş, mübadele usulleri zamanla terkedilerek bir malın gerçek değeri; değişim değeri ile altın ya da gümüş üzerinden yapılmaya başlanmıştır. İnsanlık tarihi açısından bakıldığında, paranın medeniyetlerin gelişim seyri içinde nasıl bir çığır açtığı ancak para tarihinin daha detaylı olarak incelenebilmesiyle anlaşılacaktır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

İslam dünyasının eski dünya düzeni içine dahil olmasıyla birlikte, ticari şartlara uygun bir devlet yönetimi kısa süre içinde şekillenecek, Roma ve Pers (Sasani) medeniyeti karşısında varlık gösterebilme şansı yakalanacaktır. Erken dönemlerden itibaren Araplar, Persler ve Romalılarla yakın temas içinde bulunmalarına rağmen, yaşam tarzı ve maişet şeklinde görülen farklılıklar sebebiyle bu dünyaya uzak bir sosyal form içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Zamanla Roma ve Pers sikkelerini kullanmaktan vazgeçerek, kendi mali düzenlerini oluşturmuş ve mevcut dünya düzeni içinde yerlerini hızla almaya başlamışlardır. İslam medeniyetinin ekonomi hayatına dahil olarak diğer medeniyetlerle kaynaşma süreci içinde yer almasında, Romalı ve Pers kökenli ailelerin payları asla gözardı edilmemelidir.

İslam Devleti'nin kurumlarını yapılandırmasıyla birlikte, eğitimde, sağlıkta, iktisadi hayatta, hukuk sisteminde oturan yapı, zamanla zenginleşen bir toplum düzeni getirecektir. Bu da aranan ve içinde yer alınmak istenen mali dünyanın tesisi anlamına gelmekteydi ki kitleler halinde göçler başlayacak, Afrika'nın derinliklerinden, Mezopotamya'dan, Anadolu'dan ve Uzakdoğu'dan her meslekten insan, İslam dünyasına akın akın yönelecektir.

Emevilerin-Abbasilerin dinar, dirhem ve felsleri mali sistem içinde yer edinecek, dünyaya yayılarak değişim değeri en yüksek para birimi olarak görülme-ye başlanacaktır. Erken dönemlerde İslam medeniyetine dahil olan Türk vali ve generallerin kurdukları devletler, önemli bir yer tutacak, bağımsız-yarı bağımsız olmalarına rağmen halifelik sıfatı taşıyor olmaları sebebiyle darp ettirdikleri sikkelerde halifelerin adlarını zikredeceklerdir.

Değişen ve zenginleşen dünya, İslam medeniyetinin de içinde yer aldığı, kendine has özellikleri ile başka medeniyetlere çığır açan yenilikleri öğretme, yaygınlaştırma noktasında yeni ve canlı bir güce kavuşmuş, Araplar bu dünyanın bilinen temsilcileri arasındaki yerlerini almışlardır. Araplar yeni bir dinin temsilcisi olarak, dünya düzeni içinde yer edinmeye çalışırken eski dünyanın bilinen en güçlü temsilcilerinin dikkatini çekmiş, zamanla daha da şiddetlenecek bir mücadeleden etkili aktörlerinden olmuşlardır. İslam dünyasında ekonomik hayatı ele geçiren eski başat güçler (İsrailoğulları ve Persler) gerek eğitim sistemini oluştururken gerek mali sistemi organize ederken gerekse devlet yönetimini yapılandırırken şiddetli bir direnç sergilemiş, askeri gücün zecri uygulamalarına boyun eğmiş gibi görünse de bunu asla kabullenmemişlerdir.

Geçen zaman ve uygulamalar, IX. ve X. yüzyıldan itibaren eski aktörlerin sistemi ele geçirmelerine, devlet yönetiminde tam bir hakimiyet tesis etmelerine, sermayenin siyasi gücüyle halifeler baskı altına alınmaya başlamıştır. Aradan kısa bir süre geçmeden adı İslam devleti olan ama mali sistemin yavaş yavaş eski güçlerin eline geçmeye başladığı, yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Ayaklanan, devlet otoritesini tanımayan geniş kitleler ve sermaye çevreleri, farklı devletler kurarak (Büveyhiler, Fatimiler) zamanla İslam dünyasındaki zengin ekonomiyi, siyasi otoriteyi ve birlikteliği yerle bir etmişlerdir.

Buldukları ve hakimiyet altına aldıkları topraklarda her ne kadar halifelerin adlarını darp ettirdikleri sikkelerde bazen dile getirilselerde Abbasi hakimiyeti şeklen kalmış ve İslam dünyası, Şii eğilimli devletlerin kontrolü ele geçirmeye başladıkları bir süreci yaşamıştır. Bu zaman zarfında, Şii yönetimler kendi adlarına sikkeler darp ettirmiş, Abbasi sikke darp geleneğine kesinlikle uymayarak yeni stil ve yazı hatları ile darphanelerde kesim işlemlerini sürdürmüşlerdir. Sikkelerin üzerinde dört halifenin adı bazı dönemlerde terkedilmiş, yerine mezhebi nitelikli ifadeler darp edilerek Sünni-Şii ayrımı daha net hale getirilmeye çalışılmıştır. Hatta bazı dönemlerde aynı devletin sınırları içinde sünni grupların kullanımı için ayrı, şii grupların kullanımı için ayrı sikkeler kesilmiştir. İslam dünyasındaki bu parçalanma iyice derinleştirilmiştir.

Paranın ekonomik hareketlilik içindeki yerinin bilindiği bir düzenin dışında, sosyal nitelikli kullanımı da dikkat çekecek fakat bu amaçla kullanımı olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Özellikle Şii coğrafyasının mevcut ayrışmada parayı bir silah gibi kullandıkları tespit edilecektir. İslam dünyasında huzur dönemlerinin

yakalandığı, ilmin ve ilim ehlinin devlet erkanı tarafında himaye altına alınarak korunduğu bir medeniyet tesis edilmiştir. Zamanla çığır açan yeniliklere imza atan ilmiye sınıfı, döneminin en önemli meslek gurubu olarak görülmeye ve toplum için ürettikleri yeni buluşlarla halk indinde sahip olduğu iltifata mazhar olmaya başlamıştır (Üçok, 1968, s.100).

Geliştirilen ölçü sistemleri, ağırlık ölçme aletleri, madenlerin ayar tespitini yapabilecekleri düzenekleri meydana getiren ulema, toplum için her türlü imkanı sağlayarak ticari hayatın önündeki bir çok engeli ortadan kaldırmıştır. Zenginlik, sanatsal duyarlılık, zanaat erbabının ortaya koyduğu eserlerin yönetici sınıf ve halk tarafından değerinin takdir edilmesi, sosyal değişimin ve gelişimin ölçüsü şeklinde kabul edilmiştir. Dizaynı, ayar kalitesi ve yazı stilleri geliştirilen paraların zamanla gelişim seyrinin ele alındığı bu araştırmada, sikkelerin darpedildiği ülkelerden farklı örnekler seçme yöntemi ile ele alınarak, araştırmamızda neşredilip önemi vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Artuk, İ., C. Artuk. (1971). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.I, İstanbul:Milli Eğitim Basımevi,
- Bates, Michiel L., (2009). "The Coin of Syria Under the Umayyads, 692-750 AD", *The IV th. International Conference on Bilad al-Sham*, The American Numismatic Society, 10 June 2009, New York, pp.195-228.
- Clot, Andre. (2007). *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev.:N. Demiştaş, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çağatay, N. (1957). *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Damalı, Atom. (2001). *150 Devlet 150 Sultan, İslam Sikkeleri*, İstanbul:Nilüfer Damalı Eğitim Kültür ve Çevre Vakfı Yayınları.
- Davidoviç, E. A. (1979). *Kladı Drevnih i Srednevekovih Manet Tadjikistana*, Moskva:Akademiya Nauk.
- Hinz, Walther. (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev.A. Sevim, İstanbul:Marmara Üniversitesi Yayınları.
- İbnü'l Esir. (1308). İbnü'l Esir, *el Kamil fi't Tarih*, Bulak.
- İsmail Galib. (1312). *Meskûkât-ı Kadimei İslamiye Kataloğu, Sasaniyan ve Bizantin Tarzında Sikkeler, Halife-i Emeviye ve Abbasiye Meskûkât-ı Feruh Abbasiyeden Beni Tulun, Beni İhşid, el Saman, Beni Hamdan, el Buveyyye, Beni Mervan Meskûkâtı*, Kostantiniye:Mihran Matbaası.
- Koçnev, B. D. (1995). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 1", *VİİSİD*, Vıp. IV, M. s. 201-276.Moskva:RassiyaskayaAkademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya.
- Koçnev, B. D. (1997). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 2", *VİİSİD*, Vıp. V, M. s. 245-314.Moskva:RassiyaskayaAkademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya.
- Koçnev, B. D. (2004). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 3", *VİİSİD*, Vıp. VI, M. ss. 261-291.Moskva:RassiyaskayaAkademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya.
- Lewis B. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, Çev.:B. S. Şener, Ankara:İmge Yayınları,
- Nastich, Vladimir N., (2012). Early Islamic Copper Coinage of Transoxiana a Generic Survey Focused on Newly Discovered Coşn Types, Callegher, Bruno D'Ottone, Arianna, Ed.3, *Simone Assemani Symposium on Islamic Coins, Numismatica antica a Medieval, Studi 3rd*, Trieste, pp.144-190.
- Rotter, Gernot. (1974). "The Umayyad Fulus of Mosul", pp.165-197, plate XXV, *The American Numismatic Society Museum Notes (ANSMN)*, 19, New York, pp.185-188.
- Sivrioğlu Ulaş Töre. (2018). *İslam Sanatında Antik Figürler*, İstanbul:Areoloji ve Sanat Yayınları.
- Stern S. (1960). "The Coins of Thamal of Other of Tarsus", *Journal of the American Oriental Society*, pp. 217-255.
- Üçok, Bahriye. (1968). *İslam Tarihi. Emeviler-Abbasiler*, Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yarshater Ehsan, (2002). Encyclopedia Iranica, "Coins and Coinage", Ed.Ehsan Yarshater, Vol. VI, *Bibliotheca Persica*, New York, 2002, pp.14-41.

http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=24&lot=203&lang=1

http://www.icollector.com/UMAYYAD-Salm-b-al-Musayyib-governor-AE-fals-1-82g-Istakhr-ND-VF_i298_24_444

<https://islamansiklopedisi.org.tr/avasim>

https://www.biddr.ch/auctions/stevealbum/browse?a=424&l=413769&fbclid=IwAR3wk9mDKa2N6ocS7mU_WOa6IjWLRtKxSGbrX-kl-LL_c5KoDR5pZnODPyQ

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3692240&AucID=3792&Lot=1174&Val=2a2afe92a7a42d99f7994208a904bf2b>

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3947493&AucID=4059&Lot=1830&Val=cfcf51690b7af2dd3121674fbd2ebf45>

<https://www.ma-shops.com/poinsignon/item.php?id=63870>

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2325&lot=290>

<https://www.sixbid.com/browse.html?auction=497&category=11093&lot=514884>

[https://www.sixbid.com/en/morton-and-eden/1236/spain-north-africa-and-syria/1137072/uncertain-dynasty-anti-hamdanid-rebellion-dirham-antakiya?term&orderCol=lot_number&orderDirection=asc&priceFrom & displayMode=large&auctionSessions=](https://www.sixbid.com/en/morton-and-eden/1236/spain-north-africa-and-syria/1137072/uncertain-dynasty-anti-hamdanid-rebellion-dirham-antakiya?term&orderCol=lot_number&orderDirection=asc&priceFrom&displayMode=large&auctionSessions=)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=131428>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=124783>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=211541>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=149084>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=225936>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=130933>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=74777>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=64689>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=50585>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=143695>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=225322>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=9789>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=77532>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=213057>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=194118>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=106094>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=172529>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=60529>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=226853>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=131396>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=136250>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=209359>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=95964>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=133378>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=107878>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=178116>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=117294>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=117295>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=139294>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=174293>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=152514>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=157743>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=134787>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=39601>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=129582>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=105602>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=141146>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=102400>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=146685>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=199340>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=216209>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=190384>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=94478>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=101314>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=173742>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=129582>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=134791>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=62139>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=41456>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=132663>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=42486>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=25149>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=145571>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=14008>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=29392>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=77470>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=47013>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=103383>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55813>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=123046>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=17961>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=45188>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=14295>

İSLAM TIBBİNİ AVRUPA'YA TANITAN MÜTERCİM: CONSTANTINUS AFRICANUS (AFRİKALI KONSTANTİN)

Sayime DURMAZ¹

Öz

Afrikalı Konstantin (Constantinus Africanus - 1010/1015-1087/1098-99) Ortaçağ'ın en etkili tıp âlimlerinden biri ve bilimsel tıbbın yeniden canlanmasında önemli bir isimdir. O, Arapça ve Grekçeden Latinceye çok sayıda tıp eserini çeviren bir ortaçağ bilginiydi.1077'de Avrupa'nın ilk tıp fakültesi olan Schola Medica Salernitana ile bağlantılı olan Napoli'nin güneydoğusundaki Salerno'ya ulaşmıştır. Tunus'tan, beraberinde getirdiği Arap tıbbının ustalarının el yazmalarını keşif olarak bulunduğu Montecassino'da tercüme ederek onları kendi adıyla anılan Latince başyapıt metinlere dönüştürmüştür.

Montecassino Manastırı Kroniği Constantinus Africanus veya Afrikalı Konstantin olarak bilinen bir keşişin yaşamıyla ilgilidir. İslam tıp eserlerini Latinceye ilk çevirenlerden biri olan Konstantin böylece o zamandan beri Batı tıbbi ve biliminin temellerini atan birkaç kişiden biri olarak tanınmaktadır.

Bu çalışmada Konstantin'in hayatını çevreleyen bağlamı inceleyerek, öyküsünün ayrıntılarını değerlendirdik. Bunu yaparken Konstantin'in ürettiği çevirileri keşfederek, Akdeniz'in etrafında bilimin, insanların, fikirlerin ve metinlerin değişimini nasıl daha iyi anlayabiliriz, sorusuna yanıt vermeye çalıştık. İşte bu amaçla çalışmamızda Afrikalı Konstantin'in hayatı ve bilimsel çalışmaları ele alınarak, onun Batı tıbbının gelişmesinde oynadığı rol değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Constantinus Africanus, Afrikalı Konstantin, Salerno Okulu, Ortaçağ Tıbbı, İslam Tıbbi.

The Interpreter to Introduce Islamic Medicine to Europe: Constantinus Africanus

Abstract

Constantin the African (Constantinus Africanus - 1010/1015-1087/1098-99) is one of the most influential medical scholars of the Middle Ages and a key figure in the revival of scientific medicine. He was a medieval scholar who translated numerous medical works from Arabic and Greek to the Latin. In 1077, he arrived in Salerno, Southeast of Naples, where he was linked with the Schola Medica Salernitana the first European medical school. From Tunis, he brought manuscripts of the masters of Arabic medicine, which as a monk at Montecassino he translated and modified into an opus of Latin texts cited under his name.

The Chronicle of the Monastery of Montecassino relates the life of a monk known as Constantinus Africanus or Constantine the African. Constantine has been recognized since his own time as one of the first translators of "Islamic science" into Latin, and thereby one of the few individuals responsible for laying the foundations of Western medicine and science.

In this paper we examined by investigating the context surrounding Constantine's life and extrapolate the details of his story. While do this, we explored the translations produced by Constantine and tried to answer the question of how we can better understand how science, people, ideas, and texts have changed around the Mediterranean. Therefore, in our study the life and scientific studies of Constantine of African were discussed and his role in the development of western medicine was evaluated.

Keywords: Constantinus Africanus, Constantin the African, School of Salerno, Medieval Medicine, Islamic Medicine.

1 Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E- posta: sayime-durmaz@karatekin.edu.tr

Giriş

İslam Dünyası'nda VIII. yüzyılda sınırlı bir coğrafyada Grekçeden yapılan çevirilerle başlamış olan değişim süreci, kısa sürede tıp, felsefe, matematik, astronomi, coğrafya ve doğa bilimleri alanında ortaya çıkan özgün eserlerle bilimsel bir devrime dönüşmüştür. X. yüzyıla kadar devam eden bu süreç XI. yüzyıldan itibaren bu kez tersi yönde bilginin ve bilimin transferini gerçekleştirmiştir. Söz konusu geri dönüş süreci daha erken dönemde başlamış olup, bahse konu dönemde Arap-İslam dünyasında ortaya konulan değerlerin ve bilimlerin üç yoldan Avrupa'ya taşındığı görülmektedir. Bu yollardan ilki 711 yılından itibaren Arap egemenliğine giren Müslüman İspanya yani Endülüs, ikincisi Sicilya ve Güney İtalya, üçüncüsü ise Bizans'tır (Sezgin, 2010, s. 187-214; Akın, 2014, s. 403-404). Ortaçağ bilim dünyasının merkezinde yer alan İslam tıp eserleri ve kurumları, Haçlı seferleri, Sicilya, Endülüs vasıtasıyla Avrupa'da tanınmış ve söz konusu eserler XI. yüzyıldan itibaren Latinceye tercüme edilmeye başlanmıştır. Özellikle 1125-1250 yılları arasında yoğunluk kazanan tercüme faaliyetlerinde Afrikalı Konstantin (Constantinus Africanus) ve Cremonalı Gerhard² (1114-1187) öne çıkan isimlerdir. Bu çalışmada söz konusu tercüme faaliyetlerinin öncüsü olan Afrikalı Konstantin'in hayatı ve çalışmaları ele alınacaktır.

Constantinus Africanus'un Hayatı

XI. yüzyılın önemli mütercimlerinden olan Afrikalı Konstantin'in 1010 veya 1015 yılında Kartaca/Tunus'ta, muhtemelen Müslüman olarak doğduğu ve 1087 veya en geç 1098/1099'da Benedikten (Benedictine) rahibi olarak Montecassino Manastırı'nda öldüğü düşünülmektedir. Afrikalı Konstantin'in Müslüman Arap asıllı olup din değiştirdiği şeklinde görüşler olduğu gibi (Sezgin, 2010, s. 137), onun doğma-büyüme bir Hıristiyan olduğuna dair tartışmalar da devam etmektedir (Veit, 2003, s. 130-131) Söz konusu tartışmalar onun doğum yeri kadar, aynı yetkinlikle kullandığı Arapça ve Latince dillerinden yaptığı çevirilerden hareketle yapılsa da, Konstantin'in İtalya seyahati öncesinde iyi derecede Latince bildiği anlaşılmaktadır, zira Kuzey Afrika'daki Hıristiyanlık yazınının XI. yüzyılın ortalarına kadar Latince hâkimiyetinde olması bu yargıya destek olmaktadır (Veit, 2003, s. 136; Akın, 2014, s. 408).

2 Ebü Bekir er-Râzî (Rhazes, 865-925)'nin eserlerinden *Kitâb el-Manşûri fî et-Tıbb* (Liber medicinalis ad Almansorem), *Kitâb et-Teķâsim* (Liber divisionis) ve *Kitâb el-Cederive-el-Ĥaşbe* (De variolis et morbillis) adlı eserleri tercüme etmiş ve bu eserler dizisiyle patoloji veterapinin temelleri atılmıştır. Ebü 'Alîbn Sînâ'nın *Kitâb el-Kânûn fî et-Tıbb* (Liber canonis de medicina) isimli eseri çok önemlidir. Ebü el-Kâsım Halef b. 'Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 400/1010 civarında)'nin tıbbın bütün alanlarına yönelik eğitim kitabının (*et-Taşrif li-men 'Acize'an et-Taşrif*) başlıklı cerrahiye anlatan ve Avrupa'da *Cirurgia Albucasis* veya *Tractatus de operatione manus* adıyla tanınan 30. bölümü cerrahi dalını yüzlerce yıl etkilemiştir. (Sezgin, 2008, s. 95-96).

Mısır ve Bağdat'ta tıp eğitimi almış, bir tüccar olarak beraberinde çok sayıda tıp yazmasıyla birlikte Tunus'tan Güney İtalya'ya gitmiş, orada Arap tıp literatürünün gücünü fark ederek tıp eğitimine karar vermiştir. Tunus'ta kaldığı üç yıldan sonra 39 yaşında, topladığı çeşitli Arapça eserleriyle birliktetekrar İtalya'ya geçerek Salerno Tıp Okulu'nda hocalık yapmaya başlamıştır. Bu süreçte Hıristiyanlığı benimseyerek Benedikten rahibi olarak çekildiği Montecassino Manastırı'nda 25'in üzerinde başatArapça tıp kitabını Latinceyetercüme etmiştir. Eğer Petrus Diaconus'un verdiği bilgileri dikkate alacak olur isek, 60 yaşından sonra Montecassino Manastırı'nda keşiş olduğu anlaşılmaktadır (Bloch, 1986, s. 100). Arapça bilgisi Afrika kökenli olmasından kaynaklanan Constantinus'un özgün eserleri sayılarak ona yakıştırılan ve büyük ün kazanan çeviri eserleri Arap tıp literatürünün Batı'ya ilk aktarımını işaret etmektedir. (Tez, 2017, s.67). Montecassino Manastırı rahiplerinden Leo Ostiensis onu "*Magister Orientis et Occidentis*" (*Doğu'nun ve Batı'nın Üstadı*) şeklinde anmaktadır (Karlıağa,2002, s. 180). Aynı şekilde Patrus Diaconus ise onu "*orientis et occidentis magister novusqueeffulgens Hippocrates*" olarak tanımlamaktadır (Ulmann, 1978, s. 53; Proreschi, 2003, s. 203).

Afrikalı Konstantin'in çeviri eserleri çok geniş bir yelpazede hastalıklarla ilgilidir. Söz konusueserler ateşli hastalıklar, idrar ve idrar tahlili, göz hastalıkları, mide hastalıkları, cüzzam, melankoli³ ve hatta cinsel hastalıklara kadar varan farklı çeşitte hastalıklara dair bilgiler ihtiva etmektedir (Green, 1990, s. 49).

Afrikalı KonstantinTunus'tan ayrılarak gittiği Kahire'de gramer, diyalektik, retorik, geometri, aritmetik, matematik, astronomi, nekromanti, müzik ve Keldani, Arap, İran ve Sarazen tıbbını öğrenmiştir. Ayrıca Bağdat, Hindistan ve Habeşistan (Etiyopya)'a seyahatlerde bulunmuş; İbrani, Süryani, Keldani, Grek, Habeş ve Hint dillerini öğrenmiştir (Bloch, 1986, s. 127; Veit, 2003, s. 124-125). Doğduğu topraklara geri döndüğünde kıskançlık ve düşmanlıklara maruz kalmış ve bu tavırların ölüm tehdidine dönüşmesinden endişe duyarak39 yaşında iken Sicilya'ya gitmiştir.Kaçış olarak tanımlanabilecek bu ayrılığın nedenleri hakkında detaylı bilgi sahibi değiliz (Veit, 2003, s. 132).Onun hayatına dair bilgileri efsanevi unsurlar katarak abartılı bir biçimde aktaran Petrus Diaconus'a mukabil onun ülkesini ticari maksatlarla terkettiğini ileri sürenler de vardır. Hakkında bilgi veren ana kaynaklardan olan XIII. yüzyıl hekimlerinden Salernolu Matheus Ferrarius'a göre, Sicilya'da yönetici hanedanın aynı zamanda tabip olan bir üyesiyle yakınlık kuran Konstantinİtalya'yı ziyareti esnasında Latince tıp literatürünün yetersizliğini farkedip Afrika'ya döndüğünde Arapça yazılmış tıp kitaplarını beraberinde

3 Ortaçağ Hıristiyanlarının melankoli tasarımı ve melankolinin nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz. Haydar Akın, *Antikçağ'dan Yeniçağ'a, Delilik, Malankoli ve Cinlenme*, Danışman Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2014.

getirmiştir (Green, 2005, s. 145). Latincedeki tıp eserlerinin yetersizlik ve seviyesizliğini telafi etmek ümidiyle yeniden ülkesine dönerek üç yıl tıp eğitimi aldıktan sonraberberinde götürebildiği İslam tıp eserleriyle tekrar Sicilya'ya doğru yola koyulduğunda bindiği geminin Lucania sahillerinde Cape Palinuro (Palinuro Burnu)'da fırtınaya yakalanması sonucunda kitapların çoğu denize gitmiştir. Montecassino Kroniğine göre söz konusu fırtınada yok olan kitapların çoğu Practica Pantegni'nin bölümleridir (Bloch, 1986, s. 100).

Afrikanlı Konstantin ile ilgili bilgileri, kendisi gibi Benedikten Montecassino Manastırı'nda keşiş olan Petrus Diaconus'un (1107-1159) *Chronica monasterii Casinensis* adlı eserinden ve daha geç döneme ait bazı kaynaklardan elde ediyoruz. Konstantin hakkında bilgi veren ana kaynaklardan olan XIII. yüzyıl hekimlerinden Salerno'lu Matheus Ferrarius, Konstantin'in İtalya'yı ziyareti esnasında Latince tıp literatürünün yetersizliğinin farkına varıp Afrika'ya döndüğünde Arapça yazılmış tıp kitaplarını beraberinde getirdiğinden bahsetmektedir (Green, 2005, s. 145). Salerno'ya varan Konstantin daha sonra Hıristiyan olmuş ve bunu izleyen dönemde Arapçadan Latinceye tercüme yapmıştır. Hayatının sonuna doğru Montecassino'daki Benedikten Manastırına kapanmış ve 1087 (veya 1098-1099) yılında burada ölmüştür.

Sadece üç temel biyografik eserde Afrikanlı Konstantin'den tüccar olarak bahsedilmekte, diğerlerinde ise eski mesleğinden hiç söz edilmeksizin kendisi sadece "eruditus" (bilge, bilgin) şeklinde anılmaktadır (Green, 1990, s. 49). Salerno'lu Matheus Ferrarius ondan "saracen/sarazen" olarak bahsetmekte ve onu köle kökenli Müslüman mülteci olarak tanımlamaktadır. Öte yandan Salerno'lu yazar Johannes de Sancto Paulo, Konstantin'in Latince bilgisinin kısıtlı oluşunu Afrika kökenli oluşuna bağlamaktadır. Petrus Deaconus Konstantin'den *medicus* (hekim) olarak asla bahsetmezken, Ferrarius ise onun baharat tüccarı olduğunubelirtmektedir (Green, 2005, s. 145).

Birçok açıdan efsanevi yönleri olan Konstantin'le ilgili bilgilerin bir kısmı çelişkili olmakla birlikte genel anlamda bakıldığında Yunan, Arap ve Latin kültürlerinin de dâhil olduğu tüm Akdeniz kültürlerinin bünyesinde harmanlayan "karışık" bir kişiliğin söz konusu olduğu görülür. Doğuda uzun zaman yolculuk yaptığı ve tercümelerini tamamladığı Montecassino'ya girmeden önce Sicilya'nın ve Güney İtalya'nın prensleriyle temas kurduğu, örneğin 1077'de Salerno'da Robert Guiscard (y. 1010-1085) ile tanıştığı, söylenir. Bazı kaynaklara göre Afrikanlı Konstantin, Salerno piskoposu Alphanus'tan (?-1085) bir tavsiye mektubu olarak Montecassino başrahibi Desiderius'a (y. 1027-1087) gitmiştir. Özellikle şiirleriyle tanınan ve piskopos olmadan önce Montecassino'da keşiş olan Alphanus, Emesa piskoposu Nemesius'un (IV-V. yüzyıl) Galenusçu doktrinlerden çok yararlandığı insanın doğası üzerine bir inceleme yazısını tercüme eder. Alphanus'a biri dört vücut sı-

vısı⁴ üzerine biri de de pulsibus [nabız üzerine] olmak üzere tıp alanında başka yazılar da atfedilmiştir (Conforti, 2014, s. 346).

Afrikalı Konstantin'in gelişinden önce tıpla ilgili bilgilerin var olduğu ve bu bilgileri yayma faaliyetlerinin yer aldığı Montecassino'da Konstantin'e tercüme faaliyetlerinde iki asistanı yardımcı olmuştur. İlki, Subiaco ve Montecassino manastırlarına yaptığı cömert bağışlarıyla bilinen Alman İmparatoriçesi Agnes'in papazı olan Actus (Atto, Hatto, Adto, Azo)'dur. Konstantin, Galinus'un Hipocrates'in *Aforizmalar* adlı eserine yazdığı şerhin Latince çevirisini Azo adıyla kaydettiği bu asistanına ithaf etmiştir. Afrikalı Konstantin'in ikinci asistanı ise önceleri Müslüman iken Hıristiyanlığa ihtida eden ve Montecassino'da keşiş olan hekim Johannes Afflacijs idi. Konstantin yardımcı Johannes Afflacijs'a Galenus'un eserinden tercüme ettiği *Megategni*, İshak b. Süleyman el-İsraîlî (Isaac Judaeus)'un *Liber urinae* ve *Liber febrium*, ile Huneyn b. İshak'ın eserinin çevirisi olan *Liber oculorum* adlı dört tercüme eserini ithaf etmiştir. (Conforti, 2014, s. 346; Pioresch, 2003, s. 190).

Constantinus Africanus ve Salerno Tıp Okulu

İslâm biliminin Avrupa'ya aktarılma merkezleri arasında Norman Sicilyası ve İtalya'nın güney ucu, çok büyük bir öneme haiz olmuştur. Güneybatı İtalya'nın sırtını kuzey ve doğu yönlerinden sıra dağlara dayamış kıyı kenti *Salerni* M.Ö. 197 yılında *ad castrum Salerni* adıyla Roma kolonisi olarak kurulan kentteki hekimlerin oluşturduğu loncanın faaliyetlerinin IX. yüzyıla kadar uzandığı ve ruhban kesimiyle uyum içinde çalıştıkları anlaşılmaktadır (Akın, 2014, s. 406).

Ortaçağ'da tıbbi uyanışın ilk adımı IX. yüzyılda Napoli'nin 5 km güneyindeki Salerno kasabasında kurulan *Instituto Universitario di Salerno*'da atılmıştır. İmparator Büyük Karl (Carolus Magnus, Şarlman, Charlemagne) (768-814) veya Arap, Yahudi, Yunan, Latin kökenli 4 kişinin kurduğu rivayet edilen bu kurumda tıp eğitimi veren ve Hipocrates'in prensiplerini benimsediği için *Civitas Hippocratica* adıyla anılan bir tıp okulu da bulunmaktaydı. X. yüzyılda faaliyete geçtiği tahmin olunan Üniversite bünyesinde kurulan Salerno Tıp Okulu'nun başarılı olmasında Antik dünyanın önemli merkezlerine olan coğrafi yakınlığının verdiği avantajlardan da faydalanmayı bildi. En parlak dönemini 1097-1270 yılları arasında yaşayan bu laik okul, büyük hekimler yetiştirememesine ve tıbbi keşifler ortaya koyamamasına rağmen, Rönesans'ta meyvesini verecek uyanışın tohumlarını at-

4 Araçların Hipocrates ve Galenus'tan aldıkları ve kökleri Kroton'lu Alkmaeon'a kadar uzanan dört salgı (Ar. "ahlât-ı erbaa") kuramına göre insan bedeninde dört salgı (*suyuk*, Yun./ Lat. "humor", Ar. "hilt") bulunmaktadır. Bunlar: Kalpten gelen kan (Yun. "sanguineus"; Ar. "den"), karaciğerden gelen sarı/yeşil safra (Yun. "cholericus", Ar. "mirre safra"), dalaktan gelen kara safra (Yun. "melancolicus", Ar. "mirre sevda") ve baş bölgesinden gelen balgam/salya ve/ya da sümük (Yun. "phlegmaticus", Ar. "balgam")'dır. Tüm bu salgılar insanda denge halindedir. Çoğu insanda bu salgılardan biri ağır basarak fiziksel mizacı (karakteri yaradılış, tabiat) belirler. Geniş bilgi için bkz. Tez, 2017, s. 55-56.

tığı için tıp tarihinde önemli bir yere sahiptir. Gücünü deneysel olarak test edilen sonuçlardan alan Salerno Tıp Okulu konsültasyon konusundaki başarılarıyla dikkat çekmektedir. Yunan-İslam tıp eğitiminin etkisinde kaldığı için, Avrupa üniversitelerindeki fakülteden ziyade Bağdat Hastanesinin esnek organizasyonuna benzemektedir (Bayat, 2010, s. 159). İlk kurulan okul manastıra bağlı olduğu için doktorlar genellikle ya rahiplerden ya da diğer ruhban sınıfından oluşmaktaydı. Okul, yakınında bulunan Montecassino Manastırından oldukça etkilenmişti (D'Onorio, 1994, s. 477).

Yine bu dönemde VII. yüzyılın sonlarına doğru Lombard Prensi Grimaudus tarafından Salerno yakınlarında kurulan ve MS 820'de bir hastaneyi de içine alacak şekilde genişletilen Saint Massimo'nun Benedikten manastırı yakın çevrede büyük bir ün kazanmıştı. Benedikten manastırlarının yakınında bulunan hastaneler veya manastır revirleri Salernolu Paleteari ailesi tarafından yazılmış olan "The Secreta Salernitana of Circa Instantis"ta da bahsedilen "ilaç bahçeleri" denen manastıra ait topraklarda tıbbi bitkiler yetiştiren hasta bakıcı rahibeler tarafından yönetiliyordu (Pasca, 1994, s. 478-82; Haris, 1995, s. 108.).

Afrikalı Konstantin ile XII.yüzyılda en parlak dönemini yaşayan Salerno Tıp Okulu arasında doğrudan bir bağlantı tespit etmek mümkün değilse de, Montecassino scriptorium'unun (yazihane) ürettiği tercümelerin ve ansiklopedik eserlerin Güney İtalya ve Latin-Hıristiyan dünyasının başlıca doğa ilimleri ve tıp merkezleri için son derece yararlı olduğu tartışma götürmez bir gerçektir(Corsi, 2014, s. 329).Salerno Tıp Okulu'nun şöhretini Afrikalı Konstantin'in eserlerine borçlu olduğu gerçeği onun Salerno Tıp Okulu'nun asıl kurucusu olduğunu inkâra mahal vermemektedir (Karlıağa, 2002, s. 180).

Salerno aynı zamanda Yahudi, Arap, Yunan ve Romalı gibi farklı kültürel ve etnik grupları temsil eden dört kurucu olarak Helinus, Adelus, Pontus ve Salernus'a ait anlatılanlarla da odak noktası olmuştur. Roma ve Yunanlılara ait orijinal bilgilerle birlikte Yahudi ve Arap biliminden yararlanmaktan çekinmeyen doktorların Salerno Okulu'nda yaptıkları eklektik oryantasyonu göstermektedir. Salerno'nun kozmopolit yapısı, Yunan ve Arap kültürünün Batı dünyasında tanınması ve yayılmasına yol açmıştır (Duffin, 2009, s.265-7; Okka, 2015, s. 72).

Bu dönemde Salerno ayrıca Akdeniz'de önemli bir ticaret merkezi olarak da biliniyordu. Coğrafi konumu sayesinde Bizans, İslam ve İspanyol uygarlıkları ile daima yakın ilişkiler içerisinde bulunan bu şehirde birçok okulun, kütüphanenin ve el yazmalarının bulunması entelektüel gelişimi sağlamış ayrıca uluslararası ilişkilerin gelişimini de desteklemiştir (Okka, 2015, s. 72)

Seküler bir tıp okulunun varlığının hekimlik mesleği üzerinde önemli etkileri olmuş ve XII. yüzyıldan itibaren Salerno ve Fransa'da "okul" hekimi için *physicus* teriminin kullanılmasına başlanmıştır. *Medicus* kelimesinin kullanıldığı antikçağda bilinmeyen bu terim, metinler temelinde eğitim olarak tıp mesleği-

ni icra edenlerin, deneye dayalı aktarımlarla bu sanatı öğrenenlerden tamamıyla ayırt edilmesini mümkün kılmıştır (Conforti, 2014, s. 352).

XI. yüzyılda Arap tıbbının tanınmaya başlanması gerçek anlamda bir devrim manasını taşır. Söz konusu dönemin en önemli temsilcisi olan Afrikalı Konstantin (1015-1087) bu süreci, Yunancanın İtalya'nın güneyinde kültür dili olarak var olmaya devam ettiğini göz önünde bulunduracak olur isek, Yunan tıp kültürünün geri kazanılması" olarak görmeyi tercih eder. Bu sayede bazı Arap yazarların (örneğin El-Mecusi) tıbbın özgün çizgilerine göre ilerlemesini engellemiştir (Conforti, 2014, s. 346).

Constantinus Africanus'un Tercüme Eserleri

Afrikalı Konstantin, bütün Doğu'yu gezmiş; İslâm ve Yahudi bilginlerinin tıp eserlerini ve Hipocrates'in Aforizmalar'ı ile Galenus'un iki kitabını Arapçadan Latinceye çevirmiştir. Constantinus Africanus'un el yazması çeviri eserlerinin basılı edisyonu ilk kez 1536 yılında Basel'de *Constantini Africani post Hippocratem et Galenum* (Hipocrates ve Galenus'dan sonra Afrikalı Konstantin'in Çalışmaları/Eserleri) başlığıyla yayımlanmıştır.

Afrikalı Konstantin'in metinleri, Galenus'un eserleri hakkındaki bilgilerini ve ona beslediği hayranlığı temel almaktadır. Konstantin, Galenus'un eserlerinin tamamını klasik Arap yazarlarının yukarıda belirtilen metin ve derlemelerinden alarak İskenderiye kanonuna göre 16 kitap olarak sunmaktadır (Conforti, 2014, s. 347).

Afrikalı Konstantin'in önce tercümelerinden sekiz tanesi *Opera Isaac* adıyla (Lyon 1515), daha sonra tamamı *Constantini Africani opera, conquisita undique magno studio* adıyla iki cilt halinde (Basel 1536-1539) yayımlanmıştır. Ayrıca o yıllarda söz konusu yayınların dışında müstakil olarak neşredilenler de mevcuttur. Bu yayınlar hakkında A. Mieli'nin, *La science arabe et son role dans l'évolution scientifique mondiale*, (Leiden 1939) ve Fuat Sezgin'in, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Cilt III (Leiden 1970) adlı eseri geniş bilgiler içermektedir (Karlağa, 2002, s.180).

Fuat Sezgin'in, aralarında Afrikalı Konstantin'in eserlerinin de yer aldığı çok sayıdaki Ortaçağ Müslüman bilim insanlarının eserlerini kapsayan, "*Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS)" (Arapça Yazılmış Literatür Tarihi) başlıklı dev eseri, klâsik dönemde Müslüman âlimlerin bilim ve teknolojiye yaptıkları katkıları, bu medeniyete ait yazılı kaynaklar üzerinden ortaya koymayı hedefleyen büyük bir projenin ürünüdür (Hansu, 2016, s. 221). İlk cildi 1967, son cildi ise 2015 yılında yayımlanan ve tamamı 17 ciltten müteşekkil olan bu eser, 50 yıla varan titiz bir çalışmanın meyvesidir. Bahse konu olan kıymetli çalışmanın her bir cildinde İslâm medeniyeti dairesinde çeşitli ilimler bünyesinde meydana getirilmiş çok sayıdaki eser ve bu eserleri kaleme alan şahsiyetlerin biyografileri de ayrıntılı olarak ele alınmaktadır (Kılıç, 2019, s. 346).

Petrus Diaconus(1107-1159)'unlistesinde⁵ yer alan Afrikalı Konstantin'in çalışmalarını şunlardır (Prioresh 1996, s. 191):

1. **Pantegni Theorica (Pantechne):** On kitapta oluşmaktadır. Yunanca başlığı *Liber Pantegni* (Tüm Tıp Sanatlarının Kitabı) olan eser, İbni Sina'dan önce İslam tıbbının en ünlü ismi Ali b. Abbas El-Mecusi'nin (Ali ibn al-Magusi) (?-982/994) X. yüzyılda yazdığıve Büveyhi Prensi 'Ađudeddevle'ye ithaf ettiği*Kitāb Kāmil aş-şinā'a at-Tibbīya* başlıklı tıp ansiklopedisinin tercümesi ve uyarlamasından oluşur (Sezgin, 2008, s. 91). Ali b. Abbas el Mecûsî (Haly Abbas) (?-982/994) ise "*Kāmil es-Sina'a et-Tibbiyye*" (Tıp Sanatının En Yüce Noktası) adlı eserinin "*Kitab el-Melikî*" (Latince *Liber Regius* adıyla da tanınır) başlıklı bölümünü cerrahlığa (*ilm el-ciraha*) ayırmıştır. Bu bölüm, *Liber Pantegni* adıyla 1060 yılına doğru Afrikalı Konstantin tarafından Salerno kentinde Latinceye çevrilmiş ve Salerno Tıp Okulu'nda (*Instituto Universitario di Salerno*) ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserde, cerrahi işlemler burun ya da ağza tutulmak suretiyle anestezi amacıyla kullanılan ve banotu, baldıran, afyon ve adamotundan hazırlanan sulu çözeltiyeye batırılmış uyuşturucu süngerle (Lat. *spongia somnifera*, İng. *soporific sponge*) ilgili bir reçete de yer almaktadır. (Tez, 2017, s. 67).

Bu eser Aristoteles'in düşüncelerini yeniden ele alarak Yunan geleneği ile Bizans döneminin tıp ansiklopedilerinin sentezini sunar ve böylece hem Galenusçu düzenlemeye hem de Arap tıp uygulamalarında elde edilen sonuçlara yer verir. Eser, tıbbın teori alanını oluşturan unsurlardan fizyoloji, anatomi ve patoloji alanlarında kıymetli bilgiler içermektedir. Konstantin'in ölümünden sonra *Theorica Pantegni* ile *Practica Pantegni* adında iki eser dolaşıma girer. İkinci kitap, Konstantin'in ilk tercümesi temel alınarak sonradan büyük çapta genişletilmiştir ve çeşitli metinlerin karışımından oluşur. Birinci kitap hiç kuşkusuz etki alanı daha büyük olan eserdir; XII. yüzyılın ilk yarısından itibaren çeşitli yazarların alıntı yaptığı bu eser, Montecassino'nun Benedikten (Benedictine) tarikatının manastırları arasındaki merkezi konumundan ve Salerno Tıp Okulu ile olan ilişkilerinden dolayı, Constantinus'un diğer eserleri gibi yaygın olarak bilinir (Conforti,2014, s. 347-348).

5 "...Pantegnum (1107), quem divisit in libros duodecim, in quo exposuit quid medicum scire oporteat. Practicam, in qua posuit qualiter medicus custodiat sanitatem, et curet infirmitatem. Librum graduuum. Dietam ciborum. Librum febrium, quem de Arabica lingua transtulit. Librum de urina. De interioribus membris. Viaticum, quem in septem partes divisit, videlicet de morbis in capite nascentibus, debine de morbo faciei, de instrumentis, de stomachi et intestinorum infirmitatibus, de langnore epatis, renum, vesicæ, splenis, et fellis; de his, quæ in exteriori cute nascuntur. Expositionem Aforismi. Librum Tegni, Megategni, Microtegni. Antidolariein. Disputationem Platonis et Ypocratis in sententiis. De simplici medicamine. De genecia. De pulsibus. De experimentis. Closas herbarum et specierum. De oculis..." (Petri Diaconi, 1854, s. 768).

Liber Pantegni Afrikalı Konstantin'in *inplagiarism* (aşırı macilik, intihalcilik) ile suçlanmasına neden olan eserlerin başında gelmektedir. Konstantin tarafından Latinceye, Yunanca *Liberpantegni* başlığıyla ve kendi yapıtıymış gibi sunulan eser 1127 yılında Antakyalı Stephanus⁶ tarafından gerçek yazarı El-Mecusi'nin ismi anılmak suretiyle tekraren Latinceye çevrilmiştir. Ne var ki, bu çeviriden sonra eserin ona ait olmadığına ortaya çıkmasıyla Konstantin olumsuz pek çok eleştirinin hedefi haline gelmiştir (Sezgin, 2010, s.138 vd.).

2. ***Pantegni Practica***: On kitaptan oluşmaktadır. Yukarıda bilgi verildiği üzere *Liber Pantegni* X. yüzyıl İslam tıbbınınönünde gelen isimlerinden *Ali bin Abbas El-Mecusi'nin Kitâb Kâmil aş-şinâ'a at-Tıbbiyya* başlıklı eserinin Latince tercümesidir.

XII. yüzyılın ortalarında yaşayan Matthaëus Ferrarius *Practica*'nın ana bölümlerinin Konstantin'in Kuzey Afrika'dan İtalya'ya yaptığı gemi yolculuğu esnasında çıkan fırtına dolayısıyla denizde kaybolduğunu belirtmektedir. Ayrıca, *Practica*'nın sadece üç kitabının Konstantin tarafında tercüme edildiğini ve bugün Pisalı Stephanus (ya da Antakyalı Stephen)'a atfedilen kalan kısmın tercümesinin de (*quae nunc Practica Pantegni et Stephanonis dicitur*) 1127'de tamamlandığını belirtmektedir (Pioresch, 2003, s. 194-195).

3. ***Liber graduuum***: Eser *Pantegni Practica*'nın yedinci kitabının parçasıdır. Alışılmış dört derece güç, ilaçların niteliklerine bağlanır. Eser XI. yüzyılın önemli âlimlerinden İbnü'l-Cezzar'ın (ö. 979/980) *Kitabü'l-İ'timad ti'l-edviyeti'l-müfredeadlı* eserinin tercümesidir. Basit ilaçları konu alan kitap ilk defa Stephanus de Caesaraugusta tarafından *Liber fiduciae de simplicibus medicinis* adıyla Latinceye çevrilmiştir. Daha sonra İbranice ve Grekçeye de çevrilen eserin *Liber de gradibus* İbn'ül Cezzar *Ebu Ca'fer* adıyla kısa ve bozuk bir tercümesini yaparak Afrikalı Konstantin eseri kendisine mal etmiş ve bu kitap Batı'da, Moritz Steinschneider'in 1866 yılında bunun *el-İ'timad*'ın muhtasar bir tercümesinden ibaret olduğunu ortaya koymasına kadar böylece tanınmıştır. *El İ'timad*'ın birçok yazma nüshası mevcutsa da (Sezgin, 1970, s.304-305) bunlardan çoğu eksiktir. Fuat Sezgin, dört bölümden oluşan eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Ayasofya, nr. 3564) nüshasının tıpkıbasımını yayımlamıştır. 278 ilacın Arapça, Farsça, Süryanice ve Berberice adlarının verildiği eser sahasındaki ilk müstakil çalışmalardan biri olmakla birlikte müellifin basit ilaçlarla ilgili Doğu İslam dünyası kaynaklarından habersiz olduğu ve daha çok Dioscorides ile Galenus'un kitaplarından faydalandığı anlaşılmaktadır (Doğruyol, 2000, s.1).

6 Pisalı olan Stephanus isimli bu şahıs daha sonra Suriye'ye gitmiş, bir müddet Antakya'da ikamet etmiş ve Pisa'ya berberinde tıp kitaplarıyla geri dönmüştür. Doğu'dan getirdiği kitaplardan birisinin de Ali b. el-Abbâs'ın kitabının tam nüshası olduğu anlaşılmaktadır (Sezgin, 2008, s. 91).

4. **Dieta ciborum(Diyet gıdalar):** İshak b. Süleyman el-İsrâîlî⁷ (Isaac Judaeus) (y. 850-932/941)'nin eseri *Kitabü'l-Agziye'* nin tercümesidir. İsrâîlî bu kitabında Galenus, Dioscorides, Hipocrates, Rufus, Kindi ve Yahya b. Mâseveyh'in eserlerine dayanmakla birlikte kendi görüş ve buluşlarına da büyük ölçüde yer vermiştir. Eserin tamamını ihtiva eden dört ciltlik bir nüshasının (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3604-3607) tıpkıbasımı Fuat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir (Frankfurt 1986). Muhammed es Sabbah da eseri tahkik ederek *Kitâbü'l-Agziye ve'l-edviye* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1412/1992) (Şahin ve Cihan, 2000, s. 545).
5. **Liber februm:** Eser ateşli hastalıklarla ilgili olup, İshak b. Süleyman el-İsrâîlî'nin *Kitabü'l Hummeyât* adlı eserinin tercümesidir. Afrikalı Konstantin'in Latince çevirisi 1576'da Venedik'te de *De febribus* adıyla neşredilmiştir. Ayrıca eser Kastilya diline de tercüme edilmiştir (Şahin ve Cihan, 2000, s.545).
6. **Liber urinae:** İshak b. Süleyman el-İsrâîlî'nin "İdrar" konusunu el aldığı *Kitabü'l-Bevl* adlı eserinin Latince tercümesidir. İdrarın ve idrar tahlilinin sağlık için bir teşhis yöntemi olarak kullanılmasını Avrupa'ya tanıştırdığı için Contantinus'un tartışmasız en etkili olan eserlerindedir.
7. **De interioribus membris:** Kesin olarak kaynağı tespit edilememektedir.
8. **De Coitu.**⁸ Eser üreme sistemi, doğurganlık ve cinsel ilişki hakkındadır. İngiliz yazar Geoffrey Chaucer'in (1342-43/1400) *Canterbury Hikayeleri* adlı eserinde *De Coitu*'yu kınaması eserin tanınırlığını arttırmıştır. Bu sayede ününün yan ısıra *De Coitu*, insan doğurganlığı, üreme organları ve cinsel ilişki konusunda Ortaçağ tıbbi doktrinine dair özlü ve yetkin bir açıklama sunması bakımından önemlidir (Delany, 1969, s.55). Plinio Pioresch'e göre (1996, s. 191) eser büyük ihtimalle İbnü'l-Cezzar'ın eserinin adaptasyonudur. Diğer yanda Enrique Montero Cartelle, *Constantini Liber De Coitu* adlı eserinde (1983, s.29-31) kitabın yazarının Isaac Judaeus (İshak b. Süleyman el-İsrâîlî) ya da İbnü'l-Cezzar olduğunu kaydetmektedir.
9. **Viaticum (De morborum cognitione et curatione):**⁹ Eser XI. yüzyılın önemli alimlerinden İbnü'l-Cezzar (Ibn al-Jazzar)'ın (ö. 980) *Zadü'l-*

7 İsrâîlî'nin başlıca tıbbi eserleri Afrikalı Konstantin tarafından Latinceye tercüme edilmiş ve sonradan *Omnia opera Ysaac* adıyla yayımlanmıştır (Lyons, 1575). Tıbbıa dair eserlerinden beşi günümüze ulaşmıştır (Sezgin 1970, s. 296-297).

8 Eserin içeriği hakkında geniş bilgi için bkz. Delany, 1969, s. 55-65.

9 *Viaticum* kelimesi, "via" yol ile ilgili olup, eser gezginler için ilaçlar hakkında kısa öz ve genel bilgiler içermektedir (Pioresch, 2003, s. 192).

müsâfir ve kûtü'l-hâzır adlı eserine dayanmaktadır.¹⁰ Yolcunun yanında bulundurup gerektiğinde başvurması gereken ilaçları konu alan eser Doğu'da ve Batı'da büyük bir üne sahiptir. İbnü'l-Cezzar'ın öğrencisi Ebu Hafs Ömer b. Ber'ik tarafından Endülüs'e götürülerek orada Latinceye çevrilmiştir. Ancak asıl ünlü olan tercüme Afrikalı Konstantin'e aittir ve *Viaticum peregrinantis* adıyla iki defa yayımlanmıştır. Ayrıca XI. yüzyılda Grekçeye, 1124 ve 1259'da da İbraniceye çevrilmiştir. Yedi bölümden oluşan ve birçok nüshası bulunan eserin bir nüshası da İzmir'de Milli Kütüphanededir (Sezgin, 1970, s. 305-306). Eserin Dresden nüshası Fuat Sezgin tarafından faksimile olarak neşredilmiştir (Frankfurt 1996). Tahkikli neşrini ilk defa Fransız şarkiyatçısı Gustave Duget gerçekleştirmiş, daha sonra Muhammed Süveysi ve Razi el-Cazi tarafından yeni bir neşri yapılmıştır (Tunus 1986) (Doğruyol, 2000, s. 1-2).

Yedi bölüme ayrılan *Viaticum*'un ilk bölümünde kafada çıkan hastalıklar, daha sonra yüz hastalıkları, üçüncü bölümde solunum rahatsızlıkları, dördüncü bölümde mide ve bağırsak hastalıkları, beşinci bölümde karaciğer, böbrek, mesane, dalak ve safra rahatsızlıkları, altıncı bölümde genetik geçişle kuşaktan kuşağa devam eden hastalıklar ve son olarak da deri hastalıkları üzerinde durulmaktadır (Green, 2009, s. 314).

10. **Expositio Aforismi:** Eser Cladius Galenus'un Hipokrates'in Aforizmalar adlı eserine yazdığı yorumlara dayanmaktadır.
11. **Tegni:**¹¹ Bu başlık Alphanus'un başrahip Desiderius'a Galenus'un *Ars medica* (ya da *Ars parva*) adlı eserini belirtmek üzere yazdığı mektubun içeriğinde de yer almaktadır.
12. **Megategni:** Afrikalı Konstantin'in Grekçeden tercüme ettiği eserlerden biri olup, Galenus'un *De methodo medendi* adlı eserinin kısaltılmış halidir.
13. **Microtegni:** Grekçeden tercüme edilen eserlerdendir.
14. **Antidotarium:** Eserin kökeni kesin olarak belirlenememekle birlikte *Pantegni Practica*'nın X. kitabının ayrıbasımı olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.
15. **Disputatio Platonis et Hippocratis in sententiis:** Muhtemelen Galenus'un *De placitis Hippocratis et Platonis* adlı eserinin Arapça çevirisine dayanmaktadır.

10 Geniş bilgi için bkz. Mary Frances Wack, *Lovesickness in the Middle Ages. The 'Viaticum' and Its Commentaries* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990); Mirja Martha Brachtel, *Ibn al-Jazzar's Zad al-Musafir and Constantinus Africanus' Latin Version Viaticum Peregrinantis: A Comparative Study* (Master's Thesis, International Islamic University, Malaysia, 2005).

11 Tegni, techne kelimesinden gelip "sanat" "beceri" anlamındadır. Burada Tıp sanatı manasında kullanılmıştır.

16. *De simplice medicamine (De virtutibus simplicium medicinarum)*: Hastalıkların tedavisinde ve kozmetik amaçlı kullanılan şifalı bitkiler ve bitkisel tedavi yöntemleri hakkında bilgiler içermektedir.
 17. *De genezia*: Bu eser *Pantegni Theorica* adlı eserin üçüncü kitabını oluşturmaktadır.
 18. *De pulsibus*: Afrikalı Konstantin'in Grekçeden tercüme ettiği eserlerdendir. Araştırmacılar bu eserin kimliğinin tanımlanması konusunda fikir ayrılığına düşmektedirler.
 19. *Prognostica. Liber Prognosticorum*: *Hipocrates'in Prognostikon* eserine Galenus'un yorumu ile *Articella'nın* bir parçası olarak görülmektedir.
 20. *De experimentis*: Bu eserin kaynağı belirlenememiştir.
 21. *Close (Glossae) herbarum et specierum*: Şifalı bitkiler hakkında bilgi veren bu eserin kimliği henüz tanımlanamamıştır.
 22. *Cyurgia*: Eser, *Pantegni Practica'nın* IX. kitabının ayrı basım halidir.
 23. *Liber de medicamine oculorum (Liber de oculis ya da Liber oculorum)*: Huneyn İshāk (Johannitius)'ın kayıp eseri *Kitâbü'l-'Aşr makalât fi'l-ayn* başlıklı esere dayanmaktadır. Göz hekimliğine (oftalmoloji) dair olan eserin otuz yıl içinde yazılan on makalenin daha sonramüellif tarafından bir araya getirilmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Bir göz hekimi olan Alman şarkiyatçısı Max Meyerhof eseri İngilizce tercümesi ve bir girişle birlikte yayımlamıştır (Kahire 1928). Eserin ilk Latince tercümesi Afrikalı Konstantin tarafından *Liber de Oculis* adıyla (Omnia Opera Ysaac içinde, Lugduni 1515) yayımlanmıştır. İkincisi Demetrios tarafından *Galani de oculis Liber a Demetrio translatus* adıyla (Galen Opera Omnia içinde, Venedik 1541, 1625) yapılmıştır. Üçüncüsü ise *El Mesâ'il fi'l-ayn* ise, üç makaleden oluşan ve soru- cevap tarzında yazılan eser göz hekimliği üzerine 217 meseleyi ele almakta ve *Kitâbü'l-'Aşr makalât fi'l-ayn*'dan bazı iktibasları da içermektedir. Eser P. Spath ve M. Meyerhof tarafından Fransızca (*Le Livre des questions sur l'oeil de Honain Ibn Ishaq*, Kahire 1938) tercümesiyle birlikte neşredilmiştir (Katipoğlu ve Kutluer, 1998, s.379).
- Konstantin'in Huneyn b. İshāk'ın söz konusu oftalmoloji kitabının Latince versiyonunu bilmesine ve bunu önsözde belirtmesine rağmen, kendini eserin yazarı olarak tanıtmamasından dolayı yaklaşık sekiz asır boyunca eserin gerçek sahibi olduğu zannedilmiştir. XX. yüzyılın başlarında Johannes Hirschberg eserin Huneyn b. İshāk'a ait olduğunu ispatlayarak gerçeği ortaya koymuştur (Sezgin, 2010, s.139).
- Afrikalı Konstantin'in Petrus Diaconus (1107-1159)'un kroniğinde listelenen çalışmalarında en önemlileri ise şunlardır:

24. **Liber de stomacho:** Mide hastalıklarının ele alındığı eser başrahip Alphanus'a atfedilmiştir.
25. **De victus ratione variorum morborum:** Eser *Articella* olarak basılmıştır. Tıbbın konuları arasında yedi *res naturales* (doğal unsurlar) (elementler, vücut sıvıları, complexiones (beniz), ruhlar, uzuvlar, erdemler, ameliyatlar), rejim ve tedavi planının tespiti dâhilinde hekimin müdahalesine tabi olabilecek altı *res non naturales*(doğal olmayan unsurlar) (hava, yiyecek ve içecekler, hareketsizlik ve hareket, uyku ve uyanık olma, oruç ve doygunluk, ruhun tutkuları) ve *res contra naturam*(doğaya karşıt unsurlar) yani patolojiler ve tedaviler vardır. Yaygın olarak kabul gören ve Salernolu hocalar tarafından yorumlanan eser kısa süre içinde, Batı'da tıp eğitiminin "rehberi" haline gelecek olan ve çeşitli metinlerden oluşan *Articella'*nın ilk taslağını oluşturur (Conforti 2014, s.348).

Afrikalı Konstantin'in Pantegni adlı eserinin veya Isagoge Iohannitii'nin etkisi, Salerno'da, didaktik amaçlarla bir araya getirilen ve Batı'da tıp eğitiminde *canon* (kanon) haline gelecek olan bir grup metni konu alan yorumlar şeklinde kendini gösterir. Daha sonra *Articella* adı altında yayımlanan ve XIII. yüzyılda Paris gibi Salerno'dan uzak bir yerde bile tıp müfredatında çok önemli bir yer kaplayan bu metinlerin temelinde Konstantin'in bazı tercümeleri ile bunlara yapılan bazı ilaveler yatar. Bu metinlerin arasında Isagoge Iohannitii, Hipocrates'in *Aphorismoi* ve *Prognostikon* eserleri (yine Afrikalı Konstantin ve okulu tarafından tercüme edilmiştir), Theophilus Protospatharius'un (VI. yüzyıl) *De urinis* (idrar üzerine)eseri ve Philaretus'a atfedilen *De pulsibus*(nabız üzerine) vardır. XII. yüzyıldan itibaren, Galenus'un *Tegni* (ars parva) [Küçük Sanat] eseri de, muhtemelen doğrudan Grekçe metninden yapılan bir tercümeyle bu gruba dâhil edilmektedir (Conforti, 2014, s. 351).

26. **De melancholia libri duo:** Efesli Rufus'un¹²*De melancholia* isimli yapıtının orijinali kayıptır. Daha sonraki yüzyıllarda çok sayıda hekim ve filozof tarafından, Rufus'a atfen verilen metinlerin önemli bir bölümünün tartışmalı olduğu metinlerden biri de Afrikalı Konstantin'e atfedilen metindir. Konstantin, Montecassino Manastırı'nda 1080 yılında, er-Râzi ve İshak b. İmrân'a ait metinleri esas alarak, Arapçadan Latinceye *De melancholia* adını verdiği bir metnin çevirisini yaptığı bilinmektedir (Shipperges, 1993, s. 119; Akın, 2014, s. 410). Söz konusu çalışma muhtemelen İshak b. İmrân'ın Arapça kaleme aldığı *Kitâb fi'l-mâlîhulyâ* adlı eserine dayanmaktadır.Söz konusu Arapça eserin bilinen tek yazma nüshası Münih Staatsbibliothek'te kayıtlı olup, Konstantin tarafından *De Melancholia* adıyla Latinceye çevrilmiştir (Basileae 1536). İshak b. İmrân, Batı

12 Geniş bilgi için bkz. Rufus of Ephesus. (2008). On melancholy. P. E. Porman (Ed.). Tübingen: Mohr Siebeck.

tıp dünyasında bu tercüme sayesinde tanınmıştır (Ullmann, 1970, s.125-126). Onun belirttiğine göre kendisinden önceki hekimler bu hastalıkla ilgili derin araştırmalar yapmamışlardır; kendisini böyle bir eser yazmaya sevk eden husus da bu sahadaki boşluk olmuştur. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde melankolinin tanımı, sebepleri ve farklı klinik tezahürleri ele alınmış, ikinci bölümde tedavi şekilleri üzerinde durulmuştur (Ammar, 1981, s. 178-183). Kitabın Afrikalı Konstantin tarafından yapılan tercümesiyle mukayeseli olarak ele alındığı modern bir neşrini ve Almanca tercümesini¹³ise Karl Garbers gerçekleştirmiştir (Şahin ve Cihan, 2000, s.535).

Petrus Diaconus (1107-1159)'un listesi dışında yer alan *Isagoge Iohannitii* (*Johannes'in Girişi*) adlı eser muhtemelen Huneyn bin İshak'a (809-873) ait olan bir eserden alınıp Latinceye tercüme edilmiş olan yazılardan müteşekkil olup; ilk defa XI. yüzyıl sonunda, biri Montecassino'da bulunan iki elyazmasında adı geçer. Güney İtalya'da yazıldığı ve Afrikalı Konstantin'in tercüme faaliyetleriyle bağlantılı olduğuna şüphe olmasa da doğrudan ona atfedilmez. *Isagoge Ioannitii* ile *Pantegni* yapısal açıdan benzer özellikler taşır; her iki eser, sonraki yüzyıllarda olağanüstü rağbet gören *theoretical/practica*(teori/pratik) ayrımına göre iki kısımdan oluşur. Adı Porphyrios'un (233-y. 305) bir eserini andıran *Isagoge*, tıbbın bu iki farklı alanına giriş niteliğinde olup XVIII. yüzyıla kadar hem teori alanında hem de üniversite eğitiminde süregelen bu ayırım üzerine eğilmektedir.

Afrikalı Konstantin'in Batı'ya Etkisi

1087'de veya en geç 1098/1099'da öldüğü sanılan Afrikalı Konstantin'in kitapları Arap tıp kitaplarının salt tercümesinden ibaret olmayıp, uyarlanmasıdır. Bu nedenden ötürü sert eleştirilere maruz kaldıysa da, tercüme-uyarlamalarının kaynaklarından söz etmemesi ve Batı'da ortaçağ tıbbının kanonu açısından temel öneme haiz bazı metinlerin tercümanı yerine kendini yazarı olarak tanıtmaması ilginçtir. Fuat Sezgin (2010, s.140)Konstantin'in kaynak kullanımı konusundaki israfının yanı sıra, çevirilerinin çok serbest çeviriler olduğunu ve metinlerde bazı yerlerin atlandığını belirterek, Arap-İslam Dünyası'nda yazılmış yirmi beşten fazla kitabı Latinceye çeviren Konstantin'in bunlardan çoğunu kendi eseri gibi sunduğunu, çok azında ise orijinal Yunanca metni referans göstermesi sebebiyle adının "aşır-macılık/İntihalcilik" (plagiator) suçlaması nedeniyle lekelendiğini belirtmektedir.

Öte yandan, Benedikten Tarikatı üzerine yapmış olduğu çalışmaları ile tanınan İslam ve Ortaçağ Tıbbı uzmanı Heinrich Schipperges, Afrikalı Konstantin'in,

13 *Makala fi-1-malihüliya: Vergleichende kritische arabisch-lateinische Parallelausgabe* [Abhandlung über die Melancholie] Constantini Africani libri duo de Melancholica, Hamburg: Buske 1977.

Arap-İslam dünyasından yaptığı bazı çevirileri kendi ismiyle yayınlamasının önemli bir tenkit konusu olmakla birlikte, bu durumun onun yaptığı hizmetlerin unutulması salt bir bilim hırsızlığı, "aşırımcı/intihalci", olarak suçlanmasına katılmadığını belirtmektedir (Schipperges, 1964, s. 17-27).

Arap tıbbı açısından bakıldığında, Konstantin'in tedavilerinin ve kullandığı dilin anlaşılmasında ve özellikle bu metinlerin yorumlanmasında zorluk yaşanmasının temelinde teknik terimlerin tercümesi yatar. Nitekim ortaçağ Latince söz dağarcığı Arapçaya ve özellikle Grekçeye göre daha sınırlıdır. Örnek vermek gerekirse, Latince *humar* terimi, Grekçeden kopya edilmiş Arapça metinde bulunan altı farklı terimin yerine kullanılmıştır; Isagoge'nin (Giriş) Latince tercümanı da *causa* (neden) yerine *occasio* (vesile) kelimesini kullanarak, tıbbın sanat mı *scientia* mı (bilim) olduğuna dair -Aristoteles'e göre *scientia*, *scire per causas*, yani nedenlere dayalı bilgiyi temel alır-epistemolojik tartışma yaratan uzun bir yanlışlıklar silsilesine neden olmuştur (Conforti, 2014, s.347).

Arapça tıbbi metinleri ilk kez Latinceye çeviren Afrikalı Konstantin'in bu temel eserler vasıtasıyla oynadığı yenilikçi rolün ve yeni tıbbi ve farmakolojik terminolojinin oluşturulmasında oynadığı önemli rolün aydınlatılması gereklidir. Onun, Pantegni örneğinde görüldüğü üzere, pseudo-klasik (sözde klasik) terminoloji kullanımındaki öncülüğü gibi, Latinceye pek çok Arapça terim kazandırılmasında da öncülük yaptığı görülmektedir. Aynı şekilde Konstantin'in çalışmaları sayesinde Arapça kaynaklarındaki yeni felsefi ve nozolojik¹⁴ kavramlar, örneğin melankoli, formel hastalık kategorisinde ele alındı. Şüphesiz Montecasino'nun Benediktenmanastır sisteminde merkezi konumundan istifade ile Konstantin'in çalışmaları Batı Avrupa'da hızla yayılarak 1130'ların başlarında Alplerin ötesinde ve hatta daha evvelinde İngiltere'de görülmüştür. Conchesli William'da Pantegni'nin teorik bölümünün izleri görülürken, aynı şekilde XII. yüzyıl yazarlarından Bingenli Hildegard (1098-1179) üzerindeki etkisini görmek mümkündür (Green, 2005, s. 146).

Afrikalı Konstantin'ineserleri ilk olarak Salerno Tıp Okulu hekimleri üzerinde etkili olmuştur. Öyle ki, erken dönem Salerno Tıp Okulu'nun müfredatının oluşturulmasında onun etkileri tartışılmaz. Salernolu yazar Copho'nun Konstantin'ineserlerini ve Arap terminolojisini kullandığı görülmektedir. Bu dönemde özellikle Sicilya üzerinden Müslümanlarla ve Grekçe konuşan dünya ile olan yakın temasın etkileri görülmektedir. Yüzyılın ortalarında Johannes Platearius'un zamanında Viaticum'un ve Konstantin'in diyet ve idrar üzerine olan çalışmalarının etkisi görülebilir. Konstantin'in çalışmaları belki de en yoğun olarak tıp ansiklopedistlerinin ortaya çıktığı XIII. yüzyılda Bartholomaeus Anglicus ve Cantimpreli Thomas ile görülmektedir. Ayrıca bu dönem boyunca çok sayıda yoruma konu olan Viaticum, Isogage'in yanısıra, belki de en yaygın etki alanı olan Afrikalı

14 Nosos Grekçe hastalık manasına gelir. Nozoloji ise hastalıkların tasnifi ve sınıflandırılması ile ilgilenen tıbbi bilim dalıdır.

Konstantin eseriydi. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren İslam tıbbı İspanya'dan gelen, özellikle İbni Sina'nın Kânûn'u üzerinden Batı'yı etkisi altına almıştır (Green, 2005, s. 146).

Afrikalı Konstantin'ineserlerinden bazıları birkaç yerel dile de çevrilmiştir. Örneğin ilişkiler üzerine yaptığı çalışma XV. yüzyıl ortalarında İngilizceye, melankoli üzerine olan eseri ise Fransızcaya çevrilmiştir. Konstantin'in edebi eserler üzerindeki etkisini *Romance of the Rose* ve Geoffrey Chaucer(1342-43/1400)'in *The Canterbury Tales* (Canterbury Hikayeleri)¹⁵ adlı eserlerde de görmek mümkündür. Constantinus, Canterbury Hikayeleri'nde saygın tıp otoritesi kimliğiyle Doktor Physick (Physic) veTüccarın Hikayesi'nde (Merchant's Tale)¹⁶ lanetli keşiş (cursed monk)¹⁷ karakteri olarak karşımıza çıkmaktadır (Green, 2005, s. 146).

Sonuç

Sonuç olarak, tüm bu tenkitlere karşın Batı dünyasının, Afrikalı Konstantin'e genel olarak bakışının olumlu olduğunu ve aralarında "*Avrupa tıbbının üstadı*" (*Magister Occidentis*); "*doğunun ve batının yeni Hipokrat'ı*" (*magister orientis et occidentis novusque effulgens Hippocrates*) gibi çok sayıda övgü dolu unvanla onu ödüllendirdiğini görmekteyiz. (Sezgin, 2008, s. 92; Sezgin, 2010, s. 138-139; Meyer-Steineg ve Sudhoff, 2006, s. 125).

Aslında ilk olarak Abbasiler döneminde Sicilya üzerinden Avrupa'ya ulaşan İslam tıbbı, Palermo'daki Tıp eğitimi sayesinde tanınmaya başlanmıştır. Buraya İtalya yolu üzerinden eğitime gelen öğrenciler aldıkları eğitimi ve tıp anlayışını Salerno'ya taşımışlardır. İslam tıbbının Batı'ya intikal etmesinin bir diğer vasıtası da XI. yüzyılda İtalya'da Afrikalı Konstantin ile İspanya'da (Endülüs) Toledo Okulu'nun başında bulunan Cremonalı Gerhard'ın başını çektiği tercüme faaliyetleridir.

XI. yüzyılda İslam tıp eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesine öncülük eden Afrikalı Konstantin, çevirdiği 25'i aşkın eser vasıtasıyla Batı tıbbının gelişmesinde

15 İngiliz yazar, şair, filozof, siyasetçi ve diplomat Geoffrey Chaucer tarafından 1390'larda Orta İngilizce dilinde kaleme alınmış ve ilk kez 1476'da yayınlanmış olan eser İngiliz Edebiyatının ilk eserlerinden biri olması yanında aynı zamanda dünya edebiyatının ilk hikaye ve romanlarından birisi olarak da kabul edilmektedir. Shakespeare öncesi İngiliz edebiyatının en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilen ve İngilizlerin "bizim Homeros'umuz" "bizim Goethe'miz" dedikleri Geoffrey Chaucer'in başyapıtı olarak kabul edilen eser, Aziz Thomas Becket'in Canterbury'deki kabrini ziyaret için Londra'dan yola çıkan 30 kişilik hacı kafilesinin yolda hoşça vakit geçirmek üzere birbirlerine anlatacakları toplam 120 öykü olarak tasarlanmış ancak günümüze dört tanesi bitmemiş halde 24 hikaye olarak ulaşmıştır. Eser için bkz. Geoffrey Chaucer, *Canterbury Hikayeleri Genel Prolog*, Çev. Burçin Erol, Gündoğan Yayınları, İstanbul 1993 ve *Canterbury Hikayeleri*, Çev. Nazmi Ağıl, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015.

16 Geniş bilgi için bkz. P.Delany, "Constantinus Africanus and Chaucer's Merchant's Tale", PQ 46 (1967): 560-566.

17 Bkz. M. Bassan, "Chaucer's 'Cursed Monk':Constantinus Africanus", MS 24 (1962):127-140.

İslam Tıbbını Avrupa'ya Tanıtan Mütercim: Constantinus Africanus (Afrikalı Konstantin)

önemli bir rol oynamıştır. Tıbbın manastırlarda rahipler tarafından yürütüldüğü, Kilisenin yasakları sebebiyle anatomi ve fizyolojinin ortadan kalktığı, teşhis ve tedavinin son derece ilkel koşullarda gerçekleştiği ve hurafelere boğulmuş ortaçağ Avrupa tıbbına onun tercüme eserleri tabiri caizse suni solunum işlevi görmüş ve söz konusu tercüme eserleri sayesinde Batı tıbbi bilimsel anlayışa kavuşarak canlanmaya başlamıştır.

Afrikalı Konstantin'in çağına göre çalışkan ve ileri görüşlü dahası zeki bir kişi olduğu tartışma götürmez bir gerçekliktir. Her ne kadar sorunlu olsa da, yaptığı çevirilerle Batı dünyasına çok sayıda önemli yapıtın kazandırılmasında aracılık ettiği inkâr edilemez.

Kaynakça

- Ammar, S. (1981), "A Review of Ishaq Ibn Umran's Book on Melancholia", *Islamic Medicine, I*, Kuwait, p. 177-183.
- Bassan, M. (1962), "Chaucer's 'Cursed Monk': Constantinus Africanus", *MS 24*, p.127-140.
- Bayat, A. H. (2010). *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Bloch, H. (1986). *Monte Cassino in the Middle Ages*, Volume I (Parts I-II), Roma.
- Cartelle, E. M. (1983). *Constantini Liber De Coitu*, Santiago: Universidad de Santiago.
- Conforti, M. (2014). "Afrikalı Constantinus ve Arap Tıbbına Batıdan Gelen Tepkiler", Ed. Umberto Eco, *Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, Alfa/Tarih, İstanbul: Alfa/Tarih, s. 345-349.
- Corsi P., "Bilim ve Teknik: Giriş", Ed. Umberto Eco, *Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, İstanbul: Alfa/Tarih, s. 326-330.
- Delany, P. (1969), Constantinus Africanus' "De Coitu": A Translation, *The Chaucer Review*, Vol. 4, No. 1 (Summer), p. 55-65.
- Delany, P. (1967), "Constantinus Africanus and Chaucer's Merchant's Tale", *PQ 46*, p. 560-566.
- Doğruyol, H. (2000) "İbnü'l- Cezzar, Ebû Ca'fer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXI, İstanbul, s. 1-3. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-cezzar-ebu-cafer> (07.10.2019).
- D'Onorio, B. (1994). "Cultural links between Salerno and Montecassina", *American Journal of Nephrology*, 14: 251-254.
- Duffin, J. M. (2009). "Salerno, Saints, and Sutton's Law: On the Origin of Europe's First Medical School", *Medical Hypotheses* 73: 265-67.
- Green, M. H. (1990). "Constantinus Africanus and the Conflict between Religion and Science", *The Human Embryo: Aristotle and the Arabic and the European Traditions*, Ed. G.R. Dunstan, Exeter University Press, p. 47-69.
- Green, M. H. (2005). "Constantine de African", *Medieval Science, Technology and Medicine: An Encyclopedia*, Ed. Thomas F. Glick, Steven J. Livesey, Faith Wallis, New York, London: Routledge, p. 145-147.
- Green, M. H. (2009). "Medicine in Southern Italy: Six Texts (twelfth-fourteenth centuries)", *Medieval Italy: Texts in Translation*, (Ed. Katherine L. Jansen, Joanna Drell and Frances Andrews), University of Pennsylvania Press, s.314-314.
- Hansu H. (2016). "Fuat Sezgin: Arap-İslâm Bilimleri Tarihi I", İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları 2015, XIII + 1072 sayfa." Kitap Değerlendirmesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 34, s. 221-228.
- Haris M. H. (1995). *History of Libraries in the Western World*, Metuchen, NJ: Scarecrow.
- Katipoğlu, H.;Kutluer, İ.(1998)"Huneyn b. İshak", *TDV İslam Ansiklopedisi*,Cilt XVIII, İstanbul, s.377-380.<https://islamansiklopedisi.org.tr/huneyn-b-ishak> (Erişim Tarihi 27.09.2019).
- Karlıağa, H. B. (2002), "Konstantin, Afrikalı (Constantinus Africanus)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXVI, s. 180.<https://islamansiklopedisi.org.tr/konstantin-afrikali-constantinus-africanus> (Erişim tarihi 04.10.2019).
- Kılıç, A. (2019). "Fuat Sezgin'in Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS) İsimli Eserinin İslam Araştırmalarındaki Yeri", *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri: Güncel Tartışmalar, Teorik Teklifler*, (Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk ve Sıracettin Aslan), İstanbul: Divan Kitap, s. 339-369.

- Leonis Marsicani et Petri Diaconi (1854). *Monachorum casinensium, Chronicon monasterii casinensis et opuscula*, Accedunt Rodulfi, abbatis S. Trudonis, Gesta abbatum trudonensium. necnon Falconis Beneventani, Landulphi junioris chronica... accurante J.-P. Migne, Source gallica. bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.
- Okka, B. (2015). "Salerno Tıp Okulu", *Genel Tıp Dergisi*, 25, s.71-76.
- Pasca M. (1994). "The Salerno School of Medicine", *American Journal of Nephrology*, 14, s. 478-82.
- Prioresch, P. (2003). *A History of Medicine: Medieval Medicine*, Vol. V, Omaha: Horatius Press.
- Sezgin, F. (1970). *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Cilt III, Leiden.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*, Cilt I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ, İstanbul.
- Sezgin, F. (2010). *Tanınamayan Büyük Çağ - İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Schipperges, H. (1993). *Die Kranken im Mittelalter*, (3. bs.). Münih: C. H. Beck.
- Schipperges, H. (1964). *Die Asimilation der Arabischen Medizin durch das Lateinische Mittelalter*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Şahin, H. ; Cihan, A. K. (2000). "İshak bin Süleyman el-İsrailî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXII, İstanbul, s. 544-546.<https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-b-suleyman-el-israili> (Erişim Tarihi 04.10.2019).
- Şahin, H. ; Cihan, A. K. "İshak b. İmrân" *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 535.<https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-b-imran> (Erişim Tarihi 04.10.2019).
- Tez, Z. (2017). *Tıbbın Gizemli Tarihi*, İstanbul: Hayykitap.
- Ullmann, M. (1970). *Die Medizin im Islam*, Leiden.
- Ullmann, M. (1978). *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press.
- Veit, R. (2003). Quellenkundliches zu Leben und Werk von Constantinus Africanus (Elektronik Sürüm), *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalter*, 59 (1), ss. 121-152.

BATI'NIN KARANLIK DOĞU'NUN ALTIN ÇAĞINDA BİLİM: İSLÂM BİLİM TARİHİ AÇISINDAN BİR KARŞILAŞTIRMA

Ömer Ali KESKİN¹

Öz

Bilim tarihi, bilginin oluşumunu, gelişimini ve dönüşümünü anlamak bakımından önemlidir. Bilimin, tarihin başlangıcından itibaren, özellikle birkaç önemli coğrafyada çok büyük gelişmeler gösterdiği, bu coğrafyaların bilimin yayılması bakımından birbirlerini etkilediği, böylece bilimin evrensel bir boyutta sürekli geliştiği muhakkaktır. Bu günkü bilim, tarih boyunca oluşan ve gelişen bilimsel çalışmaların bir sonucudur. Bu yazının amacı, bilimin oluştuğu bu süreçte Eskiçağ ile Yakın Çağlar arasında var olan fakat bu günkü batının referans veremeyen imtina ettiği, buna rağmen yararlandığı bilimsel kaynakların ortaya çıktığı dönem olarak İslâm Medeniyeti'ne ait bilim tarihinin önemini ortaya koymaktır. Bilim öncelikle Mezopotamya coğrafyası ve Mısır'da oluşmaya başlamış, buradan Antik Yunan coğrafyasına ve bunların bir devamı olarak da Roma İmparatorluğu'nun siyasi sınırlarına kadar yayılmıştır. Helenistik dönem ve Roma İmparatorluğu'nun ardından Doğu yeniden bilimin merkezi olmuş, İslâm Medeniyeti bu yeni döneme evsahipliği yapmıştır. Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma uygarlıklarından oluşan sentezin sonunda Ortaçağ'ın başlarına doğrukörelmeye ve yok olmaya başlayan bilim, İslâm Medeniyeti eliyle yeniden kavranmış, geliştirilmiş, bugünün bilimine yön veren vekaynaklık eden bilim adamları ve eserleri vasıtasıyla yeni bir zirve oluşturmuştur. Batı'da bilimin ilerlemesinde, İslâm Medeniyeti'nin kendinden önceki bilimsel bilgileri edinmesi, dönüştürmesi ve birçok yeni katkıyla geleceğe ulaşacak merkezlerde ve kaynaklarda muhafaza etmesi, İslâm Medeniyeti'nin, bilimin gelişim süreci ve bu günkü düzeye erişmesinde gerçek bir köprü vazifesi görmesi ile mümkün olmuştur. Bu bakımdan İslâm bilim tarihi, üzerinde hâlâ bilimsel çalışma yapılmayı gerekli kılan bir alan olarak önemini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, İslam Bilim Tarihi, İslam Medeniyeti Tarihi

Science In The East and The West During the Dark and the Golden Age: A Comparison in Terms of Islamic Science History

Abstract

History of science is important in understanding the formation, development and transformation of knowledge. It is certain that science has made great progress since the beginning of history, especially in a few important geographies, that these geographies have influenced each other in terms of the dissemination of science, so that science has developed continuously in a universal dimension. Today's science is the result of scientific studies that have formed and developed throughout history. The aim of this article is to reveal the period of the scientific sources that existed between the ancient ages and the modern ages, but which the present West did not consider, and the importance of the history of Islamic science. At the end of the synthesis of Mesopotamia, Egypt, Greek and Roman civilizations, the science that began to become dull and disappeared towards the beginning of the Middle Ages, was re-grasped, developed by the hand of the Islamic Civilization, and formed a new summit by the scientists and works that gave direction to today's science. In the progress of science in the West, it was possible for the Islamic Civilization to acquire and transform the scientific knowledge that preceded it, and to maintain it in the centers and resources that will reach the future with many new contributions, and to serve as a real bridge in the development process of science and its current level. In this respect, the history of Islamic science still maintains its importance as an area requiring scientific study.

Keywords: Science History, History of Islamic Science, History of Islamic Civilization

Giriş

Bilim tarihinden ve gelişimi sürecinden bahsederken *doğu vebatı* bilim tarihi ana eksenini üzerinde hareket etmek en tabii yaklaşım noktası olarak öne çıkar. Bilim tarihi açısından, bu çalışmada “doğu” İslam’ın doğuşundan başlayarak, asıl itibarıyla de 7. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar, zaman zaman durağanlaşmalar olsa da, en parlak dönemini yaşayan ve Endülüs’ten Orta Asya’ya kadar uzanan sahada oluşan İslâm Medeniyeti’ni, “batı” ise her iki yüzyıl arasında kalan süreçte ve buna ilaveten 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden dönemde İslâm Medeniyeti sahası dışında önce karanlık çağ olarak nitelenen Ortaçağ’ı yaşayan ardından da aydınlanmayla birlikte oluşmaya başlayan Avrupa Medeniyeti’ni işaret etmektedir. Konumuzun ana eksenini olan İslâm coğrafyası günümüzde ağırlıklı olarak, dünyanın orta bölgeleri olarak bilinen Afrika’nın Atlantik kıyılarından Güney Pasifik’e, Sibiryaya bozkırlarından Güney Asya’nın uzak adalarına kadar uzanan sahada yaşayan değişik milletlerden ve topluluklardan oluşan insanların bulunduğu saha olarak belirtilmektedir. (Lapidus, 2013, s. 9).

Bu gün İslâm coğrafyası daha geniş bir sahada varlık göstermesine rağmen geçmişte, 7. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında kalan dönemdekinden oldukça uzak bir medeniyet niteliğinde varlığını sürdürmektedir. Çağımızın parlayan yıldızı *isebatı* diğer bir deyişle Avrupa Medeniyeti’dir. Geçmişte *doğununkurduğu* medeniyet, nitelik ve nicelik yönünden farklı olmakla birlikte, şimdi *batıda* kurulmuş durumdadır. Fakat bu müstakilen, hiçbir etkileşim olmaksızın ve bağımsız olarak oluşmuş bir durum değildir. Medeniyetlerin birbirlerini etkileyerek geliştikleri ve her medeniyetin bir veya birçok medeniyetten etkilenmek suretiyle yeni bir dönüşüm sağladığı muhakkaktır. İslâm Medeniyeti’nin kendinden önceki Antik Yunan Medeniyeti’ne ait kaynaklardan yararlanmış olması ve bunları kullanarak özgün bir uygarlık ortaya çıkarması buna verilebilecek en çarpıcı örneklerden biridir. Fakat İslâm Medeniyeti bunu yaparken yararlandığı kaynakları inkâr etmemiştir. Oysa bu günkü *batının* bunun aksine, İslâm Medeniyeti’nin oluşturduğu bilimden ve bilimsel kaynaklardan yararlanmış olmasına rağmen, bu kaynakları görmezden gelmesi ve İslâm bilim tarihini genel itibarıyla reddetmesi sorunun ana kaynağının ne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu yaklaşımdan hareketle, *doğunun* kime göreve ne kadar *doğu, batının* da kime göre ve ne kadar *batı* olduğu fikri üzerinden başlatılabilecek bir tartışma bizi sonuca götürebilecek birçok veri sağlayabilir. Bu bakımdan konuyu asıl itibarıyla bu çerçevede ele alarak değerlendirmek, böylece bilim tarihinin izlediği yolu ve bu yol üzerinde bıraktığı izleri görebilmek imkânı doğacaktır. Bu da bizim daha kalıcı ve anlamlandırılabilir bir sonuca ulaşmamıza katkı sağlayacaktır. Zira bu gün bilim tarihini ve bu güne kaynaklık eden bilimi tek bir bakış açısından okuyarak, ne sadece *doğunun* ne de sadece *batının* kabul etmek mümkün değildir. Fakat asıl itibarıyla de *doğuda*, 7. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında İslâm Medeniyeti

sahasında oluşan bilim tarihinin bugünkü *batı* tarafından, bazı istisnalar dışında, büyük oranda inkar edilmesi veya görmezden gelinmesi, dünya bilim tarihinin anlaşılmasına ve tam olarak kavranmasına olanak vermeyecektir.

Bilimin yolunun ve bu yol üzerinde bırakılan ayak izlerinin *doğuya* mı yoksa *batıya* mı veya her ikisine mi atfedilebileceğine dair çeşitli görüşler olsa da asıl itibariyle *doğu* ve *batı* ekseninde gelişen iki anlayıştan söz edilebilir. Bir anlayışa göre ışık *doğudan yükselir*ifadesinin temellendirilebilir bir gerekçesi mevcuttur. Bir diğer anlayışa göre de bu günkü medeniyetin gelişim sürecinin nirengi noktası *batıdır*. Fakat hangi bakış açısı ve gerekçe ortaya konulursa konulsun insan topluluklarının temelde Doğu'dan Batı'ya doğru oluşan bir yayılma alanını izlediği ve bu yayılma sürecinin aynı zamanda tüm coğrafi yönlere doğru çeşitli oranlarda sirayet ettiği gerçeğini değiştirmek mümkün görünmemektedir.

İnsan topluluklarının çeşitli coğrafyalar üzerinde ve çeşitli yönlerde oluşan yer değişimlerinin, buna bağlı olarak da bilimin yayılmasına, sözkonusu coğrafyalarda bilim merkezlerinin, bununla ilişkili olarak da medeniyetlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda öne çıkan birkaç anamerkez olarak Mısır, Bâbil, Asur, Yunan, Roma, Hint, Çin ve İslâm eksenli medeniyet sahaları önemli gelişmelerin çıkış noktası olabilmektedir (McClelland III ve Dorn, 2006 ; Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, 2001). Bunların ürettikleri bilgi ve bundan müteşekkil bilimle bir sonraki döneme, hem kendi coğrafyasında hem de bağlantılı yakın coğrafyalarda aktarımda bulunulmuş, bilgi ve bilim merkezleri de yine aynı coğrafyalarda farklı siyasal yapılanmalar ve değişik isimler adı altında idare oluşturan devletlerin bünyesinde yaşam ve gelişme imkânı bulmuştur. Bu siyasal merkezlerden, geçmişi kavrayarak, yeni bir yaklaşımla geleceğe bilgi ve bundan kaynaklı bilimi aktarmayı başarılı bir şekilde sağlayan en önemli merkez ise İslâm medeniyeti sahası olmuştur. Zira; İslâm medeniyeti, temelde kendi birikimini geçmiş medeniyetlerin birikimlerini de kullanarak oluşturan, hem geçmiş birikimleri hem de bunları aktaracak olan bilim insanlarını reddetmeden büyük bir hoşgörü ve kabulle kendi hizmet alanına davet eden bir anlayışla hareket etmiştir. Bu yaklaşım açısından *batının* daha reddedici, intihal yaklaşımına daha yakın ve referans gösterme anlayışına uzak bir yol izlediği genel bir izlenim olarak söz konusudur.

İslâm medeniyeti, geçmişi kavrayan ve geleceğe yön veren bilim ve bilgi merkezleri kurmak, yaşatmak, geliştirmek ve buralarda geleceğe ışık tutabilecek bilim adamları ve eserlerinin oluşmasını sağlamak bakımından eşsiz bir ciddiyet ve samimiyete sahip olmuştur. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in "İlim Çin'de bile olsa alınır", "İlim Müslümanın yitik malıdır, nerede bulursa alır" gibi yaklaşımları bu gerçeğin hem temelini hem de çatısını oluştururken, "iki günü eşit olan aldandıdır" düsturu genel anlamda bilime, öğrenmeye ve yenilenmeye bakışı gösteren en belirleyici yaklaşım olarak dönemine ve günümüze ışık tutan önemli bir vur-

gudur. Bu açıdan bakarak diyebiliriz ki, Müslümanlar bir taraftan Antik düşünce ve bu düşüncenin ürettiği kaynakları koruyarak insanlığın önemli bir mirasını gelecek kuşaklara aktarmak konusunda üzerlerine düşen görevi yapmışlar, diğer taraftan da hem bu kaynaklardan yararlanarak, hem de kendi çalışmalarını bu alanda oluşturarak bilgi ve deneyimlerini yeni nesillere aktarmışlardır. Bu, Müslümanların evrensel bilime yaptıkları çok önemli bir katkıdır (Karlığa, 2004, s. 17).

Bilginin oluşması, çoğalması ve yayılması süreçleri müstakilen kendi kendine oluşan bir mekanizma içermez. Bunu tetikleyen, en genel anlamda etkileyen birçok etmen vardır. Bu bakımdan bilimin üretilmesi ve yayılmasında birçok dönüm noktalarından ve tarihi süreçlerden bahsetmek mümkündür. Bu süreçler içinde etki bakımından en önemli unsur siyasal yönetimler ve bunların uygulamaları olmuştur. Bu bakımdan, olumlu veya olumsuz gelişme veya gerilemeler bu yönetimlerin doğrudan etkisiyle bağlantılıdır. Bu günkü terimlerle ifade edilirse, beyin göçünün yönünü belirleyen tutumlar, hem geçmişte hem de bu gün aynı yaklaşımların etkisindedir. İskenderiye Kütüphanesi'nden Nizamiye Medresesi'ne, Platon Okulu'ndan Darü'l Hikme'ye ve Fatih Medreseleri'ne kadar uzanan zincir bu anlayışın elinde şekillenmiş, medeniyetin ayak izleri de buna göre oluşmuştur.

İslâm bilim tarihi başlangıcı ve gelişimi itibariyle, temelde geçmiş bilim ve teknik çalışmalara dayanan ve bunu aidiyetine bakmaksızın alıp dönüştürmesiyle yeni bir yöne yönelten bir anlayışla hareket etmiştir. Kitap çevirileriyle başlayan fakat aslında dil ve konu hakimiyeti alt yapısıyla donanarak bu çalışmaları sürdürmeyi başaran İslâm alimleri için hem uygun bir ortam hem de imkânlar seferber edilebilmiş, böylece çalışma olanağı bulan bilim insanlarına, ortaya bir eser çıkarma ve teknolojik yenilik yapma olanağı sağlanabilmiştir. Böylece, çok azını zikrederek söylersek, Kindî, İbn Rüşd, İbn Sinâ, Ali Kuşçu, Cezirî, Hayyam gibi bilim adamları bu yolda iz bırakan öncülerden olabilmışlerdir.

Aşağıdaki cümleler bize İslâm bilim tarihinde yer bulan çalışmaları ve genel durumun dönemsel algısını anlamak bakımından önemli ipuçları verecektir: *“Bir an için Merihli bir antropolog ekibinin, 9. ve 13. yüzyıllar arasındaki bir tarihte, Dünya'yı ziyaret etmekte olduğunu farzedelim. Görevleri de, insan türünün sosyal ve kültürel evrimini incelemek olsun. Gözlemleri bazı toplumların daha dinamik olduğunu ve daha yüksek ve daha ileri biçimlere doğru geliştiğini, ötekilerin ise statik olduğunu ve gelenek ve ritüellerle engellendiğini, felce uğradığını ortaya koyar. Ziyaretçiler karargâhlarına en fazla umut vadeden uygarlığın, Beytül Hikmet'iyle, astronomik gözlemleriyle, hastane ve okullarıyla İslâm uygarlığı olduğunu rapor ederler”* (Hoodbhoy, 1992, s.16). İslâm medeniyetinin söz konusu döneminin gerek bilim sahasındaki dinamizmi gerekse çok yönlü etkileşime kaynaklık edebilecek bir coğrafya üzerinde faaliyet gösteriyor olması durumun anlaşılmasında önemli bir bakış açısı yakalamamıza olanak sağlamış olacaktır (Sezgin, 2008).

Bahsi geçen ziyaretçiler, bu gün için parlak bir medeniyet hikayesi sunan Avrupa coğrafyasının o dönemdeki öncülerini değerlendirirken, cadı yakan papaların, barbar ve karanlık bir algı içinde sürdürdükleri yaşamına, lanetlenen bilim adamlarına karşı yapılan muamelelere tanıklık edebilirler. Söz konusu dönem bu gün *karanlık çağ* olarak adlandırılan bir üne sahiptir. Oysa *batı* için *karanlık çağ* olarak not edilen bu dönem İslâm Medeniyeti için *altın çağ*olarak bilinir. O dönemdeki yüzlerce olağanüstü bilim adamından sadece ikisi üzerinden örnekleyecek olursak İbni Haytam ve Ömer Hayyam gibi evrensel, kozmik zeka taşıyan modern bilim adamları bu ziyaretçilerin görebileceği en üst düzey araştırmacılar olarak dönemlerine damga vurmuş kişilerdir.

Aynı ziyaretçiler bu gün gelmiş olsa o dönemdeki durumun tam tersine, farklı bir izlenimle raporlaştırmalar yapmış olacaktı. Zira *batının*“Karanlık Çağ”ından çıkarlar, bilimsel gelişme bakımından, bu gün aydınlık bir dönemin mensupları olabilmişlerdir. Aynı şekilde *doğunun* o dönemdeki “*Altın Çağ*”ının varisleri bu gün karanlık bir çağın içinde kendilerine çıkış yolu aramakla meşgul durumdadır. Oysa İslâm’ın ortaya çıkmasından sonra oluşan İslâm medeniyeti kimliğinin temelinde aydınlık düşüncenin olduğu, bunu destekleyen siyasi ve kurumsal otoritelerin bulunduğu, medeniyetin varlığını koruma ve ilerlenmesi için bu anlayışın kalıcı ve süreğen olması gerektiğine ilişkin kanaat hiç şüpheye yer vermeyecek şekilde katidir.

Bugün, antik dönemlerden bu güne süregelen çağlar bağlamındaki ana çizginin son halkasında “teknoloji çağı” olarak nitelenebilecek dönem yaşanmaya başlanmıştır.Medeniyetin varlığını koruma anlayışı çerçevesinde, 18. yüzyılın ticari emperyalizminin doğurduğu yeni çizgi, özellikle Müslüman dünyasını, bilim ve bilimsel çalışmaya ayak uydurma sürecinde savunmasız kılmıştır.Yeni bilim hegemonyasının siyasi erkler tarafından kendi çıkarlarına kullanılan yönü modern toplar ve tüfekler olsa da asıl güç telgraf, buharlı gemi, makinelerle üretilen ticari mallar, yeni organizasyon yöntemleri, hep birlikte, bu yeni oluşumun etkili ve başarılı üstünlükleridir. Bu üstünlük *doğu* ve *batı* arasında geçmişte sürekli var olan orantılı simetrik güç dengesini ortadan kaldırmıştır. Hoodbhoy’a göre (1992, s. 19, 22); “*Bilim, özellikle de insani sorunlara akılcı bir yaklaşım İslâm kültürüne yabancı sayılırsa, tüm insanlığın beşte birini oluşturan Müslümanlar onursuz ve aşağılanmış bir varlık olarak acı çekmeye devam edeceklerdir. Ama Müslüman topraklarında bilimin bir kez daha yeşermesi isteniyorsa değişik bir yaklaşım gerektiğinin, gittikçe daha çok Müslüman tarafından anlaşılması, gelecek açısından umut vaat etmektedir.*” Bu gün *doğunun* içinde bulunduğu çıkmaz tam da burada oluşan kararsızlığı işaret etmektedir. Bu kararsızlık ve karanlık, geçmiş dönemlerde *batıda* da yaşanmış ve uzun bir süre devam etmiştir.

İslâm Medeniyeti Öncesi Dönemde Bilimin Yönü

İnsanlık tarihinin en büyük dönüm noktalarından biri olarak yazının icadı kabul edilmektedir. Yazının Mezopotamya ve Mısır'da iki ayrı form olarak belirmesiyle bilginin kaydı ve aktarılması açısından önemli bir aşamaya geçilmiştir. M.Ö. yaklaşık 3500-3000 yılları arasında yaşanan bu gelişme çivi yazısı ve hiyeroglif olarak farklı iki kanaldan bilime temel oluşturacak belgelerin oluşmasına imkân vermiştir (Whitfield, 2012, s. 7). Bu gün yazının icadı insanlık tarihinin en büyük dönüm noktalarından biri kabul edilse de "yazının icadının" asıl itibarıyla "ilk yazılı belgelerin elde edilişi" olarak belirtilmesi daha doğru ve yerinde olacaktır. Zira haklarında yazılı belgelere ulaşılan ilk uygarlık olarak Mezopotamya'da Sümerler gözükse de yeni bulgulara ulaşılmaması durumunda bu uygarlıktan önce de yazının kullanılmış olabileceğine dair bir durumun ortaya çıkması olasılık dahilindedir. Burada yazılı ilk belgelerin Sümerlere ait olmasının, onlardan önce yazının olmadığını kesin bir şekilde söylemeyi mümkün kılmadığını da belirtmek gerekir. Zira tevhidi inanç açısından bakıldığında Peygamberlere gönderilen metinlerden (suhuf) söz edildiği ve bunlardan bazılarının kitap olarak belirtildiği muhakkaktır.

Günümüzde, ulaşabildiğimiz yazılı belgeler esas alındığında, Eskiçağ'da ilim ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çalışmaların ilk olarak Mezopotamya, Mısır ve ardından da Yunan bölgelerinde hayat bulduğu, bunlar arasında Mezopotamya ve Mısır'ın başta geldiği büyük bir oranda kabul görmüştür. Bu günden geriye bir yol oluşturduğumuzda bilimsel çalışmalarda ilk hareketin yine krallık ve imparatorlukların ilk kurucuları olan bu iki medeniyette başladığını görmek mümkündür. Hindistan ve Çin de tarihsel süreçte başlangıç noktasına yakın ilmi çalışmaların yapıldığı bölgeler olarak öne çıkmış olsa da günümüz ilmiyle bunlar arasında kesin bir devamlılık sadece birkaç konuda görülürken bunların da yine Mezopotamya'dan etkiler almış olduğuna dair deliller bulunmaktadır (Sayılı, 1996, s. 1 ; Lapidus, 2013, s. 30).

Antik Mısır'da başlayan bilimsel çalışmaların temelini oluşturan yazı, sayının kullanımının da temeli olmuştur. O zamana kadar akılda kalan ve unutulmaya açık olan sayı bilgileri yazı ile kayda alınmaya başlanmıştır. Yazı bir hesaplama aracı olarak kullanılmaya başlanınca bundan bir matematik işaret sistemi kurmak da gecikmemiştir. Matematik sayı sisteminin oluşturulması ve bunun birçok iş ve işlem için uygulanması önemli gelişmelere imkân sağlamıştır. Tarım, astronomi, takvim, su baskınları, piramitler, mumyalama, tıp gibi işler bu sistemi kullanmayı zorunlu kılmıştır. Mezopotamya'da kullanımı ise kozmoloji, tıp, tarım, takvim, su kontrolü gibi alanlarda yoğunlaşmıştır (Whitfield, 2012, s. 7-22).

Temelde kültürlerin karşılaşması, etkileşmesi, birbirlerine katkı sağlanarak yeni evreler oluşturması kaçınılmazdır. Bu bakımdan Sümerlerden, Mezopotamya'nın tamamına, Mısır'a ve eski Yunan uygarlığına uzanan süreç bir

şekilde onların katkılarında olduğu gibi İslam Alemi aracılığıyla Batı'ya ulaşarak bu güne temel teşkil eden bilimin ana kaynakları olabilmıştır (Sayılı, 1996, s. V).

İlk medeniyetlerden uzun bir dönem sonra, M.Ö 6. yüzyılda başlayan yeni bir akım bilim tarihinde önemli bir evreyi de beraberinde getirmiştir. Bu akım, geçmiş medeniyetlerden yararlanarak edinilen bilginin kullanılması sonrası tekamül eden ve merkezi Ege olan bir oluşum olarak tezahür etmiştir. Bu bölgede oluşan bilim Antik Yunan bilimi olarak da adlandırılır. Bu bilim ampirik bir bilim olmaktan çok spekülatif bilim özelliği gösterir. M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda ilk bilim adamları ve felsefeciler olarak Thales, Anaximandros, Herakleitos, Demokritos, Empedokles, ve Pythagoras ortaya çıkmıştır. Bu düşünürlerin eserlerine ulaşım sınırlı ve bazen de olanaksız olmuştur. Bu düşünürlerden özellikle Thales'in Mısır'a yolculuğunun Antik Yunan bölgesinde oluşan bilimsel gelişmelere zemin oluşturduğu kesinlik arzeden bir durumdur. Şu halde Ege sahasında oluşan bilimsel gelişimin Mısır ile özdeşleşmiş olduğunu varsaymak kaçınılmaz olacaktır. Yukarıda sözü edilen düşünürler aslında ilk fizikçiler olarak problemleri dünyevi bakış açısından değerlendiren, yaratılış ve mitos anlayışından uzak tanımlamalar yapan öncüler olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan Pythagoras da Babil ve Mısır'ı ziyaret ederek buradan matematiğin oluşturulmuş onlarca geleneğini öğrenmiştir. Hatta kendi adıyla anılan bağıntıyı oradan öğrendiği de hemen hemen kesindir. Zira o döneme ve öncesine ait çivi yazısı metinlerinde bu bağıntı görülmüştür (Whitfield, 2012, s. 23, 24).

Mısır'ın astronomi alanındaki çalışmalarının dış dünyaya daha az etkide bulunması, Helenistik çağın bu alanla ilgili olmamasıyla yakından ilgiliydi. Oysa Heredot'un da dediği gibi geometrinin icadı Mısırlılara aitti. Yunanların astronomi bilgilerini Mezopotamya ve Mısır'dan aldıkları, geometriyi ilk olarak Mısırlıların geliştirdiği bilinen bir gerçekliktir. Yunanlar, güneş saati ve gnomon² bilgisinin Mezopotamya'dan Yunan ülkesine geldiğini ve Mısırlıların astronomi araştırmalarıyla güneş yılını keşfettiklerini kabul etmişti. Yunanlar bir taraftan Mısır'dan birçok şey öğrenmiş olsa da diğer taraftan Babillilerden önemli düzeyde matematik öğrenmişlerdi. Mısırlılardan öğrenilen geometrinin ve Babil matematiğinin birleşiminden her iki medeniyetin astronomi çalışmaları da nasibini almıştı. M.Ö 270'de Yunan adası Kos'a yerleşen Babilli astronom Berossos'un, Mezopotamya biliminin Yunanlara aktarılmasında önemli bir halka olarak görev yapmış olması bu etkileşimin önemini göstermesi bakımından önemlidir. Bu etkileşimlerden önemli bir birikim oluşturan Yunan ülkesine, Arapçaya tercüme ettiği bilimsel el yazmalarını okuyabilmek için gittiğini belirten ve en erken İslâm alimlerinden biri olan Huneyn bin İshak da bu yönüyle bu tür etkileşimlere İslam bilim tarihi kapsamında verilebilecek ilk örneklerden biri olarak gösterilebilir (Freely, 2014, s. 15, 17, 23, 24).

2 Gölge saati

Önceki uygarlıklarla etkileşimi ve onlardan yararlanması kaçınılmaz olan ve bu bakımdan kendinden önceki uygarlıkların bir devamı olarak ortaya çıkan Antik Yunan medeniyetinin zirve noktası Platon ve Aristoteles olmuştur. Özellikle, Platon'un (M.Ö. 427-347) öğrencisi olmasına rağmen, onun metafizik problemlerini reddederek oluşturduğu bilimsel dille bilim tarihinde önemli bir yer edinen Aristoteles (M.Ö. 384-322) doğaya yönelik realist bir yaklaşımla problem çözümüne odaklanmıştı. Platon'un, evrenin düzenli olduğuna dair görüşüne katılan Aristoteles, onun aksine, bu düzenin kaynağı olarak yaratıcıyı görmemişti.

Platon ve Aristoteles ekolü ve bunların kurdukları okul, ölümlerinden sonra da etkili oldu. Yaklaşık iki yüzyıl devam eden okulda önemli çalışmalar da yapıldı. Aynı dönemde Kos adasında bu okullardan bağımsız olarak Hipokrat Okulu vardı. Hipokrat (M.Ö. 460- 370) kurduğu tıp okulunda önemli metinlerle anılan bir ekolü temsil etmekteydi. Hipokratçı yazılar- tıp metinleri- İyon lehçesindeydi ve bu lehçe uzun süre tıp dili olarak kaldı. Bu okulun en belirleyici özelliği tedavi uygulamalarının büyüler ve folklorik öğelerden çıkarılarak, hastalık nedenlerini tanrısal bir gerçekçeye bağlamadan, hastalığı beden sisteminde görülen bozukluklarla açıklayan bir yeni anlayış getirmesiydi (Whitfield, 2012, s. 29-30, 34).

Antik Yunan medeniyetinin bilimsel birikimi, Helenistik dönemde, Büyük İskender'in fetihleri vasıtasıyla Yakın Doğu'ya taşındı. Bu süreç Antik Yunan bilimsel egemenliğini sona erdirdi. Zira yeni bir etkileşime kaynaklık eden dönemin adı olan bu aşamada Yunan düşüncesi Mısır, Pers ve Hindistan düşünce yapılarıyla önemli bir sentez oluşturdu. M.Ö. 300'lerden M.S. 300'lere kadar Helenistik bilimin odak merkezi olan ve araştırmalara kaynaklık eden kütüphane ve müze- siyle İskenderiye, bir önceki dönemin odak merkezi Atina'nın görkemini söndürmüştü. Bu süreçte felsefe ve bilim ayrılmış, özellikle Aristoteles'ten sonra felsefe yaşama sanatı haline gelmiş, matematik, biyoloji, astronomi ve mekanik bilimsel çalışmaların ana konusu veya diğer bir deyişle bilimin uğraş alanı olmuştur. Öklid, M.Ö 300'lerde İskenderiye'de dersler vermişti. Archimedes (M.Ö. 287?-212?), Erasthenes gibi bilim adamları sürecin önemli düşünürleri olarak öne çıkmıştı.

Herophilus ve Erasistratus gibi Helenistik dönem Mısır hekimleri canlı haldeki tutsakların kesilmesiyle tıbbi gözlemlere öncülük ederek organların durumlarını ve hareketlerini izlemişler ve bu yolla tıp alanındaki gelişmelere öncülük etmişlerdi. Herophilus (M.Ö. yaklaşık 270) beyin, sinir sistemi, göz ve damarları inceleyerek (ana sinirlerin omurga ve beyinle bağlantısı açısından) aklın merkezinin kalp değil beyin olduğunu keşfetmiştir (Whitfield, 2012, s. 39, 40). Yine, Helenistik dönem İskenderiye'sinde de araştırmalar yapan Dioscorides (M.S. 50-70) klasik İslâm ve batıbilimine önemli bir miras bırakan, farmakoloji alanında *de materiamedica* adlı eseriyle ses getiren bir bilim adamı olarak öne çıkmıştır (Whitfield, 2012, s. 41 ; Freely, 2014, s. 35).

Astronomi alanında ise Batlamyus Helenistik dönemin parlayan yıldızı olmuş, Aristoteles'den beri inanılan dünyanın merkez ve diğer unsurların bunun etrafında döndüğüne ilişkin kozmos anlayışını yıkmıştır. Aristarchus'un (M.Ö 280), güneşin merkeze alındığı astronomi yaklaşımı *batıda* ancak 18 asır sonra Kopernik tarafından dile getirilebilmiştir. Yıldızların kümeleştirilmesi ve dairenin 360 dereceye bölünmesi fikrini Babil astronomisinden alan Yunan geleneğinin devamında Batlamyus, Arapça adıyla uzun süre *almagest* (en büyük) anlamına gelen Batlamyus astronomisine kaynaklık etmiştir (Whitfield, 2012, s. 42-43 ; Freely, 2014, s. 201). Müslüman düşünürlerince Batlamyus'un çalışmalarının *batıda* Rönesans döneminin başlamasına değin muhafaza edilmesi onun tanınır olmasındaki en büyük etkiyi sağlamıştır. İslâm astronomları Batlamyus'un evren fikrinde yeni yaklaşımlar sunarak daha tutarlı bir hale gelmesini de sağlamışlardır (Whitfield, 2012, s.45, 47).

Helen düşünce dünyası ve ardından gelen Roma hakimiyetine rağmen M.S. 400'den itibaren birçok asır boyunca *batıda* yeni bir düşünce dünyasının veya diğer bir deyişle, düşünürlerden oluşan bir ekolün ortaya çıkmadığı açıkça görülmüştür. Roma döneminde Lucretius (M.Ö. 95-55) ve Yaşlı Plinius (M.S. 23-79) gibi doğa bilimci ve düşünürler artık geçmişi aktarmakla daha çok meşgul olan bilim insanları olarak varlık göstermişlerdir. İskenderiye'de M.S. 400'ler itibariyle Pagan, Hıristiyan ve Yahudi topluluklar arasında ortaya çıkan gerginlikler, Roma'daki politik atmosfer ve çalkantılar, *doğu* ve *batı* arasında oluşan uzaklık, Hıristiyanlığın dünya görüşü olarak bilime karşı tutumu gibi sebepler bu gerileme ve sönüşün en temel nedenleri arasındaydı. Hatta bazı kesimlerce bilim tarihini ilk kadın düşünürü olarak gösterilen Hypatia'nın M.S 415 yılında bir linç girişimi sonucu öldürülmesi bu sürecin kırılma noktası olarak öne çıkmıştı. Diğer taraftan Roma döneminde Yunan yazmalarının Latinceye çevrilmesine yönelik bir gayretin, gözle görülür bir çalışmanın olduğunu söylemek de zordur. Zaten M.S. 549 yılında İmparator Jüstinyen Atina'daki pagan okulu da kapatmıştır.

Bütün bu süreçlere ve bunlar içindeki gelişmelere bakarak denilebilir ki, tarihsel akış içinde Mısır ve Mezopotamya ilimleri Yunanlılar yoluyla ve onların da önemli katkılarıyla İslâm'ın doğduğu döneme kadar getirilmiştir. Ardından bu birikim Müslümanlar tarafından etkili bir şekilde dönüştürülmüş ve oldukça geniş alanlara dair önemli çalışmaların ilavesiyle, *batının* karanlık Ortaçağ'ında İslâm Dünyası eliyle Yeniçağ'da oluşan Avrupa ilminin temellerinin oluşmasını sağlayacak seviyeye ulaştırılmıştır. Fakat İslâm öncesi uygarlık birikimlerinin *batıda*, Ortaçağ boyunca devam eden ve hatta bu dönemi de aşan, adın *karanlık çağ* denilen dönemdedek edilmiş bir biçimde bırakıldığı, adeta yok sayıldığı ve ilgiden uzak bir biçimde bulunduğu oldukça açıktır. Aynı dönemde, bu terk edilmiş bilgiyi ve bilgi kaynaklarını büyük bir samimiyetle alan ve böylece bilime tarihteki en önemli katkılardan birini sağlayan *isedoğu* yani uzun bir süre bilime *altın çağ*ı yaşatan ve bunu gelecek dönemlere taşıyan İslam Medeniyeti'dir (Sayılı, 1996, s. 1).

Karanlık Çağ: Batıda Bilimin Aforozu

Tarihin değişim ve dönüşüm sürecine şahitlik eden bilimin uluslararası arenada oluşan gelişmelerden etkilenmemesi imkânsızdır. *Doğu* ilerlerken *batının*, *batı* ilerlerken *doğunun* gerikalmışlık hikayeleri muhakkak belli gerekçelere dayanmış olmalıdır. *Zirabatıda* kilisenin tutumu *doğudabilime* karşı bağnaz anlayışın yaygınlık kazanması gibi iki ana etmen bu gelişmelerde belirleyici olmuştur. Aynı şekilde *doğuda* bilime önem veren siyasi liderler ve oluşturulan merkezler ilmi *doğuda* yükseltirken *batıda* da aynı yaklaşımla bilimin yükselen ışık olmasını sağlayan ivme sağlayıcılar bulunmuştur. Bu, İslâm dünyasında 7. yüzyıldan 16. yüzyıla, *batıda* ise 16. yüzyıldan başlayarak bu güne kadar uzanan bir serüvendir.

Fakat asıl itibariyle Mezopotamya, Mısır ve Yunan ekseninde var olan çizginin sona erdiği dönemin ardından *batıda* önemli bir durağanlaşma ve bilimsel anlamda tam bir duyarsızlık dönemi hakim olmuştur. Hatta *batı* bilime karşı reddedici bir yaklaşım benimseyerek bilimsel çalışmaları ve bilim adamlarını aforoz etmiştir. Bilimin aforoz çağında bilimi, bilimsel kaynakları ve bilim adamlarını sahiplenen, önemseyen ve koruyan ise *doğu* olmuştur. Bu dönemde İslâm ile başlayan yeni anlayış ve bilimsel temelli hamle ortaya çıkmıştır. Bu yeni akım ve oluşturduğu medeniyetzamanının zirvesi olabilmiş fakat bir süre sonra, kendilerini geçmişteki medeniyetlerin varisleri olarak addeden birlikler tarafından ağır bir saldırıya maruz bırakılmıştır. En *Doğu'dan* ve *Batı'dan* Moğollar ve Avrupalılar tarafından mamur durumdaki Ortadoğu'ya, İslâm'ın kalbine yapılan yağmacıemperyalist Haçlı ve Moğol akınları *doğuyu* geriletirken mevcut oluşum ve gelişmeleri durdurmuş, yıpratmış, yok etmiştir. Bu akınlar hâlihazırdaki süreçleri sekteye uğratan önemli etkenler olmuş, hatta cehaletle bilgeliğin savaşı olan bu süreçte gelişmiş *doğu* yara almış, geri kalmış *batı* ise zenginlikleri çalmıştır. Zira, bilimsel düşüncenin Ortaçağ kilisesi tarafından baskı altında tutulduğu bu yıllarda *doğu* mamur ve bilimsel düşünceye en büyük imkânları sağlayan bir zenginlikler diyarı olmuştur.

Bu dönemde *batı*, her şeyden önce, tamamen bilim dışı bir anlayışın yörüngeinde bulunuyordu. Bu yörünge Rönesans öncesi 1000 yılı kapsar. Bu dönem Avrupa'nın karanlık çağıdır ve Kilise *batıyı* adeta karanlığa mahkûm etmiştir. Kilisedeki, "*hoşgörüsüzlük, önyargı, kuşku ve batıl inanç akademik öğrenimi olanaksız kılmıştır. Bağımsız düşünceye yönelik her girişimi kuşkuyla karşılayan Kilise, kendi öğretileriyle tam bir uyum içinde olmayan her türlü öğretimi şiddetle bastırmıştır. Dini mahkemeler on binlerce zanlı büyüçüyü ve (kurulu dini düzenden ayrılan)dini muhalifi işkenceyle ölüme mahkûm etmişlerdir*" (Hoodbhoy, 1992, s.44). Bu dönemin, daha sonra kabul edilmiş olan, çok önemli bilim adamları olarak Bacon, Wycliffe, Bruno, Galileo ve bunlar gibi birçok dönem aydını ve bilim insanlarına şiddetle karşı çıkmış, bu gün bilimsel çalışma, aydın fikri olarak kabul ettiğimiz buluşlar reddedilerek adeta hem bilim adamları hem de çalışmaları aforoz edilmiştir. Aynı za-

manda tarihinin en karanlık dönemini yaşayan *batı*, doğuda yükselen yeni medeniyeti ve bu medeniyetin ortaya koyduğu bilimsel çalışmaları görmezden gelmiş veya bunlara ilgisiz kalmıştır (Karlığa, 2004, s. 17).

Batı, karanlık bir süreç yaşadığı bu dönemde *doğuya* ve İslâm'a oldukça tutucu bir nazarla bakmaktaydı. Zira *batı* yani Hıristiyan Avrupa, İslâm'ın, dolayısıyla *doğunun* kendisini hem askeri hem de manevi bakımlardan tehdit ettiği kanaatindeydi. Bu, oryantalist bakış açısının temelini oluşturan bir yaklaşımı doğurmuş oldu. Oryantalist anlayış *doğunun* bağınazlığı algısı üzerinden yargılayıcı bir tutum takınmaya da başlamıştı. Fakat bunun aksine İslâm dünyasının onurlu bir entelektüel geleneği söz konusuydu ve bağınaz anlayışın temsiline ilişkin genelleyici bir kabullenişten bahsedilemezdi. Niteleme devam edince savunmacı bir tutum ve bunun yanı sıra güçlü bir sertleşmeci anlayış oluşmuştur. Bunu daha açık bir şekilde anlayabilmek için bilim tarihinde önemli ve etkili bir yere sahip olan ve belki de karanlık Avrupa'da yok olmaya yüz tutan bilimsel çalışma ve kaynakları yeniden gün yüzüne çıkararak adeta parlak bir geleceğe taşınmasını sağlayan İslâm bilim tarihine bakmak gerekir.

George Sarton'un konusu bilim tarihi olan ansiklopedik çalışması İslâm bilim tarihini açıklamak bakımından çok önemli bir kaynaktır. Sarton özetle (1975); "*Sekizinci yüzyılın ikinci yarısından onbirinci yüzyılın sonuna kadar Arapça, insanlığın bilimsel ve ilerici diliydi. Batıda o dönemde emsalleri olmayan birkaç büyük ismi burada anımsatmak yeterli olacaktı. Cabir İbnHayyan, el-Kindi, el-Harzem, el-Fergani, el-Razi, Tabit İbn Kurra, el-Battani, Huneyn İbn İshak, el-Farabi, İbrahim İbn Sinan, el-Mesudi, el-Tabari, Abül-Vefa, Ali İbn Abbas, Abul el-Kasım, İbn el-Cezzar, el-Biruni, İbni Sina, İbn Yunus, el-Karkî, İbn el-Haytam, Ali İbn İsa, el-Gazali, el-Zarkali, Ömer Hayyam!.. Birisi size Ortaçağlar'ın bilimsel bakımdan kısır olduğunu söylerse, ona tümü de görece kısa bir sürede, 750-1100 yılları arasında başarı kazanmış bu adamlardan söz edin*"der (Hoodbhoy, 1992, s.131). Sözü edilen İslâm bilim tarihi, kendinden önceki bilimlerini hızla alan, geliştiren, kendisinin ortaya koyduklarıyla da birleştirerek bir sonraki döneme aktarabilen önemli bir bilim tarihi sürecidir.

Altın Çağ: Bilimin Oluşumu, Değişimi ve Dönüşümünde Doğu

Bilim tarihini anlamak ve tüm bilim tarihi sürecini kesintisiz olarak kavrayabilmek için İslâm dünyasının aydınlık fakat Avrupa'nın karanlık çağı olan, fakat bu günkü egemen *batı* düşüncesinin genellemesiyle Ortaçağ olarak adlandırılan döneme ilişkin bir değerlendirme yapmak zaruridir. Bu bakımdan Ortaçağ döneminde bilim tarihini anlamak için İslâm bilim tarihini doğru kavramak gerekir. Bu dönemin medeniyet merkezinin *doğu*, yani İslâm coğrafyası olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir. *Batıda* bu dönemde var olan bağınazlığın *doğuda* var olduğunu söylemek olası değildir. Parlak bir ilerlemecilik anlayışı ve özgür düşünce ortamı-

nın sağladığı bilimsel serbesti bu dönemi dünyanın en aydınlık çağı durumuna getirmiştir. Konuya *doğu* merkezli bakıldığında sözkonusu çağı bu gözle görmemek mümkün olmaz (Bayrakdar, 2012, s. 268-269) Tarihte, *batımın* ortaçağı gibi bir *doğu* ortaçağı göremeyeceğimiz gibi, *batımın* skolastiği gibi bir *doğu* skolastiği veya diğer bir deyişle İslâm skolastiğinden de bahsetmek mümkün değildir. (Ülken, 2000, s.13). 18. yüzyılın aydınlanmacı bilim adamlarından Condorcet, İslâm bilimini, hurafelerin ve karanlığın hüküm sürdüğü bir dönemde, aydınlanmanın devam ettirilen gelişiminin bir garantisi olarak görmüş olması İslâm bilim tarihinin önemini ortaya koyan bir yaklaşım olarak önemlidir (Raşid, 2006, s. 7).

Nature Dergisi “Müslüman dünya, bin yıl önce doruk noktasındayken, bilime, özellikle de matematik ve tıba çarpıcı katkılarda bulunmuştu. Görkemli günlerindeki Bağdat’ta ve Güney İspanya’da binlerce kişinin akın ettiği üniversiteler inşa edildi. Yöneticiler çevrelerini, bilim adamı ve sanatçılarla doldurdular. Museviler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, bir özgürlük ruhu içinde, yan yana çalışabildiler. Bu gün tüm bunlar birer anıdan başka bir şey değildir” derken İslâm ve bilimin uyumuna işaret etmektedir. Modernist yeniden yapılanmacılar İslâm’ın geçmiş tarihinde İslâm ile bilim arasındaki uyumu önemserler. *Altın çağ* olarak bilinen bu dönem, Kur’ân-ı Kerim’in ve İslâm Peygamberi’nin, bilginin aranması ve bulunması yönündeki emir ve öğütlerinin başarılı bir şekilde doğrulamasının yaşandığı önemli bir tarihsel süreçtir. Bu emir ve öğütler, bilimsel bilgiye erişim ve elde edilmesini salık veren talimatlardan başka bir şey değildir. Kur’ân 750 ayetinde-ki bu kitabın yaklaşık %8’i demektir- Müslümanların ya da diğer bir şekilde söylersek akıl sahiplerinin doğayı incelemesini ve modern bilimi takip etmelerini öğütlemektedir. Buna göre; “*Altın Çağ’ın bilimsel başarısı, İslâm’ın bilimi tamamiyle desteklediğinin ve bilimi kovalamanın, dini bir görev olduğu kadar, pragmatik bir gereklilik olduğunun da bir kanıtıdır*” (Hoodbhoy, 1992, s. 131-133). İslâm şüphesiz ki bilgiye ve bilime daima en yüksek değeri vermiş, bununla birlikte Allah’a ulaşmanın yolunun buradan geçtiği belirtilmiştir. Modern bilim ise, İslâm’ın, bilgiyi Allah’a ulaşmanın ana vasıtası görmesine karşı tavrı olarak, farklı bir dünya görüşü algısı ortaya koymuştur. (Seyyid Hüseyin Nasr, 1993, s. 15, 17).

İslâm topraklarında bilimin köksalmasına katkı sağlayan yöneticiler, saraylarda, dini ve görüşü ne olursa olsun, hoşgörüsüyle karşılanan ve hatta bununla da kalmayıp önemli kişiler olarak değer verilen çevirmen ve bilim insanlarını buldurmuşlardı. Bu kişilerin de bilimin gelişmesine katkıları önemli düzeylerde gerçekleşmişti. Bu kabulleniş, benimseme ve öncülük anlayışı İslâm biliminde ilerlemenin temel taşı olmuştur. Liberal ve dini yönden açık bir çevrenin varlığı bilimin ve bilginin yeni bir membağ ve yurt bulmasının başlıca etkeni haline gelmişti. (Hoodbhoy, 1992, s.138). Özellikle soylu addedilen kişilerin ve sarayın desteği yadsınamaz düzeydeydi. Çeviri çalışmalarının, Ortaçağ’ın ortalarında tamamlanmış olduğu görülmüştü. Böylece Grekçe yerini Arapçaya bırakmış, entelektüel düşüncenin dili Arapça olmuştur. İlk dönemdeki tersine bilim insanlarının

çoğu Müslümanlardan oluşmaya başlamıştı. Bu noktada İbn Haytam (965-1039), El-Biruni (973-1051), Ömer Hayyam (1038-1123), NasriddinTusi (1201-1274) gibi önde gelen bilim adamları adından söz ettirmeye başlamıştı. Bu bilim adamları *batıyı* etkileyen ve *batının* bu günkü medeniyetinin oluşmasına katkı veren önemli eserler ortaya koymuşlardı. El Kindî³, er-Razî⁴, İbn-i Sina⁵, İbn-iRüşd⁶, İbni Haldun⁷ gibi İslâm bilim insanları İslâm medeniyetini oluşturan ayak izleri bırakmış, yürüdükleri yol hem dönemlerinde hem de sonraki zamanlarda aydınlanmanın kaynağı olmuştur. Onların ortaya koyduğu çalışma anlayışı ve eserler gerek *doğuda* gerekse *batıda* birçok bilimsel çalışmanın referansıdır.

Müslüman bilim adamlarının çalışmalarının *batı* dünyasında XV. yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başlayan Rönesans hareketlerine kaynaklık ettiği şüphesizdir (Karlığa, 2004, s. 47). *Batıdaki* tutucu yapı ve Kilisenin hoşnut olmamasına rağmen Roger Bacon deneylerini İbn Haytam'ın optik tezine dayandırarak başlatmış ve önemli çalışmaları için Müslüman bilim adamlarının eserlerini referans kaynaklar olarak kullanmıştır. Batı'da başlayan reform hareketlerinin ilk felsefeci-si olarak İbn Rüşd kabul edilmiştir. İbni Sina'nın temel tıp kitabı olarak kaleme aldığı *el-Kanun fi't-tıbb* (Tıp Kanunu) *batıda* yüzyıllarca okutulmuştur. (Hoodbhoy, 1992, s.138 ; Karlığa, 2004, s. 328, 377, 380).

Bu günkü Avrupa biliminin ve düşüncesinin gelişmesinde, bu gelişimin sürekliliğinde etkisi olan, asıl itibariyle bu tür gelişmelere öncülük eden Descartes analitik/cebirsal geometriyi kurarken temelde Müslümanların ortaya koyduğu cebirden ve yine Müslümanlar aracılığıyla öğrenilmiş olan eski Yunan geometrisinden yararlanmıştı. Leibniz ve Newton'un çalışmalarıyla oluşan türev ve integral hesaplamaları da yine benzer yollarla oluşturulan kaynaklardan yararlanılarak yapılmıştır. Bunun bir tesadüf olduğunu söylemek ise hiçbir zaman kabul görececek bir iddia olamayacaktır. (Kaplan, 1993, s. 67).

İslâm'ın, sade ve dolambaçsız eşitlik anlayışından doğan ve aslında çöl koşullarında şekillenmeye başlasa da hızla ve hatta yüz yıl gibi kısa bir sürede Türkistan'dan İspanya'ya kadar uzanan coğrafyada medeniyet kurarak kök sal-

3 Aristocu İslâmi felsefe okulunun kurucusu olan, mantıktan matematiğe, fizikten müziğe kadar uzanan 270 adet bilimsel incelemenin yazarıdır. Yusuf Yakup İbn İshak el Kindî aklın üstünlüğünü önemsemiştir.

4 İslâm'ın en büyük klinik hekimi olarak bilinir. Muhammed İbn Zekeriya er-Razî kozmik yaradılış kuramını ortaya atan önemli bir bilgin olarak da öne çıkmıştır. Başlangıçta yaratıcı, ruh, madde, mekan ve zamanın var olduğunu öngörmüştür.

5 17 yaşında kendini kabul ettirmiş bir hekim olarak bilinen ve metafizik konusunda hakim bir anlayış geliştiren Ebu Ali el-Hüseyin İbn Sina felsefe ve mantık alanlarında da çalışmıştır. İbni Sina da Kindî gibi aklı önceller.

6 Ebu'l-Valid Muhammed İbn-i Rüşd, Aristo ve Rönesans felsefeleri arasında bağ kurmadaki başarısı, vahyin mantıkla yönlendirilmesi gereği konusundaki akılcı düşünce yaklaşımı, onun önemli bir filozof ve İslam düşünürü olmasını sağlamıştır.

7 İslam düşünürleri arasında ve bilim insanı sıfatını haiz entelektüel devlerden sonuncusu olarak kabul edilen İbn-i Haldun önemli bir tarihçi ve sosyolog olarak kendi çağında anlaşılmayan ve geç döneme kadar fark edilmemiş olan bir deha olarak bilinir.

ması onun en önemli başarısı olarak öne çıkmıştı. (Garaudy, 1993, s. 49 ; Gökdoğan, 2016, s. 19). Müslümanların stratejik üstünlükleri, ticari ve iktisadi zenginlikleri şüphesiz bu başarıda önemli role sahipti. Fakat asıl başarı kaynağı tüm davranışlarda hissedilen hoşgöründen kaynaklanıyordu (Garaudy, 1993, s. 49-50). Müslümanlar birkaç konuya oldukça önem atfetmişlerdi. Bunlar felsefe, ilim ve kitaptı. Bu unsurlara oldukça sevgi ve saygı duyuyorlardı. Küçük-büyük, nitelikli ve yeterli kültür merkezleri ile kütüphaneler kurmuşlar, el yazmalarından oluşan merkezler oluşturmuşlardı. Mütercimler hayati önemdeydi. Onlar hakkıyla mü-kafatlandırılıyordu. Alimler el üstünde tutulmakla kalmıyor, gerekli ihtimamlar gösteriliyordu. Bir devlet başkanı olarak Halife el-Me'mûn'un Bizanslarla yaptığı ve yendiği savaşa ilişkin talep ettiği tazminatın karşılığı eski Yunan yazmalarından başka bir şey değildi. Halife bunu özellikle tercih etmişti. Bir öğrenme tutkusunun tezahürü olan bu anlayış ilme verilen değer, bilgiye atfedilen en önemli vurguydu. Bu anlayışın tarihte başka bir örneğini görmek hemen hemen olanaksızdır (Garaudy, 1993, s. 50).

Bilime değer veren bu yaklaşım Bağdat, Kurtuba, Toledo, Semerkant, Buha-ra, Konya, İstanbul gibi merkezleri oluşturdu. Bunlardan özellikle Toledo karanlık çağı yaşayan *batı* için önemli bir merkez olmuştur. Zira bilimi aforoz etmiş olan *batıya* en yakın noktada bulunan bu ve buna benzer merkezler *batının* dönüşümüne de şahitlik etmiştir. Avrupalılar, bu merkezler vasıtasıyla, bilgiyi henüz Yunan eski kaynaklarından öğrenmeden Müslüman dünyadan hazır olarak almışlardı. 10. yüzyıl Kurtuba'sında Halife-Hakem 400 bin ciltlik bir kütüphane kurduğunda, *batının* bu dermeye yaklaşabilecek bir birikimi henüz oluşturulamamıştı. Oysa bu tür merkezler *doğuda* yoğun bir şekilde ve birçok merkezde mevcuttu. Bundan 400 yıl sonra 900 ciltlik kütüphane kuran ve sıfatı *bilge kral* olarak belirtilen Fransız kralının konuya yaklaşımı benzerlik göstermiş olsa da dönem olarak aradaki fark her iki kesimi anlamak bakımından önemli bir veri olarak gözler önündedir. Yapılan tercümelere ağırlığınca altın⁸ ödenerek bilimsel eserlerin dönüşümüne verilen önem ve bu eserlerle oluşturulan bilgi merkezleri *doğuyu* bilimin ve ilerlemenin merkezi haline getirmekte gecikmemiştir. (Garaudy, 1993, s. 50-53 ; Öztürk, 1995, s. 399).

Diğer taraftan İslâm tarihi ve medeniyetinde önemli bir yere sahip olan Türk devletleri İslâm öncesi dönemde belli bir oranda başlamış olsa da İslâm'ın yayılması ve Türklerin İslâm'ı kabulünden sonra bilim alanında önemli bir ivme yakalamışlardır. Türkler, İslam bilim tarihine önemli katkılar sağlayan çalışmaların oluşmasında önemli bir yer edinmişlerdir (Gökdoğan, 2016). Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular dönemlerinde yapılan çalışmalar İslam bilim tarihinde yer etmiş, özellikle Osmanlı döneminde yapılan çalışmalar İslam bilim tarihinde durağanlaşma dönemine girerken verilen önemli bilimsel çalışmaların son örnekleri

8 Bu tercümelere yapanların çok kalın türde bir kağıt seçmeleri ve kaligrafide küfi üslubunu kullanılmış olmaları buna dayandırılır. Zira bu yazım stilinde harfler büyük ve aralıktır. Yazıda geniş marjlar bırakılarak yazım yapılır.

olmuştur (Aydüz, 2016, s. 7-9). Bilimsel çalışmalar Türk, Arap, Fars veya diğer milletlerce ve bu milletlerin yaşadığı bölgeleri kapsayan tüm İslam coğrafyasında önemli ölçüde inkişaf etmiştir.

İslâm coğrafyasının hemen hemen her köşesinde ve hemen hemen her topluluğunda Müslüman bilginler matematik, geometri gibi alanlarda yoğun çalışmalar yapmıştı. Geliştirilen rakamlarla aritmetiğin öncüsü olmuşlardı. Cebir kesin bir ilim olarak ortaya çıkarılmıştı. Analitik geometrinin temelleri atılmış ve trigonometri kurulmuştu (Göker, 1996). Kimya alanında Câbir İbn Hayyan sülfirik asit, kezzap, nitrik asit, asetik asit, arsenik gibi bileşimleri bulmuş ve geliştirmişti. El-Cezeri makineler konusunda döneminden çok ileride kitaplar yazmıştı. Pompa, hidrolik, robot gibi fikirlerle önemli konulara değinilmişti. İbn Heytem optik alanında adeta bir otorite haline gelmişti. Öyle ki, *batılı* bilim adamı Bacon, İbn Heytem'in çalışmalarını esas alarak optik biliminde büyük ilerlemeler sağlama imkânı bulmuştu. El-Birunî astronomide zirve olmuş bir ilim adamı olarak adından söz ettirmişti. (Garaudy, 1993, s. 54-60)

İslâm dininin ilme ve bilgiye yakın duruşu ve onu tereddütsüz kabullenişinin açıklanmaya ihtiyacı yoktur. Zira, eski Yunan metinlerinin İslâm'ın ilk yıllarından başlayarak yoğun bir şekilde çevrilmesi ve bunun sınır tanımayarak bütün konularda var olması onun bu yöndeki tutumunun en belirgin örneğidir. (Sezgin, 1993, s. 206). Aynı dinin çok sonraki asırlarda bilime karşı gibi bir algıyla suçlanması da bir o kadar havada kalan, anlamsız bir iddiadır. Halife el- Me'mun'un kurmuş olduğu *Beytu'l-Hikme* İslâm'ın bilime verdiği önemin en önemli göstergelerinden biridir. Bu aynı zamanda Müslümanların da bilime olan yaklaşımının bir tezahürü olmuştur (Sezgin, 1993, s. 206 ; Freely, 2014, s. 53-54).

Batıda, İslâm'dan önce, özellikle kadim Yunan kaynakları kendilerine ilgi duyan topluluklarla henüz karşılaşmadıkları için âtil kalmıştı. İslâm toplumu bu ilgiyi büyük bir tutkuyla yerine getirince gelişme de bu kaynaklardan zemin bularak hızla başlamıştı. Matematik sahasında el-Mâhânî üçüncü derece denklemlerle yeni çözümler araştırırken, tıp ve optik sahasında çalışmalar yapan Ebu Bekr er-Râzî görme konusuyla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştu. Razî, nesnelerin görünmesinin maddeye çarpan ışığın göze ulaşmasıyla gerçekleştiğini belirtmiştir. El-Kindî ise Aristoteles'den farklı bir düşünceyle meteoroloji konusunda modern bilgiye yakın görüşler öne sürmüştür (Sezgin, 1993, s. 208). İbnü'n-Nefis'in kan dolaşımını keşfi, İbn'l-Hatib'in hastalığın bulaşmasına ilişkin çalışmaları, Nâsiruddin et-Tusî'nin trigonometriyi müstakil bir ilim olarak ele alması⁹, Şerefuddin et-Tusî'nin dördüncü dereceden denklemleri düzenlemesi ve bunları çözmesi söz konusu dönem için önemli bilimsel gelişmeler olarak göze çarpar. Gıyasuddin el Kaşî'nin matematik çalışmaları, Kutbuddin eş-Şirazî'nin ve İbnü'ş-Şatır'ın astronomi alanındaki tespitleri, diğer birçok bilim adamının sosyoloji ve tarih felsefesi

9 Batılılar bunu 15. yüzyılda yaşamış olan Regiomontanus'a atfetmektedirler.

alanındaki teori ve görüşleri İslâm medeniyetinin bilim ve teknik sahasında ortaya koyduğu önemli seviyenin göstergelerindendir. (Sezgin, 1993, s. 208-209).

İslâm bilim tarihçisi merhum Fuat Sezgin'e göre "Müslüman ilim adamları, ta baştan beri manevi hiçbir ızdırıp veya psikolojik kompleks, ya da sıkıntı duymaksızın-yabancı ilimleri alırken, seleflerine karşı açık bir tavır takınmışlardır... Hakikat aşkına diyoruz ki: Müslüman ilim adamları seleflerinden ilim aldılar, onlardan istifade ettiler. Hicri ilk üç asırda onlardan almaya ve faydalanmaya mecbur idiler de. Grek'den aldılar, Hint'ten aldılar ve bu yabancıların kitaplarını kendi dillerine çevirdiler. Aynı zamanda onlar kitaplarının muhtevasını anlamak için, ilk planda seleflerinin nesillerinden yardım almaya ihtiyaç duyuyorlardı. Çünkü onlar bu orta veya aracı topluluklar ve bilgi sahibi insanlarla aynı cemiyette birlikte yaşıyorlardı. Yabancı üstatlara karşı onların gönüllerinden büyükleme ukdesini çekip alıp, onları üstatlarına karşı mütevazı yapan ve böylece tenkitlerinde teenni ve itidâle çok yakın bir mevkiye koyan sebebi, işte buradan anlayabiliriz." Ona göre, Müslüman ilim adamları, ilmi derecesi ne olursa olsun hatadan masun, yanılmalardan münezzehe hiçbir ilim adamının mevcut olmadığı prensibinden hareket eden ve böylece kendinden önceki neslin veya üstatlarının eserlerini tenkitten, belli bir ahlaki anlayış çerçevesinde, imtina etmemişlerdir. Yine Sezgin' e göre, batılı bilim adamlarının doğudan alınan kaynakları intihal mesabesinde kendi eserleri şeklinde ortaya çıkarmaya çalışmış olmaları oldukça bilinen bir hakikat olarak ortadadır. (Sezgin, 1993, s.210-211, 214-217).

İslâm Bilim Tarihinin Önceki Dönemle Entegrasyonu ve Sonraki Döneme Katkısı

İslâm'dan önce Batıda Roma yozlaşırken ve kır kültürü egemenliğinde teolojik düşünce dünyasının entelektüel birikimleriyle olan meşguliyeti artarken imparatorluğun doğu ucunda, İskenderiye, Urfa, Harran, Seleucia gibi merkezlerde farklı entelektüel yapılanmalar mevcuttu. Bu merkezlerdeki çalışmalar Yunan düşüncesinden alınan birçok birikimi de kalıcı kılmıştı. Bu bölgenin birçok inancı Hindistan'a kadar bu öğretilerle yoğrulup karıştı. Böyle bir entegrasyon bölgesinde doğan İslâm, fetihler yoluyla bu kültürlerle tanıştı ve pagan olsun olmasın hepsini kendi içinde kabul etti. Pagan unsurlar temizlenmedi. Bilakis onların yüksek kültürü ve bilimsel yanları özümsemi. Halife Me'mun, Yunan felsefesi ve bilimini kapsayan eserleri Arapçaya çevirtmek amacıyla Darü'l-Hikme'yikurdu. Bunu sarayının önemli bir birimi olarak geliştirdi. İslâm böylece bilimi himaye etmek konusunda adeta en önemli özelliğini ortaya koymuştu. Zira İslâm'ın en büyük bilimsel keşfi himaye (patronage) anlayışydı (Whitfield, 2012, s. 56-57). İlmin Çin'de de olsa gidip alınmasını salık veren yaklaşımın Darü'l-Hikme anlayışını doğurması kaçınılmazdı. İslâm, bilime inanç esası üzerinden değil, gerçeklik, gereklilik ve fayda üzerinden eğilmişti. Müslüman liderler ise devletlerini yönetirken ve fetihler yoluyla yeni topraklar elde ederken bölgesel ve yerel anlamda toplumsal entegrasyonu önemseyerek, elde edilen ülkelerin topluluklarıyla tam

bir uyum içinde ve dayanışmacı bir anlayışla birleşti. Bu da siyasal ve ekonomik bakımdan entegrasyonun çabuk ve olumlu sonuçlar almasını sağlamış oldu (Lapidus, 2013, s. 82-83).

Bu dönemde İstanbul, Antakya ve İskenderiye gibi şehirlerden, yoğun uluslar arası uğraşlar ve işbirlikleriyle birçok Yunanca kaynak, toplanarak Bağdat'a getirilmişti. Ayrıca Persçe ve Sanskritçe metinler de çevrilmişti. Darü'l-Hikme'de, dönemin en ünlü çevirmeni olarak bulunan ve aslında Hıristiyan olan Huneyn bin İshak (ö. M.S. 873)önemli çeviri çalışmaları yaptı. Platon, Aristoteles, Hipokrat ve Galen'den Süryaniceye yaptığı çeviriler bir sonraki aşamada Arapçaya çevrildi. Huneyn'in oğlu İshak (ö. M.S 911) Öklid'in *Elementler* ve Batlamyus'un *Almagest* adlı eserlerini Arapçaya kazandırdı. Arapça artık bilimin *linguafrancası* haline gelmişti (Whitfield, 2012, s. 57).

Birçok bilim alanında yapılan çalışmalara, İslâm dünyasının aksine, *batıda* oldukça mesafeli yaklaşmıştır. Özellikle Ortaçağ dünyasında Hıristiyan Kilisesi başta astroloji olmak üzere bazı bilim alanlarını paganizm olarak görmüştü. Bu nedenle daha sonraları yine *batıda* ortaya çıkan bilim rönesansının kaynağı İslâmî kaynaklar olmuştur. Rönesansa kaynaklık eden birçok bilimsel eser ve bunları kaleme alan birçok bilim adamı mevcuttur. Ebu Ma'şer bu kaynakların yazarlarından biri olarak bilim tarihinde oldukça ehemmiyetli bir yer edinmiştir. En önemli çalışması *Astroloji İlmine Büyük Giriş* adıyla bilinen eseridir. O dönemin en önemli bilim merkezlerinden biri ve aynı zamanda Ebu Ma'şer'in doğduğu yer olan Belh şehriden Darü'l-Hikmeye geldiğinde Ma'şer otuz yaşına daha gelmemişti (Whitfield, 2012, s. 59-60). Huneyn bin İshak, Ebu Ma'şer gibi düşünürlerle aynı dönemde bilimsel çalışmalar yapan, önemli bir matematikçi olarak bilinen, Hint Arap rakam sisteminde sıfırı kullanan ve uygulayan Harizmî (M.S. 790-850), vahiy dini ile rasyonel felsefeyi uzlaştırmaya çalışan bir düşünür olarak Kindî (M.S. 801-866) ve astronom Ferganîbu dönemin önde gelen bilim adamlarıdır. Bunlar Darü'l Hikme'de önemli çalışmalar yaparak İslâm biliminin altın çağına damga vurmuştur Ferganî'nin, Batlamyusçu bilimin oldukça açık ve etkileyici şekilde özetini yapmış olması, onun eserinin Latince'ye tercümesini sağlamış ve kaynak olarak *batıda* 16. yüzyılda dahi kullanımına olanak vermiştir.

Her dönemin en önemli alanlarından biri olarak bilinen tıp bilimi sahasında da çok büyük gelişmeler yaşanmıştır. İslâm biliminde ilk büyük hekim olan Razî (M.S. 854-925) ve onun ardılı olarak, Allah'a giden yollardan din ve bilimi ikizler olarak tanımlayan İbni Sina'nın (M.S. 980-1037) çalışmaları hem kendi dönemlerinde *doğuda* hem de yüzyıllar boyunca *batıda* en önemli bilimsel kaynak olarak değer görmüştür. Bu eserler uzun süre *batının* önemli kaynakları olmuştur. İbn-i Sina'nın özellikle *el-Kanun fi't-tıbb* adlı eseri hijyen uygulamaları, tedavi, ilaçlar ve cerrahi konularındaki terminolojisiyle öne çıkmıştır. Vücudun tamamının hastalık ayrıntılarını veren eser 12. yüzyılda Latince'ye çevrilmiş, 1473'te

ilk olarak basıldıktan sonra 17. yüzyıla kadar *batılı* üniversitelerde standart ders kitabı olarak okutulmuştur. *Batıda* Azophi olarak ünlenen Es-Sufi ise Batlamyusun çalışmalarını yeniden değerlendirdikten sonra tüm gök boylamlarını birdaha ve doğru olarak hesaplamıştır. 964 yılında bu çalışmalarının sonucu olarak presesyonal hareketi keşfetmiş ve takımyıldızlara ilişkin incelikli ve büyüleyici tablolar hazırlamıştır. İsfahan'da rasathane yöneten, önemli takvim reformları gerçekleştiren, geometrik cebirde önemli gelişmelere imza atan ve özellikle Öklid yöntemlerinin birçoğunu açıklayıp yorumlayan bir matematikçi olarak Ömer Hayyam(M.S. 1048-1131) da çalışmalarıyla bilime önemli katkılar veren bir alim olarak öne çıkanlar arasında yer almıştır. İskenderiyeli Heron'un geleneğinde makineler ve otomatlar tasarlayan Cezeri¹⁰ (M.S.yak. 1200) deyaklaşık 4 kilogramlık bir ağırlığın yüzbinde bir parçasının tartılmasına olanak veren bir terazi¹¹ geliştirerek bilim öncüleri arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra metallerle diğer bazı maddelerin özgül ağırlıklarını ölçümleyebilen Hazinî önemli bilim insanlarından biri olarak bu günkü bilime kılavuzluk edenler arasında gösterilmiştir.İbnHeysem (M.S. 965-1040), Batlamyus'u sert bir şekilde ve birçok noktada eleştiren bir bilim adamı olarak, ışık ve görme teorisi üzerine oldukça yoğun çalışmalar yapmıştır. İbnHeysem gözde çıkan görme konisi anlayışını reddetmiş, ışığın cisimlere ulaşmasıyla oluşan görme edimini tanımlayarak, objelerin görünürlüğüünün ışığın yansımalarına bağlanması teorisinin yolunu açmıştır. Yansıma ve kırılmanın matematik çözümlemelerini ve camera obscuranın¹² geometrisini belirleyerek hem *doğuda* hem de *batıda* önemli bir otorite olmuştur. Kepler, Fermat ve Descartes onun çalışmalarının çevirileriyle yakından ilgilenmiştir. İbnHeysem'in çalışmalarının belirleyiciliği yüzyıllarca sürmüştür (Whitfield, 2012, s. 67-69).

Batının güney kapısı olan Endülüs'te ise İbn-iRüşd (M.S. 1126-1198) önemli ölçüde Aristoteles şerhleri kaleme almıştı. Batlamyus'un *Almagest'*indeki evren konusunun karmaşıklığı oldukça eleştiriye maruz kalmıştı. İbn-i Rüşd sürekli yaratma tezini ileri sürerek, dinde ezeli ve ebedi kavramını uzlaştırmaya çalıştı. Bitruçî ve İdrisî(M.S. 1100-1166) dönemin önemli fizikçi, matematikçi ve coğrafyacılarıolarak öne çıktı. Ebu'l-Kasım gibi büyük tıpçılar da gene bu bölgedendi. Ebu'l-Kasım mesane taşları, hidrosefali gibi tıbbi konularda ilk doğru tanımlamaları yapmıştı. Eczacı yönü önemliydi. Bunun yanı sıra tedavide psikolojik boyutu öne çıkarmaya yönelik tespitleri dikkate değerdi (Whitfield, 2012, s. 69-70 ; Freely, 2014, s. 138).

Diğer taraftan, *batıda* henüz rasathane anlayışı yaygınlaşmadığı ve sisteminin kurulmamış olduğu bir dönemde et-Tusî'nin(M.S. 1201-1274) yönettiği rasathanelerde önemli çalışmalar yapılmaktaydı. Aynı dönemde Harezmi'de Birunî (M.S.

10 El-Cezeri'nin "Mekanik Aletler Bilgisi Üzerine" adlı eserinde su saatleri, çeşmeler, kilitler, pompalar ve başka birçok aletin çizimi mevcuttur.

11 "Mizanü'l-Hikme" (Hikmet terazisi- ki el-Hazini bununla ilgili olarak, doğruyu yanlıştan, kıymetliyi kıymetsizden ayıran ilahi adaletin bir sembolü nitelmesi yapmıştır.

12 Karanlık oda.

973-1050) önemli konularla meşguldü. Astronomi, coğrafya, matematik ve kronolojiyle uğraşılmaktaydı. Uluğ Bey¹³ 1424'te Semerkant'çok önemli bir rasathane kurdu ve burada birçok astronomik veriyi düzeltme fırsatı bulmuş oldu.

Batıda, İslâm bilimi ilk olarak Aurillaclı Gerbert'in (M.S. 945-1003)sezgileriyle farkedilebilmişti. İspanya'ya yakın bir bölgede katedral okulunun yöneticisi olarak çalışmalar yapmak üzere bu bölgeye gitmiş olan Gerbert matematik ve astronomiyle ilgilenmiş, burada Müslüman bilim adamlarının yaptıkları çalışmalardan oldukça etkilenmişti. Evren sistemi modelleri üzerinde çalışmalar yapmıştı. Oysa zaten İslâm dünyasında bu tür çalışmalar mevcuttu. Fakat *batıda* bu çalışmalar henüz bilinmiyordu. Gerbert *batıda* usturlab üzerine makale yazan ilk kişi olmuştu (Whitfield, 2012, s. 72, 78-79).

İslâm dünyasında gelişen bilimin *batıya* geçişi, şüphesiz Hıristiyan *batıya* komşu İslâm İspanyası yoluyla olmuştu. Bölgede yönetimler arasındaki ilişkiler, ardından Haçlı Seferleri ile kurulan temas bu geçişin hızlanmasını sağlamıştı. 11. yüzyılda, İspanya Hıristiyanlar tarafından ele geçirildiğinde yeni bir etkileşim söz konusu oldu. Haçlı Seferleri ile *doğunun* zenginliklerinin *batıya* taşınmasında savaşçıların etkisi oldukça fazla olduğu için bu etkileşim sınırlı kalmıştı. Oysa İslâm İspanyası ele geçirilince bu yakın coğrafyanın ilmi kaynaklarının aktarımı hem kolay hem de hızlı oldu. İspanya'da Müslümanlarca kendi dinlerini ve dillerini yaşamalarına müsaade edilen bölge sakinlerinin, İslâm yönetiminde kaldıkları uzun sürenin sonunda,kaynaklarıArapçadan Latinceye aktarmaları zor olmadı. Toledo'da bulunan kütüphane tümüyle çeviri çalışmalarının merkezi oldu. Özellikle Bathlı Adelard (M.S. 1116-1142) bu çeviri çalışmalarına öncülük edenlerdendi. İlk olarak, Ebu Ma'ser'in bazı astroloji çalışmaları ve Harizmî'nin astronomik çizelgeleri Latinceye çevrilmeye başlanmıştı. Yine Cremonalı Gerard (M.S. 1114-1187) yüze yakın bilimsel çalışmayı çevirerek önemli bir dönüşüme imza atmıştı. Toledo 1085 yılında düşmüştü. Buna bakıldığında kütüphane kaynaklarının Latince'ye aktarımının hızlı olduğu görülür. Gerard'ın yaptığı çalışmalar arasında, Arapça olarak, Yunan kökenli çalışmalardan Aristoteles, Öklid, Arşimet, Batlamyus ve Galen'e ait olanlar ilk göze çarpanlardı. Ayrıca, Harizmî, Kindî, Razi, İbni Sina, Ferganî, Cabir bin Hayyan ve bunun gibi başka birçok Müslüman bilginin çalışmaları Latince'ye hızla çevrilmişti (Whitfield, 2012, s. 81; Sezgin, 2008, s. 134).

Batılı Hıristiyan düşünürlerin antik dönem ve İslâm biliminden yararlanma yolunda fark ettikleri kaynakların artması ve bunların çevrilerek hızla kullanılmaya başlanmasıdaaha önce Bağdat'taGrekçe ve Latinceden Arapçaya yapılmış olan çeviri faaliyetlerinin benzer şekilde, fakat tersi yönde yenilenmesi olarak hayat bulmuştu. Özellikle yakın bir bölgede olması nedeniyle Toledo'da başlayan bu faaliyetler bilimin yeni bir mecraya girmesine ve farklı bir coğrafyaya göç etmesine katkı sağlamış oldu. Bu düşünürler Yunan ve İslâm biliminin üstünlüğünü

13 Timurlenk'in torunu

derhal kavramış olmakla bilime hizmet etmek konusunda yeni dönemin öncüleri olmuşlardı.

Sonuç

Bilim tarihi açısından bakıldığında, bilimin sürekli göç halinde olduğu ve yaşama imkânı bulduğunda konakladığı birçok coğrafya mevcut olmuş, bunlardan geçmişle gelecek arasında hayati köprü vazifesi gören İslâm medeniyeti ve coğrafyası ayrı bir yer tutmuştur. Zira tarihe baktığımız zaman, özellikle Ortaçağ'ın yaşandığı asırlarda *doğu*, yani İslâm coğrafyası olarak belirtebileceğimiz bölgeler *batıdan* bilimi almış, geliştirmiş ve yeniden *batıya* ulaşmasını sağlayacak kaynakları oluşturabilmiştir. Bu bakımdan *batıda* oluşan bilimi almak ve bunu hem koruyarak hem de geliştirmek suretiyle daha üst seviyeye taşıdıktan sonra yeni döneme aktarabilmek önemli bir sorumluluk ve başarıdır. Aynı evrensel döngünün Antik Yunan bilim dünyasının Mısır ve Mezopotamya'dan yararlanması sürecinde de yaşanmış olmalıdır. İslâm medeniyetinin tüm Müslüman coğrafyasında gerilemeye başlamasıyla, söz konusu değişim ve dönüşüm bu sefer *batı* olarak belirtilen Avrupa'da oluşmuş, *doğunun* zenginlikleriyle birlikte bilimsel kaynakları ve birçok önemli çalışma *batının* kullanımı için aktarılmıştır. Bu açıdan bakıldığında İslâm Medeniyeti'nin oluşturduğu bilim klasik dünya ile yeni dönem *batı* bilimi arasında köprü olmuştur.

Bunun oldukça açık olmasına rağmen, *batı* dünyası İslâm bilim tarihine ilişkin oldukça mesafeli durmuş, hatta onun bilim tarihindeki yerini inkar etmiştir. İslâm dünyasının bilime katkısını ve bilim tarihindeki yerini gerçek kıymeti üzerinden değerlendirmeyen *batının* bu tür övgülerini 20. yüzyılda yapmaya başlaması ise şaşılacak bir durum değildir. Zira *batı* için bunları şimdi söylemekte bir sakınca gözükmemektedir. *Batının* üstünlüğünü kesinleştirdiği yakın döneme kadar bunu söyleyebilmesi mümkün olmamıştır. İslâm dünyasının, önemli bir rakip olarak, bilimle ve özgür düşünceye verilen önemle anılması *batının* kendini inkar etmesi demek olacaktı. Bunun yerine İslâm dünyasını ve onun fetihleriyle başarılarını barbarlık, zulüm ve daha ağır tabirlerle nitelemek öncelikli görev olarak addedilmişti. Oysa İslâm medeniyeti, İslâm öncesi dönemlerde ortaya çıkan bilimsel çalışmaları edinerek ve bilim alanında uğraş veren bilim adamlarını himaye ederek kendi bilim tarihini oluşturacak çalışmalara uygun ortam ve imkân sağlamıştır. Böylece, edinilen bilgiler, oluşturulan bilim merkezleri aracılığıyla, yeni çalışmalar ve buluşlarla toplumun hizmetine sunulmuştur. Aynı zamanda bilgiler muhafaza edilerek insanlık tarihinin bilimsel hafızası da korunmuştur. İslâm medeniyeti kendinden önceki dönemlere ait bilimsel çalışmaları sadece korumakla kalmamış aynı zamanda bunları geliştirmiş, yeni bulgu ve buluşları da ekleyerek, *batı* dünyası her ne kadar inkâr etse de, bu günkü uygarlığın oluşmasına en büyük katkıyı sağlamıştır.

İslâm dünyası için bu günün meselesi, *batının* bakışından ziyade İslâm'ın altın çağını yeniden yakalamanın yolunun ne olduğudur. Buna ilişkin çeşitli fikirler ortaya atmak mümkündür. Fakat asıl itibariyle söylenmesi gereken en önemli şey, geçmiş dönemde İslâm dünyasında bilime verilen önem ve bilimin gelişmeye katkısına olan inancın en üst seviyede kabul görmesi olmalıdır. Geçmişte dine tam bağlılık, bilime ve gelişmeye liberal yaklaşım ilerlemenin anahtarı olarak görülmüş, sefahat hayatı ise gerilemenin emaresi sayılmıştır. Oysa bu gün yeniden bir başarı sağlamak için geçmişte, İslâm'ın aydınlık çağında bilime, çalışmaya, yenileşmeye ve gelişmeye verilen önemin yeniden el üstünde tutulması gereken değerler olarak kabul görmesi ve uygulanması zorunlu hale gelmiştir.

Kaynakça

- Aydüz, S. (2016). *Osmanlı Biliminin Öncüleri*. İstanbul: Timaş.
- Bayrakdar, M. (2012). *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Freely, J. (2014). *Işık Doğu'dan Yükselir: İslâm Biliminin Batı Dünyasının Şekillenmesine Katkıları*(Çev:G. Ç. Güven).İstanbul: Doğan Kitap.
- Garaudy, R. (1993).İslâm ve İlim. İçinde, İslâm ve Bilim (ss. 49-61).İstanbul: Seha Neşriyat.
- Ghiles, F. (1983). What is Wrong with Müslim Science (Müslüman Biliminin Nesi Yanlış?) Nature, 24 Mart '83.
- Gökdoğan, M. D. (2016). *Bilim Tarihinde Türkler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Göker, L. (1996). *Bilim ve Teknolojinin Gelişimi ile Türk-İslâm Bilginlerinin Yeri*. İstanbul: M.E.B.
- Hoodbhoy, P. (1992).İslâm ve Bilim (*Bağnazlığa Karşı Akılcılığın Savaşımı*)(Çev: E. Birey). İstanbul: Cep Kitapları.
- İslâm ve Bilim (1993).İstanbul: Seha Neşriyat.
- Kaplan, Y. (1993). Dr. Şakir Kocabaş'la İslâm Düşüncesinin Sorunları Üzerine. İçinde,İslâm ve Bilim(ss. 63-85). İstanbul: Seha Neşriyat.
- Karlığa, B. (2004). *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Lapidus, I. M. (2013). *İslam Toplamları Tarihi I* (Çev: Y. Aktay). İstanbul: İletişim.
- McClellan III, J. E. ve Dorn, H. (2006). *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji* (Çev: H. Yalçın). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Öztürk, L. (1995). *İslâm Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Raşid, R.(2006). *İslam Bilim Tarihi I*(Ed: M. Dalkılıç, Çev: H. Türker, C.İpar). İstanbul, Litera Yayıncılık.
- Sarton, G. (1975). *Introduction to the History of Science*, vol.I (*Bilim Tarihine Giriş*). New York:Krieger.
- Sayılı, A. (1996). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp Adlı Eserinin Muhtasarı*. (Muhtasarı Haz:Mübahat Türker-Küyel). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Seyyid Hüseyin Nasr, (1993). *İslâm ve Modern Bilim. İçinde,İslâm ve Bilim*(ss. 13-30). İstanbul: SehaNeşriyat.
- Sezgin, F. (2008). *İslâm'da Bilim ve Teknik,Cilt I: Arap-İslâm Bilimleri Tarihine Giriş* (Çev: A.Aliy). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Sezgin, F. (1993).Müslümanların İlimler Tarihindeki Yeri.İçinde, İslâm ve Bilim(ss. 203-217).İstanbul: Seha Neşriyat, İstanbul.s. 203-217
- Tekeli, S., Kahya, E., Dosay, M., Demir, R., Topdemir, H. G., Unat, Y., Aydın, A. K. (2001). *Bilim Tarihine Giriş* (3. baskı). Ankara: Nobel.
- Ülken, H. Z. (2000). *İslam Düşüncesi; Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*.İstanbul: ÜlkenYayınları.
- Whitfield, P. (2012).*Batı Biliminde Dönüm Noktaları: Tarih Öncesi Dönemlerden Atom Çağına* (Çev: S. Uslu). İstanbul: Küre Yayınları.

154 NUMARALI PÎŞKEŞ DEFTERİNE GÖRE PADİŞAH VE ŞEHZADELERE TAKDİM EDİLEN İLMÎ KİTAPLAR (1675)

Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ¹

Öz

Osmanlı Devleti'nde bayram, düğün, nevruz gibi önemli zamanlarda vezirlik, beylerbeylik, kadılık gibi makamlarda bulunan devlet adamları tarafından teşrifât usulleri dâhilinde padişaha ve onun yakınlarına pîşkeş adı verilen hediye takdimi devlet gelenekleri arasında yer almıştır. Hediyeler dönemin en değerli eşyalarından oluşmaktaydı. Bu eşyaların arasında bulunan tezhipli ve devrin önde gelen hattatları tarafından kaleme alınmış ilmî kitaplar önemli bir yer tutmaktadır. Bu bilgiler Osmanlı kaynaklarından bilhassa arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. 1675'te yapılan şehzade sünnet düğününde önemli devlet erkânı tarafından padişaha ve şehzadelere takdim edilen kitapların başında Kur'an-ı Kerim gelirken çoğu medreselerde okutulan hadis, tefsir, kelâm ve fıkıh kitaplarının yanı sıra, İslam tarihine ve edebiyata dair eserler de yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İlim, Kitap, Hediye

Scientific Books Presented to the Sultans and Princes (1675) According to Pishkash Book Number 154

Abstract

In Ottoman Empire, gift presentment called "pishkash" to sultan and his relatives within the ceremonial procedures by major statesman occupying significant positions such as vizier, governor, cadi at certain times such as festivals, wedding ceremonies, newroz remained amongst state traditions. Gifts were compromising the most valuable objects of the period. Among these objects ornamented scientific books engrossed by prominent calligraphists of the era rank a major place. This information can be found in Ottoman sources basically from archive documents. While Quran takes the first place for the books presented to sultan and princes by the major high state officials in circumcision fest for a prince held in 1675, there were also works of Islamic history and literature besides Hadith, Expounds, Kalam and Islamic jurisprudence books.

Keywords: Ottoman, Science, Book, Gift

1 Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: fa-cikgoz78@hotmail.com

Giriş

Osmanlılarda önemli zamanlarda padişaha ve onun yakınlarına pîşkeş denilen hediyelerin takdim edilmesi geleneksel olarak varlık göstermiş ve XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar kanun halini almıştır. XVII. yüzyılda törenlerin önemli bir bölümünü oluşturan hediye sunumunu gerektiren zamanlar çoğalmış; buna paralel olarak pîşkeşlerin de nevrüz pîşkeşi, bayram pîşkeşi, düğün pîşkeşi, ziyafet pîşkeşi, ambar pîşkeşi ve mevlit pîşkeşi gibi adlarla çeşitliliği artmıştır. Hediye sunumu taraflar arasındaki iyi niyetin bir işareti; ayrıca padişaha olan sadakatin sembolü olarak önemli işlevleri bulunan bir özelliğe sahipti. Hediye ve hediyeleşme geleneksel bir devamlılığın tezahürü olmasının yanı sıra, bağlılık, itaat, dostluk, barış ve dayanışmanın aracı idi. Osmanlı arşiv belgeleri ve kronikler bu konuda zengin bir içeriğe sahiptir (Açıkgöz, 2018).

Osmanlılarda devlet dairelerinde defter tutma geleneği çerçevesinde iç hazineye dâhil edilen ve hazineden çıkan her türlü altın, gümüş para ile değerli eşya defterlere kaydedilmiştir. Bu minval üzere padişahlara sunulan hediyeler ve padişahların verdikleri ihsanlar da hazine kâtipleri tarafından tek tek defterlere yazılmıştır. Bu defterlerden bazıları pîşkeş defterleri, varidat defterleri, raht hazinesi defterleri, ceyb-i hümayun defterleri, harc-ı hassa defterleri, inamât defterleri, çeyiz defterleri ve raht hazinesi defterleridir (Açıkgöz, 2018; Temür, 2019, s. 16-19). Bu defterlerde kumaşlar, at takımları, silahlar, mutfak eşyaları, ziynet eşyaları, saatler ve kitaplar gibi değerli eşyalar en ince ayrıntısına kadar kaydedilmiştir.

İslâm kültür ve medeniyeti dairesinde bir devlet kurmuş olan Osmanlılar ilme bilhassa da İslâmî ilimlere önem vermişlerdir. Osmanlılarda önemli gün ve gecelerde sultanlara başka eşyaların yanı sıra kitap hediye etmek geleneksel olarak sürdürülmüştür (Atik, 2019, s. 168-172). Nitekim defterler incelendiğinde genellikle hediye listelerinin ilk sırasında kitapların yer aldığı görülür. Kur'an-ı Kerim'den hemen sonra yazılan ve daha çok İslâmî ilimlerle ilgili olan eserlerin çoğu Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplardır (Hızlı, 2008, s. 25-46).

Devlet Ricalinin Hediye Sunma Âdeti

Orta Asya ve Orta Doğu devletlerinde geleneklerin şekillendirdiği yönetim, anlayış ve uygulamalar, Osmanlı Devleti'nde de görülmekteydi. Makamların sahibi ve ihsan edici olan padişahlar geleneklerin belirlediği ölçüler içinde bir tür biat vesilesi olarak görülen hediyeleri kabul etmek durumunda idi. Bu anlamda hediyeleşme, ilk dönemlerden itibaren bir tür tâbî-metbû ilişkisinin somut olarak ortaya konduğu bir uygulama idi.

Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminde hükümdarlara hediye sunumuna dair bilgiler kroniklerden takip edilebilmektedir. Buna göre, özellikle padişah bir şehre geldiğinde ya da padişahın huzuruna çıkma gibi durumlarda hediye takdim etme usulü yaygındı (Karaca, 2007, s. 294). Devlet adamları arasında hediye-

leşmenin kökeni Osman Gazi'ye kadar uzanmakta olup, o hem çeşitli vesilelerle beylere, dervişlere, komutanlara ve Bizans tekfurlarına hediyeler vermiş hem de onlardan hediye kabul etmiştir (Öztürk, 2007, s. 49-52). Sonraki yıllarda padişahlara hediye takdimine fütuhat ganimetlerinden sunulması da eklenmiştir. Mesela 1475'te Kefe'nin fethinden sonra komutanlar ganimet eşyalarıyla II. Mehmet'in huzuruna çıkmışlardır. Kemal Reis, deniz savaşlarında elde ettiği ganimetlerden II. Bayezid'e çeşit çeşit hediyeler sunmuştur (1495/1496) (Açıkgöz, 2012, s. 32).

Sonraki dönemlerde konu ile ilgili bilgilere arşiv belgelerinde de rastlanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir belgede 19 Şubat 1536'da Üstâd Maksûd adlı şahsın padişaha, içi sandal ağacından dışı fildişinden yapılmış, altın, yakut ve firûze ile süslü bir sandık sunduğu görülmektedir. Şehir subaşısının ise Şeyh hattıyla yazılmış Erguvanî ciltli bir Kur'ân-ı Kerim, fağfurî üsküre (çanak) sunduğu; ayrıca çeşitli kitaplar, arslan suretinde gümüş kadeh, ikisi büyük biri büyük kadeh, biri büyük üç Çin porseleni gibi hediyelerin listelendiği görülmektedir (TSMA, D., nr. 6230).

IV. Murat Revan seferinden dönerken Defterdar Arslan Efendinin evinde gecelemiş ve ev sahibine bin altın ihsan etmiş; Defterdar Arslan Efendi de ona Üsküdârî Kâtib Hasan Çelebi tarafından yazılmış bir Kur'ân-ı Kerim takdim etmiştir (Zeyrek, 1999, s. 103).

İlmiye sınıfı mensuplarının hediyelerinin genellikle kitap ve sof olduğu görülmektedir. 8 Haziran 1687'de Şeyhülislam Ankaralı Mehmet Efendi padişaha verdiği ziyafette Türkçe denizcilik kitabı ve Türkçe yazılmış minyatürlü ve manzum İskendernâme ile iki top sof hediye etmiştir (TSMA, D. nr. 14, s. 59/a).

Osmanlı Devleti'nde mübarek gün ve geceler de merasimle kutlanır; bu vesileyle Kur'ân-ı Kerim okunur, padişaha hediye takdiminde bulunulurdu. Bu hediyeler kitap, tespih, seccade gibi eşyalardan oluşurdu. Örneğin, 18 Temmuz 1681'de Sadrazam Mustafa Paşa, tamamı yetmiş dokuz varaktan oluşan tezhipli, minyatürlü talik ile hattatlarca yazılmış meşk ve güzel yazı örneklerinden müteşekkil sanatkârâne bir murakka'ât hediye etmiştir (TSMA, D. nr. 14, s. 10/b). 1684 Mevlit Kandili'nde Sadrazam İbrahim Paşa'nın padişaha sunduğu mevlit pîşkeşi elmasla süslü bir çengel kuşak ile her biri dörder elbiselik olmak üzere yirmi dört elbiselik Acem ve Şam dibâsı, telli ve sade Hıtayî, telli atlas ve ma'hud çuka gibi kumaşlardan oluşmaktaydı (TSMA D., nr. 14, s. 37/b).

Komşu Hükümdarların Hediye Göndermesi

Barış görüşmesi, arabuluculuk ve cülus tebriki gibi nedenlerle Osmanlı Devleti'nin ilişki içerisinde olduğu devletlerin hükümdarları, elçileri vasıtasıyla Osmanlı sultanlarına değerli hediyeler göndermişlerdir. Dönemin şartları gereği, devletlerarası dengenin sağlanmasında önemli rol üstelenen diplomatik hediyeler bu ilişkilerin durumuna göre değişmiş ve armağanlar her ülkenin içinde bulun-

duğu kültür dünyası çerçevesinde en değerli eşyalardan seçilmiştir. Bu bağlamda kitap hediye etme âdeti Müslüman hükümdarlar arasında da mevcuttu. Safevi hükümdarları Osmanlı sultanlarına hediye olarak değerli eşyalardan başka Kur'an-ı Kerim ve Şehname gibi kitaplar da göndermiştir (Rahimov, 1995, s. 344-350). III. Murat tahta çıktığı zaman Osmanlılarla iyi ilişkiler kurmak isteyen Safevi Şahı I. Tahmasb'ın cülûs tebriki için İstanbul'a gönderdiği elçisinin şah adına getirdiği armağanlar şunlardı: Görkemli bir çadır, çeşitli halılar, Horosan keçeleri, on sekiz sanatkârâne ve tezhipli Kur'an-ı Kerim, İran şairlerine ait altmış ciltten fazla divân, Firdevsî'nin Şehnâme'si, birkaç tane minyatürlü murakka'at, on bin tane balıkçıl tüyü, üç okka mumya ve panzehir, kıymetli taşlarla dolu çekmeceler, oklar, yaylar ve kılıçlar (1576).

16. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'a gelen Avusturya elçilik heyetinden bir papaz, kaleme aldığı eserinde, padişahın huzuruna kesinlikle armağansız çıkılmayacağını belirterek bunu bilen İran elçisinin, beraberinde birkaç külçe firûze taşı ile her iki taraf için de çok değerli bir hediye olarak görülen, yirmi bin duka değerinde iki adet de Kur'an-ı Kerim armağan ettiğini söylemektedir (Schweigger, 2004, s. 89).

Türkistan Hanlıklarından Belh Hanı Mukim Han da Osmanlılara Kur'an-ı Kerim göndermiştir. Belh elçisi Han adına III. Ahmet'e 8 Nisan 1707'de bir adet Mushaf-ı Şerif, dokuzar elbiselik destar, alaca kutnu, Keşmirî şal, zerbaft yasdık, beyaz boğasi, on sekiz elbiselik surhî alaca, altı Özbek bıçağı, yedi müşebbek taka ve sekiz elbiselik Hitayi kumaş sunmuştur (TSMa, D. nr. 16).

Düğünlerde Hediye Sunumu

Osmanlı Devleti'nde hediye sunumunu gerektiren durumlardan biri de evlenme ve sünnet düğünleridir. Saray düğünlerinde devlet ricâli tarafından padişaha ve yakınlarına hediye sunma âdeti kuruluş yıllarından itibaren devam etmiştir. I. Murat'ın oğlu şehzâde Bayezid ile Germiyanoglu'nun kızının düğününde etrafın beyleri ve yabancı hükümdarlar tarafından iyi atlar, katarla develer, gulâmlar, cariyeler, altın ve gümüş tepsiler içinde floriler gibi çok çeşitli saçılar gibi armağanlar gönderilmiştir (1381-1382) (Açıkgöz, 2012, s. 31).

Devletin büyümesine paralel olarak düğünler yükseliş döneminde daha tantanalı bir şekilde icra edilmeye başlanmış ve XVI. yüzyıldan itibaren teşrifât kaideleri çerçevesinde bu düğünler için yapılan şenliklerin önemli bir bölümünü hediye takdimi teşkil etmiştir. Pişkeş adı verilen armağanların sunumu adeta bir yarış havasında gerçekleştirilmiştir. Özellikle esnafların hediye sunumları gösterişli geçitlerle gerçekleştirilmiştir (Arslan, 1991, s. 117-129).

1582'de Şehzâde Mehmet'in (III. Mehmet) sünnet düğününde Sadrazam Sinan Paşa, padişah için eyerler vurulmuş cins beş at, tezhipli bir Kur'an-ı Kerim, sanatkârâne yazılmış tezhipli bir kitap, altından yapılmış ve üzeri yakut ve firûze

ile bezenmiş bir tas ve on iki elbiselik değerli kumaş hediye etmiştir. Şehzâde için ise altınlar içinde ve incili gaşiyeler vurulmuş üç at, altın kabzalı bir şemşir, cildi altın ile süslenmiş bir Kur'ân-ı Kerim, aralarında Bostan ve Gülistan'ın da bulunduğu dört tezhipli ve minyatürlü kitap ile en iyi kumaşlardan sunmuştur. İkinci Vezir Siyavuş Paşa'nın hediyeleri yirmi bin altın değerinde idi ve sekiz at, sırmalı kumaş, iki saat, altından yapılmış süslü bir şemşir ve tezhipli bir Kur'ân-ı Kerim, ayrıca tezhipli ve minyatürlü Şehnâme'den oluşuyordu. Üçüncü vezir Hadım Mesih Paşa, ikisi mücevher takımlarla donatılmış dört at ile otuz bin altın değerinde yüz elli elbiselik kumaş sunmuştu. Sadaret Kethüdâsı Osman Bey de on bin altın değerinde gümüş ev eşyası ile Gürcü ve Çerkez köleler getirmişti (TSMA, D., nr. 9614, s. 2/b, 3/b; Arslan 1999, s. 160).

Bu düğünde sancakbeylerinin hediyeleri, her biri gümüşten yapılmış sürahiler, maşrapalar, tepsiler ve en değerli kumaşlardan oluşmaktaydı. Aydın Sancakbeyi Osman Bey ve Musul Sancakbeyi Mustafa Bey, beşer gümüş sürahi ve her biri beşer elbiselik olmak üzere serâser, kemha, atlas, kutnu, destar ve benek türü sırmalı kumaşlardan sunmuştu. Ekrâd umerâsından, Van vilayetine tâbi Hakkâri hâkiminin pîşkeşi her biri gümüşten dokuz adet sürahi, maşrapa, tepsi ve dokuz çeşit serâser, Frengî atlas ve kemha, mukaddem, kutnu, destar gibi kumaşlardan oluşuyordu. Yine Ekrâd umerâsından Diyarbakir'e tâbi Hazzo hâkimi Mehmet Bey, padişaha gümüşten dokuz adet sürahi ile beş çeşit dokuz adet elbiselik sırmalı kumaş ve iki doğan; Şehzâde Mehmet'e ise üç gümüş sürahi, ikişer elbiselik serâser ve benek, üç elbiselik Frengî kemha sunmuştu (TSMA, D, nr. 9614, s. 8/a, 9/a).

1582'deki sünnet düğününde İstanbul Kadısı Mevlâna Mehmet Çelebi'nin Kapı Kethüdâsı vasıtasıyla sunduğu pîşkeşi tezhipli bir Kur'ân-ı Kerim ve tezhipli bir Mesnevî ile iki elbiselik serâser ve dörder elbiselik benek, Frengî kemha ve atlas, serenk kadife ve Bursa kutnusundan oluşuyordu. Selanik kadısının hediyeleri Kur'ân-ı Kerim'in yanı sıra Bağdat kutnusu, serâser, destar gibi on elbiselik kumaştan müteşekkildi (TSMA, D, nr. 9614, s. 5/a, 7/b).

1675'te IV. Mehmet'in şehzâde Mustafa (II. Mustafa) ve şehzâde Ahmet (III. Ahmet) için düzenlediği sünnet düğünü, Edirne'de şenliklerle ihtişamlı bir şekilde kutlanmıştır (Nutku, 2008). Bu şenlikteki eğlenceler, ziyafetler, geçitler, hediye alayları ve hediye sunumları Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyân fi Kavânîni-âi Âl-i Osman* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (İlgürel, 1998). Ayrıca İngiliz elçilik heyetindeki bir görevli de şenliğe şahit olmuş ve gördüklerini eserinde dile getirmiştir (Covel, 2009, s. 129, 146-149). Düğünde sunulan hediyelerin listeleri Osmanlı arşivlerinde de mevcuttur (TSMA, D., nr. 154).

154 Numaralı Pîşkeş Defteri'nde Kitaplara Dair Kayıtlar

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi katalogunda 154 numara ile kayıtlı olan pîşkeş defteri, 1675'te gerçekleştirilen şehzadelerin sünnet düğününde padişaha ve şehzadelere kimler tarafından hangi hediyelerin sunulduğunu göstermesi bakımından önemli bir defterdir. Bu listelere bakıldığında hediyeler arasında devrin önde gelen hattatları tarafından yazıya geçirilmiş pek çok ilmî kitabın da yer aldığı görülür (TSMA, D., nr. 154).

Defter 31 varaktan oluşmaktadır ve okunaklı olarak talik rıka yazı türüyle yazılmıştır. Defterde 178 adet devlet erkânının düğün pîşkeşleri listelenmiştir. Sadrazam, vezirler, şeyhülislam, kazaskerler, kadılar, valiler, kethüdalar, beylerbeyleri, defterdarlar, kaptan-ı derya, sancakbeyleri, gümrük emini, kapıcıbaşılar, miralem, Edirne ve İstanbul esnafları, defter emini, şehremini, matbah emini, tersane emini, reisülküttap, başmuhasebeci, Erdel Beyi, Efklak ve Boğdan Voyvodaları, yabancı ülke elçileri ve sabık paşaların pîşkeşleri yazılmıştır. Liste Sadrazam Ahmet Paşa'nın hediyelerinden başlamaktadır. "Pîşkeş-i hazret-i Sadrazam Ahmed Paşa" ifadesinden sonra hediyeler 3'er dörder sıra olmak üzere alt alta sıralanmıştır.

Padişahın en önemli makamda bulunan Sadrazam Ahmet Paşa'nın düğün pîşkeşi şu eşyalardan oluşmaktadır: "Bâ hatt-ı Şükrullah Kelâm-ı Şerif, cild 1; Kitâb-ı Mahzenü'l-Esrâr ve Şeyh Nizâmî, bâ hatt-ı Şah Mahmud, cild 1; Kitâb-Tuhfetü'l-Ebrâr Monla Câmi', cild 1; murassa altun kase ma' kapak, bir; tahta samur kürk, tahta üşek kürk, 1; Sade kutnu, donluk, 12; sade Hitayi, donluk 12; telli Hitayi, donluk 12; sade atlas, donluk 12; zincirbâb donluk 12; mukaddem kuşak, kıt'a 12; İstanbul seraseri, top 12; telli kadife, donluk 12." (TSMA, D., nr. 154, s. 2/b).

1675'te gerçekleştirilen sünnet düğününde padişahın imamı bir süzeni yer minder; Şehzâde Hocası Feyzullah Efendi ise Kur'an-ı Kerim'den başka Dürer ü Gurer, Mir'atü'r-Rüya ve Eşbâhü'n-Neza'ir adlı kitaplar ile billurdan bir devât ve bir seccade hediye etmiştir. (TSMA, D., nr. 154, s. 6/b). Trablus Beylerbeyi Hüseyin Paşa, padişaha iki gümüş leğen ve ibrik ile sekiz çeşitten oluşan dokuzar elbiselik değerli kumaş; Şehzâde Mustafa ve Ahmet için ise birer gümüş maşrapa ve otuz iki elbiselik Acem dibâsı, telli Hitayî ve dürengî (çift renkli) sade Hitayî takdim etmiştir (TSMA, D., nr. 154, s. 13; İlgürel, 1998, s. 229). Anadolu Kazaskeri'nin hediyeleri şunlardır: Mushâf-ı Şerif, Kitâb-ı Buhârî, Kitâb-ı Hidâye, destar, mütenevvi'a şal, zincirbâb, sade kutnu, putedarî ve sof (TSMA D., nr.154, s. 5/a). Kıbrıs Beylerbeyi'nin hediyeleri ise gümüş sürahi, gümüş maşrapa, gümüş tepsi, Acem dibâsı, Hitâyî, atlas Hint kutnusu, destar gibi eşyalardan oluşmaktaydı (TSMA D., nr. 154, s. 8/a).

Hediye listeleri incelendiğinde *Kelâm-ı Şerif* ya da *Mushâf-ı Şerif* olarak *Kur'an-ı Kerim*'in en çok takdim edilen kitap olduğu görülür. Eserlerin kaç adet olduğu "cild" ifadesiyle belirtilmiştir. Mushâf-ı Şerif on dört, Kelâm-ı Şerif ise on beş adet olmak üzere toplam yirmi dokuz adet Kur'an hediye edilmiştir. Bununla

birlikte bazen Kur'an-ı Kerim'in hediyeeler arasında bulunmadığı, bazen de hediye edilen tek kitabın Kur'an olduğu görülür. Kitaplar daha çok sadrazam ve diğer vezirlerle kazasker, kadı, padişah hocası, nakibül-eşraf gibi ilmiye sınıfına mensup ricâl tarafından sunulmuştur. Beylerbeyleri, defterdar, Kaptan-ı derya gibi bazı devlet erkânının pişkeşleri arasında ise hiç kitap bulunmamaktadır.

Hediye edilen hadis kitaplarının başında Buhari'nin *Sahih-i Buhari* adlı eseri gelirken (toplam on adet); fıkıh kitaplarının başında El-Merginânî'nin *El-Hidâye* adlı eseri (toplam altı adet), tefsir kitaplarının başında da Kadı Beydâvî'nin *Tefsir-i Kadı* (toplam beş adet) adlı eseri gelmektedir. Kalam ilmiyle ilgili olarak *Sadrü's-Şeri'a* en çok adı geçen eserdir (üç adet).

Takdim edilen kitaplar arasında İmam Kastalanî'nin Hz. Peygamberin hayatını ve şahsiyetini ele alan *Mevâhib-i Ledüniyye* adlı siyer kitabı da bulunmaktadır. Ayrıca edebiyat ve coğrafya kitapları da mevcuttur. Edebî eserler içerisinde Sa'dî'nin *Külliyât'ı ve Gülistan'ı*, Şair Hafız'ın *Divan'ı*, Mevlanâ'nın *Mesnevî'si* gibi önemli yapıtlar yer almaktadır. Molla Câmi'nin *Nefehât-ı Molla Câmi'* (evliya menkıbeleri) ve Rabgûzî'nin *Kıyas-ı Enbiyâ* (peygamberler tarihi) adlı eserleri İslam tarihine dair kitaplardır. *Kitab-ı Sübha* ise tespîhât (namazdan sonra tespîh duası) kitabıdır. Defterdeki kayıtlarda bazı eserleri yazıya geçiren hattatın adının belirtildiği görülmektedir. Bazı eserlerin ise büyük ciltli ya da tezhipli ve süslü (murassa) olduğu belirtilmiştir.

154 Numaralı Deftere Göre Devlet Adamları Tarafından Sunulan Kitaplar

Sadrazam Ahmet Paşa'nın hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf (Şükrullah hattıyla), cild, 1; Kitâb-ı Mahzenül-Esrâr ve Şeyh Nizâmî (Şah Mahmud hattıyla); Kitâb-Tuhfetül-Ebrâr Monla Câmi', cild 1.

İkinci vezir Musâhib Mustafa Paşa'nın hediye ettiği kitaplar:

İncili mücevher zarflı Kelâm-ı Şerîf (Abdü'l-bâkî hattıyla), cild, 1; Kitâb-ı Acaîbü'l-Mahlûkât, cild,1.

Üçüncü vezir Kaimmamakam Mustafa Paşa'nın hediye ettiği kitap:

Kelâm-ı Şerîf (Yakub hattıyla)

Altıncı vezir Tevki'î Abdurrahman Paşa'nın hediye ettiği kitaplar:

Kitâb-ı Tefsir-i Kadı, cild, 1; Kitâb-ı Tertib-i Dünya?, cild, 1.

Şehülislam'ın hediye ettiği kitaplar:

Mushaf-ı Şerîf, cild, 1; Kitâb-ı Buhari, cild 1.

Şehülislam'ın Şehzade Sultan Mustafa için hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1; Tefsir-i Kadı, cild, 1; Kitâb-ı Kuhistânî, cild, 1

Şeyhülislam'ın Şehzade Sultan Ahmet için hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild, 1; Tefsir-i Kadı, cild, 1; Kitâb-ı Hidâye, cild, 1.

Şehyülislam-ı Sâbık Yahya Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kitâb-ı Sahîhü'l-Buharî, cild, 1.

Nakîbü'l-Eşrâf Mevlânâ Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild, 1; Sahîhü'l-Buharî, cild, 1; Mevâhib-i Ledüniyye, cild; Kuhistâni, cild 1.

Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin hediye ettiği kitap:

Kısas-ı Enbiyâ, kıt'a-i kebîr cild, 1.

Rumeli Kazaskeri'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild, 1; Kitab-ı Buharî, cild, 1; Kitâb-ı Hidâye, cild, 1.

Anadolu Kazaskeri'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild, 1; Kitab-ı Buharî, cild, 1; Kitâb-ı Hidâye, cild, 1.

İstanbul Kadısı'nın hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1; Kitab-ı Mesnevî, cild, 1.

Edirne Kadısı Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1; Nefehât-ı Monla Câmi', cild, 1.

Mısır Kadısı Mevlana Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitap:

Kitab-ı Sübha, cild, 1.

Galata Kadısı Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Tefsîr-i Celâlî, cild, 1; Fetâvâ-yı Kadıhan, cild 1.

Selanik Kadısı Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitap:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1.

İzmir Kadısı Mevlana Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1.

Şam Kadısı Mevlana Abdülbaki Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kitab-ı Sübhatü'l-Ebrâr ve ma' Tuhfetü'l- Ebrâr, cild, 1.

Yenişehir Kadısı Mevlana Seyyid Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1.

Valide Sultan Kethüdası Mustafa Efendi'nin hediye ettiği kitap:

Kitab-ı Şemail-i Nebi, cild, 1.

Şehzade Hocası Feyzullah Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1; Kitâb-ı Dürer ü Gurer, cild, 1; Kitâb-ı Eşbâhü'n-Nezâ'ir, cild, 1;

Kitâb-ı Mir'âtü'r-Rüya, cild, 1.

Mısır Valisi Hüseyin Paşa'nın hediye ettiği kitap:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1.

Anadolu Defterdarı'nın hediye ettiği kitaplar:

Kelâm-ı Şerîf, cild 1; Kitâb-ı Nizâmî-i Hamse, cild 1

Bursa Kadısı'nın hediye ettiği kitaplar:

Tefsîr-i Kadı ma' Ebu's-Su'ûd ve Haşiyeye-i Şeyhzâde, cild 1.

Filibe Kadısı'nın hediye ettiği kitap:

Kitab-ı Mültekâ, cild, 1.

Mağnisa Kadısı'nın hediye ettiği kitap:

Tenvîrül-Ebsar, cild, 1.

Eyüp Kadısı'nın hediye ettiği kitap:

Sadrü's-Şeri'a, cild 1.

Yeniçeri Ağası'nın hediye ettiği kitap:

Kelâm-ı Şerif (murassa cildli), cild, 1.

Sabıkan Rumeli Kazaskeri İzzetî Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild 1; Kitâb-ı Hidaye, cild, 1; Dîvân-ı Hafız, cild, 1.

Anadolu kazaskerliği payesiyle sabıkan İstanbul kadısı olan Ayni Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild 1; Sahih-i Buharî, cild. 1; Hidâye, cild, 1.

Sabıkan Anadolu Kazaskeri olan Mustafa Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild 1; Sahih-i Buharî, cild. 1; Kitâb-ı Kuhistânî, cild, 1.

Sabıkan İstanbul Kadısı olan Mevlana Hamit Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild 1; Kitâb-ı Buharî, cild. 1; Kitâb-ı Sadrü's-Şeri'a

Sabıkan İstanbul Kadısı olan Abdurrahimzâde Mevlana Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild 1; Yevâkît-i Şa'rânî, cild, 1; Dürer ü Gurer, cild 1.

Sofya Kadısı Mevlana Mehmet Ağa'nın hediye ettiği kitap:

Sadrü'ş-Şerî'a.

Belgrad Kadısı Mevlana E's-Seyyid Abdü'l-baki Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kitâb-ı Kuhistânî, cild, 1.

Sabıkan Rumeli Kazaskeri olan ? Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild 1; Mesabîh-i Şerîfe, cild, 1; Külliyyât-ı Şeyh Sa'di, cild, 1.

Sabıkân İstanbul Kadısı olan Mevlana Balizade'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild 1; Buhari-i Şerîf

Sabıkan İstanbul Kadısı olan Mevlana Mehmet Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild, 1; Kitâb-ı Buharî, cild, 1.

Üsküdar Kadısı Mevlana Mustafa Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kitâb-ı Hidâye, cild, 1.

Kayseriye Kadısı Mevlana Şa'ban Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Kitâb-ı İnâye, cild, 1.

Sabıkan Anadolu Kazaskeri olan Feyzullah Efendi'nin hediye ettiği kitaplar:

Mushâf-ı Şerîf, cild, 1; Buharî, cild, 1; Letâ'ifü'l-İşârât, cild, 1.

Halep Kadısı Mevlana Mehmet'in hediye ettiği kitap:

Kelâm-ı Şerîf, cild, 1.

Bağdat Kadısı Mevlana Ahmet Efendi'nin hediye ettiği kitap:

Kitab-ı Bostan, cild, 1.

Diyarbakir Kadısı'nın hediye ettiği kitap:

Kelâm-ı Şerîf, cild, 1.

154 Numaralı Deftere Göre Kitapların Konuları Bakımından Tasnifi

Tefsir Kitapları:

Kitâb-ı Tefsir-i Kadı; Kitab-ı Buhârî; Tefsîr-i Celâli; Haşiyeye-i Şeyhzâde; Letâ'if'ül-İşârât.

Fıkıh Kitapları:

Kitâb-ı Kuhistanî, Kitâb-ı Hidâye, Fetâvâ-yı Kadıhan, Kitâb-ı Dürer ü Gurer, Kitâb-ı Eşbâhü'n-Nezâ'ir, Kitâb-ı Mültekâ, Tenvîrül'Ebsâr, Kitâb-ı İnâye.

Hadis Kitapları:

Sahihü'l-Buhârî, Mir'atü'r-Rüya, Tuhfetü'l-Ebrâr, Mesâbih-i Şerîf.

Kelâm Kitapları:

Sadrü's-Şeri'a, Yevâkît-i Şa'rânî.

İslam Tarihi Kitapları:

Nefehât-ı Monla Câmi' (Evliya Menkıbeleri), Kısâs-ı Enbiyâ.

Edebî Kitaplar:

Kitâb-ı Tuhfetü'l-Ebrâr, Kitâb-ı Sübhâtü'l-Ebrâr, Nizâmi-i Hamse, Divân-ı Hâfız, Külliyyât-ı Şeyh Sa'di, Kitâb-ı Bostan, Kitab-ı Mesnevî, Şamâil-i Nebî.

Coğrafya Kitapları:

Kitâb-ı Acaibü'l-Mahlûkât, Kitab-ı Tertib-i Dünya?

Siyer:

Mevâhib-i Ledüniyye.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda bayramlar, nevrüz, ziyaret, ziyafet, dinî geceler ve düğünler gibi vesileler pîşkeş takdimini gerektiren önemli zamanlardır. Özellikle düğünler gibi ülkenin dört bir yanından devlet erkânın katıldığı büyük törenler daha görkemli bir şekilde icra edilmiş ve hediyeler de bir o kadar gösterişli olmuştur. Bu zamanlarda en değerli hediyeleri sunmak adeta bir rekabete dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti'nde İslâm kültürü ve medeniyeti dairesinde padişahlara önemli günlerde devlet ricâli tarafından kitap hediye takdimi, devlet gelenekleri arasında önemli bir yere sahiptir. Kitapları hediye eden devlet erkânı, daha çok ilmiye sınıfına mensup kadılar ve kazaskerlerden oluşmaktadır. Ayrıca sadrazam, yeniçeri ağası, vezirler, valide sultan kethüdası, şehzade hocası tarafından da kitap takdim edilmiştir. Hediyelerin arasında kitaplardan başka devât, incili seccade, gümüş mutfak eşyaları, süslü at takımları, değerli kumaşlar gibi eşyalar da bulunmaktadır.

Devlet büyükleri tarafından padişahlara kitap olarak en çok Kur'an-ı Kerim ve fıkıh, kelâm, hadis, tefsir gibi İslâmî ilimlere dair kitaplar hediye edilmiştir. Bu da Osmanlıların İslâmî ilimlere verdikleri önemi göstermektedir. Hediye listelerinin ilk sırasını da kitaplar almıştır. İslâmî eserleri edebî eserlerin takip etmesi, aralarında coğrafyaya dair kitapların da bulunması ve kitapların devrin önemli hattatlarınca yazıya geçirilmesi edebiyata, coğrafyaya ve İslâm sanatına da önem verildiğini göstermektedir.

Hediye edilen kitapların içinde fıkıh kitabı olarak *Hidâye* ve *Kitâb-ı Kuhistânî*, hadis kitabı olarak *Sahih-i Buhâri*, kelim kitabı olarak *Sadrü's-Şeri'a* ve tefsir kitabı olarak da *Kitâb-ı Tefsir-i Kadı* en çok hediye edilen kitaplardır. Edebî eserler ise daha çok mesnevi tarzında yazılmış eserlerden oluşmaktadır. Sa'dî'nin eserleri de önemli bir yer tutmaktadır.

Padişahlara kitap takdimi yalnız devlet ricali tarafından yapılmamış; aynı zamanda Müslüman hükümdarlar da diplomatik ilişkilerin güçlendirilmesi için Osmanlı sultanlarına değerli eşyalarla birlikte başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere edebî ve hat sanatıyla ilgili kitaplar göndermişlerdir.

İç hazineye ait pişkeş defterleri, ceyb-i hümayun ve harc-ı hassa defterleri gibi arşiv belgeleri saray ve çevresinde okunan kitaplar konusunda zengin bir içeriğe sahiptir. Böylece bu defterler dönemin ilim, kültür ve sanat anlayışını yansıtmaları bakımından ayrı bir önemi haizdir.

Kaynakça

Kitaplar ve Makaleler

- AÇIKGÖZ, F. Ü. (2012), *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- AÇIKGÖZ, F. Ü. (2018). "Osmanlı Devleti'nde Pişkeş (XVII. Yüzyıl)", *Turkish Studies*, 13(24), s. 287-300.
- AÇIKGÖZ, F. Ü. (2018). "Osmanlı Harem Tarihi Araştırmalarında Kullanılabilecek İç Hazine Defterleri Üzerine Bazı Tespitler", *Tarih Yazımı Üzerine-II*, Hazırlayan: İsmail Özçelik, Ankara: Berikan Yayınevi.
- ARSLAN, M. (1991). 1675 "Edirne Şenliği Üzerine Üç Önemli Eser ve Bu Eserlerdeki Hediyeler Bölümü", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, s. 117-120.
- ARSLAN, M. (1999). *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ATİK, K. (2019). "Osmanlı Bürokratlarının Padişaha Sunduğu Hediyeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (65), s. 166-176.
- COVEL, J. (2019). *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, çev.: Nurten Özmelek, İstanbul: Dergah Yayınları.
- İLGÜREL, S. (hazırlayan), (2019). *Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Ankara: TTK. Yayınları.
- KARACA, F. (2007), *Pişkeş, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, s. 294-296.
- NUTKU, Ö. (1987). *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği (1675)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZTÜRK, N. (2007). "Osmanlı Kroniklerinde Hediye Kayıtları (1299-1500)", *Hediye Kitabı*, (Editör: Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- RAHİMOV, E. (1995). "Safevîlerin Türkiye'ye Hediye Gönderdiği Kitaplar, (çev. Ali Haydar Bayat)", *Türk Kültürü*, 386(XXXIII). s. 344-350.
- SCHWEIGGER, S (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, (çev. H. Turkis Noyan), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- TEMÜR, S. (2019). *1110 Numaralı Harç-ı Hassa Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.
- ZEYREK, Y. (1999). *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruz-namesi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Arşiv Belgeleri

- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Defter (D.), numara (nr). 154.
- TSMA, D., nr. 16.
- TSMA, D., nr. 14.
- TSMA, D., nr. 6230.
- TSMA, D., nr. 9614.

TANZİMATI MEŞRULAŞTIRMA ARACI OLARAK OSMANLI'DA İSLAM BİLİM TARİHİ ÇALIŞMALARI

Mert Can ERDOĞAN¹

Öz

Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren daimî bir dönüşüm ve yenilenme sürecinde olsa da XIX. Yüzyıl Dünyasının zorunlu kıldığı yenilikler devletin geleneksel ıslahat mekanizmalarını aşıyordu. Tanzimat bürokratları ve son dönem Osmanlı düşünürleri önerdikleri yeni kurum ve fikirlerin, Osmanlı tarihi için bir ilk olduğunun farkındaydılar. Bu yüzden de projelerini savunurken Osmanlı tarihinden dayanak bulamamaktaydılar. Fakat Osmanlı düşünce hayatı için devrimsel sayılabilecek bu fikirleri ortaya koyarken amaçları topyekûn bir farklılaşmayı yahut batılılaşmayı savunmak değildi. Bu amaçla yapılan reformları yine kendi geleneklerinden, İslam tarihinden, dayanaklarla savunmayı tercih etmişlerdi. Bu durum Osmanlı bürokrat ve yazarlarını İslam tarihi çalışmalarına yönlendirmekteydi. Bu süreçte Tanzimat reformlarını savunmak isteyen Osmanlılar İslam alimlerinin bilimsel dünyaya yaptıkları katkının altını çizmeye başladılar. Dolayısıyla İslam tarihi, Tanzimat reformları için tarihsel bir dayanak noktası haline gelmişti. İslam bilim tarihi ise Tanzimat'ın eğitim ve bilim politikasının ihtiyaç duyduğu meşru geleneği ifade ediyor ve Osmanlı bürokrat ve yazarlarının oldukça ilgisini çekiyordu. Bu bağlamda çalışmada Tanzimat döneminden itibaren Osmanlıların İslam bilim tarihine yönelik ilgililerinin tarihsel bağlamı ele alınacak ve Osmanlıların İslam'ın ilk devirlerini kendi gündemleri için bir tür dayanak olarak gördükleri savunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Bilim Tarihi, Osmanlı Tarih Yazımı, Tanzimat

Ottoman Studies on Islamic History of Science to Legitimize the Tanzimat

Abstract

Although the Ottoman Empire was in a process of permanent transformation and renewal since its establishment, the innovations that the world of 19th century required exceeded the traditional reform mechanisms of the Empire. Tanzimat bureaucrats and late Ottoman thinkers were aware that the new institutions and ideas they proposed were unprecedented for Ottoman history. Therefore, they could not find any basis in the Ottoman history for their reforms. However, while presenting their ideas which could be considered as revolutionary for the Ottoman thought life, their aim was not to offer a total differentiation or westernization. For this purpose, they preferred to offer the reforms which already exists in their own traditions, that was the Islamic tradition. This led the Ottoman bureaucrats and writers to study classical period of the Islamic history. In this process, the Ottomans, who wanted to advocate the Tanzimat reforms, began to underline the contribution of Islamic scholars to the scientific studies. In this context, the historical context of the Ottomans' interest in the history of Islamic science since the Tanzimat period will be discussed and it will be argued that the Ottomans saw the early periods of Islam as a basis for their own agenda.

Keywords: Islamic History of Science, Ottoman Historiography, Tanzimat

1 Ar. Gör., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E- posta: historian-turk@gmail.com

Giriş

Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren daimî bir dönüşüm ve yenilenme sürecinde olsa da XIX. Yüzyıl Dünyasının zorunlu kıldığı yenilikler Devletin geleneksel ıslahat mekanizmalarını aşıyordu. Tanzimat bürokratları ve son dönem Osmanlı düşünürleri önerdikleri yeni kurum ve fikirlerin², Osmanlı tarihi için bir ilk olduğunun farkındaydılar. Fakat Osmanlı düşünce hayatı için devrimsel sayılabilecek çeşitli fikir ve önerileri ortaya koyarken amaçları topyekûn bir farklılaşmayı yahut batılılaşmayı savunmak değildi. Bu amaçla yapılan reformları yine kendi geleneklerinden, İslam tarihinden, dayanaklarla savunmayı tercih etmişlerdi. Bu bağlamda yaptıkları reformları *ıslahat* ve *tanzimat* gibi dini-kültürel hafızaya uygun şekilde isimlendirmişler, oluşturdukları kurumlara *nizam-ı âlemi* çağrıştıran *Nizam-ı Cedid* ve *Nizamiye mahkemeleri* gibi adlar vermişlerdi. Hatta Yeniçeri Ocağı yerine kurulan orduya *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ismini vererek yenileşme ile peygamber arasında doğrudan bağlar kurmuşlardı. (Kara, 2012, s. 27-56)

Tanzimat reformları kapsamında savunulan kurum ve uygulamaların Osmanlı tarihinde muadili olmayışı tarih yazımı noktasında Osmanlı bürokrat ve yazarlarını da yeni sahalara yönlendirmekteydi. Önceleri uygulanmak istenen çeşitli tedbir ve düzenlemeler Osmanlı tarihinden örneklerle meşrulaştırılıp “Kanun-ı Kadimin ihyası” olarak takdim edilirken, Tanzimat’tan itibaren yapılan düzenlemele- re Osmanlı tarihinden bir karşılık bulamayan devlet adamları, daha uzak geçmişe İslam’ın ilk dönemlerine giderek oradan tarihsel dayanaklar üretmişlerdi. Böylelikle Osmanlı tarihi için devrimsel olan yenilikleri İslam tarihinden örneklerle kendi geleneklerinin bir parçası olarak savunabilmişlerdi. Bu süreçte Tanzimat reformlarının getirdiği eğitime yönelik yenilikleri savunmak isteyen Osmanlılar ilk İslam alimlerinin bilimsel dünyaya yaptıkları katkının altını çizmeye başladılar. Böylece İslam tarihi, Tanzimat reformları için tarihsel bir dayanak noktası haline geldi.

Osmanlı bürokrat ve yazarlarının Tanzimat’ın eğitim ve bilim politikalarının ihtiyaç duyduğu meşru geleneği İslam tarihinde araması bu bağlamda önemli eserlerin oluşturulmasına zemin hazırlamıştı. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınan İslam medeniyetine yönelik bu eserler ve onların tarihsel bağlamı çalışmamızın da temel konusu oluşturmaktadır. Bu kapsamda çalışmamızda öncelikle Tanzimat döneminden itibaren Osmanlıların İslam bilim tarihine yönelik ilgililerinin tarihsel bağlamı ele alınacak ve Osmanlıların İslam’ın ilk devirlerini kendi gündemleri için bir tür dayanak olarak gördüklerini savunulacaktır. Daha sonra da ilgili dönemde İslam alimlerinin bilim tarihine yaptıkları katkıları konu alan İslam tarihi eserleri ele alınarak mesele irdelenmeye çalışacaktır. Böylece son dönem Osmanlı düşünce hayatının gündeminde olan meselelerin tarih yazımı üzerinden nasıl ele alındığı ve tartışmaya açıldığı ortaya konulacaktır.

2 İktisadi liberalizm ve anayasal düzen gibi Osmanlı tarihi için devrimsel olan yenilikler.

Tanzimat'ın Bilim ve Eğitim Anlayışı

Geleneksel Osmanlı düzeninde eğitim ve bilim sahası ilmiye bürokrasisinin hakimiyetindeydi. Bu yapıda ilmiye sınıfının sunduğu geleneksel eğitim tamamlanması uzun yıllar alan çok katmanlı ve karmaşık bir süreçti. Süreç içerisinde medreselerde okutulan kitaplar sadece geleneksel İslam öğretisinin klasik eserlerinden oluşuyordu. Bu eserler kişiye İslam dini ve kültürü hakkında genel bir entelektüellik kazandırıyordu. Fakat modern çağın ortaya çıkardığı yeni mali, idari ve askeri sorunların çözümünde bu eserlere dayalı eğitim yeterli olmuyordu. Bu dönemde Cevdet Paşa gibi kendi kendilerini yetiştirerek son derece donanımlı hale gelen ulema kökenli devlet adamları bulunsa da bu kişiler istisna olmanın ötesine geçemiyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin çağın ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde donanımlı insan yetiştirebileceği yeni bir eğitim sistemine ihtiyacı vardı.

Eğitim sorununu çözmek için XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreğinde çeşitli adımlar atılarak matematik, fizik ve geometri gibi pozitif bilimlerin öğretildiği okullar açılmıştı. Fakat bu düzenlemeler askeri okullarla kısıtlı kalmış, ordunun subay ihtiyacını karşılamamanın ötesinde bir amaç taşımamıştı. II. Mahmud döneminde ise Sultan oluşturmakta olduğu yeni harbiye ve mülkiye bürokrasisi için nitelikli devlet adamı ve subay yetiştirecek teknik okullar açmıştı. Fakat bu okullar da genel eğitim kurumlarından ziyade birer meslek okulu boyutunda kalmıştı. Bu durumun önemli bir sebebi Tanzimat öncesinde reformcu devlet adamlarının bile eğitim meselesini devletin personel ihtiyacını karşılamaya yönelik bir meslek öğretimi olarak değerlendiriyor ve Müslüman halk için genel İslam terbiyesini sağlayacak bir okur-yazarlık seviyesini yeterli görüyor oluşuydu. Sultan II. Mahmud döneminde bu istikamette adımlar atılmış ve Müslüman çocukların mahalle mekteplerine giderek okuma-yazma ve Kuran-ı Kerim'i öğrenmelerini sağlanmıştı. Fakat bu dönemin etkili bürokratlarından Sadık Rifat Paşa gibi reformcu bir devlet adamı bile okur-yazarlığın ötesinde verilecek bir eğitimin halkın kafasını karıştırarak, onları asice fikirlere sevk edeceğini ileri sürmüş, dünyevi ve deneysel nitelikli fen ve sosyal bilimlerin öğreniminin askeri ve mülki meslek okullarıyla kısıtlı kalmasını savunmuştu. (Sadık Rifat Paşa, 1293, s. 16-17)

Tanzimat öncesinin geleneksel eğitim anlayışı özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra iş başına gelen ikinci nesil Tanzimat bürokratları tarafından büyük ölçüde terk edilmişti. Bu bürokratlar cemaatlere göre ayrılmış ve dini terbiyeyi amaçlayan bir eğitim modelinin çağın koşullarıyla örtüşmediğini düşünüyorlardı. Onlara göre farklı din ve mezheplerden oluşan Osmanlı toplumunu bir bütün kabul eden ve onun tamamına yönelik müfredat sunan çağdaş bir eğitimle ülke ayakta kalabilirdi. Böylelikle hem farklı kökenlerden gelen Osmanlı tebaası devlet okullarında göreceği ortak eğitim üzerinden tek bir Osmanlı kimliği etrafında kenetlenecek hem de halk teknik ve mesleki bilgilerle daha üretken bir hale gelecekti. Özellikle

1856 Islahat Fermanı ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde karşımıza çıkan bu anlayış Osmanlı geleneği açısından açık bir kırılmaya işaret etmekteydi. Islahat Fermanı'nda Sultan Abdülmecid askeri ve mülki okullara girişte herhangi bir dini veya etnik ayırım gözetilmeyeceğini; sınavlarda başarılı oldukları takdirde kökenine veya inancına bakılmaksızın Osmanlı tebaasına mensup herkesin bu okullara kabul edileceklerini duyuruyordu. 1860'lı yıllara gelindiğinde maarif nazırı Safvet Paşa mahalle mekteplerinin ıslah edilmesi gerektiğini savunarak bu okulların müfredatını yeniden düzenlemeye girişti. Buna göre mahalle mekteplerinde dünyevi konularda da eğitim verilecek ve orta eğitimde Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada ders görecekti. Bu durum eğitim dünyasının büyük ölçüde ulemanın kontrolünden çıkarak bağımsız bir yapıya dönüşeceği anlamına geliyordu. Özellikle mahalle mekteplerinde ders verecek hocaların maarif nezaretine bağlı öğretmen okullarında yetiştirilecek olması eğitimin ulemeden ayrışma sürecini güçlendiriyordu. (Somel, 2012, s. 693-701)

Bu bağlamda genel eğitimin dünyevileşmesi ve pozitif bilimleri içermesi fikri kendisini açıkça 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde göstermekteydi. Bu nizamnamede dünyadaki refahın asıl kaynağı olarak bilim ve eğitim işret ediliyor, ülkenin ticaret ve sanayide gelişmesi için toplumun bilimsel eğitime kavuşması gerektiğinin altı çiziliyordu. Bunu başarmak için Tanzimat bürokratları eğitim sistemini tekrar düzenleyerek ileri seviye yüksek okullar açmayı hedefliyordu. Bu amaçla Darülfünun'un 1870 yılında gerçekleşen açılışı Tanzimat'ın eğitim ve bilim politikaları açısından önemli bir kilometre taşı ifade ediyordu. (İhsanoğlu, 1990, s. 713)

Bu okulun açılışı Tanzimat bürokratları için oldukça önemliydi. Nitekim açılışa Sadrazam Ali Paşa başkanlığında hükümet üyeleri katılmış ve açılış sırasında Maarif Nazırı Safved Paşa, Meclis-i Kebir-i Maarif reisi Münif Paşa, okul müdürü Tahsin Bey Türkçe, o sırada İstanbul'da bulunan Cemaleddin Afgani ise Arapça konuşmalar yapmıştı. Daha sonra resmî gazetede de yayımlanan bu konuşmalara baktığımızda Tanzimat bürokratlarının gerçekleştirdikleri eğitim ve bilim hamlelerini nasıl meşrulaştırdıklarını görmekteyiz. Bu konuşmalarda genel olarak devletin bekasına vurgu yapılmakta, ülkenin ayakta kalması için eğitim ve bilim alanında ilerlemek zorunda olduğunu vurgulamaktaydı. Fakat bürokratlar bu noktada söz konusu reformları batılılaşma yada kendine yabancılaşma olarak değil, tam tersine bir tür öze dönüş olarak sunmaktaydılar. Maarif Nazırı Safved Paşa bilimsel gelişmeleri takip etmenin Kuran'da ve hadislerde sıkça tekrarlandığını ifade ederek ilme ve fenne gerekli alakayı göstermenin dinin gereği olduğunu söylemekteydi. Paşa bu fikrini desteklemek için konuşmasında ağırlıklı olarak İslam'ın ilk yüz yıllarında yakalanan bilimsel başarıya yer vermektedir. Safved Paşa'ya göre "Eski Yunanlardan sonra ilmin kadir ve meziyet ve şerefini takdir edenler Arablar olup halife-i Abbasiyyeden Harun el Reşid ve Me'mun zamanlarında ulum ve fünun hakkında gösterilen rağbet" önemli eser ve buluşların

önünü açmıştı. Safved Paşa'ya göre bilimsel alandaki sayısız buluşun yanı sıra, bu dönemde Müslümanlar "nice sanayinin icadına bais ve badi bulunmuşlardı [yol açmışlardı]". Özellikle kâğıt ve barut imalatı ile pamuk üretimi gibi atılımlar yapan Müslümanlar çağdaşlarının oldukça ilerisine geçmişlerdi. Safved Paşa'ya göre Osmanlılar da kuruluşlarını takip eden ilk iki yüzyılda sanata ve ilme değer vermiş ve bu sayede yükselmişlerdi. Fakat daha sonra adım adım içine kapanan Osmanlı ve İslam âlemi, Batı karşısında gerilemiş ve fakirleşmişti. (Mehmed Esad Safved Paşa, 1286, s. 1) Safved Paşa bu konuşmasıyla Darülfünunu meşrulaştırırken, onu bir Batılılaşma aracı olarak değil, tam tersine eski güzel günleri ve doğru alışkanlıkları ihya edecek bir vasıta olarak sunuyordu.

Darülfünun açılışında İslam'ın geçmiş başarılarına atıfta bulunan bir diğer isim de Cemaleddin Afgani idi. "Kardeşlerimiz" diyerek söze başlayan Afgani halkı "gaflet uykusundan" uyanmaya çağırıyordu. Zira "İslam milleti mertebeye en kuvvetli, kıymetçe en değerli" idi. "Akıl, dirayet ve ferasetçe çok yüksekti. Mücahide ve çalışma bakımından en çetin şeylere göğüs germektedir." Fakat "sonradan millet rahata ve tembelliğe" dalmış, "medrese köşelerinde" kalmıştı. Bu yüzden de "iyilik nurları" sönmüş, "maarif bayrakları" silinmişti. Nihayet "İslam milletlerinin bazıları, başka milletlerin istilaları altına" düşmüş, "aziz olan millet zelil" olmuştu. Tüm bunların sebebi "uyanık bulunmamak, tembellik yapmak, az çalışmak ve dirayetsizlik" idi. Afgani'ye göre bu durumdan kurtulmak için İslam'ın ilk yüzyıllarında olduğu gibi eğitime değer vermek ve çok çalışmak gerekliydi. Bu iki konu açısından da Darülfünun'un açılışını heyecanla karşılayan Afgani halkı bu tarz girişimleri desteklemeye davet ediyordu. (Cemaleddin Afgani, 1286, s. 1)

Darülfünun açılışında Tanzimat bürokratları eğitim ve bilim alanında yaptıkları reformları İslam tarihinden örneklerle savunmaktaydı. Onlara göre yapılan yenilikler Osmanlılar ve İslam âlemi için bir yabancılaşma değil, tam tersine bir öze dönüş hamlesiydi. Darülfünunun açılışı da aslında İslam medeniyetinin ihyası anlamına geliyordu.

İslam'ın erken devirlerinde hüküm sürmüş Müslüman alimlerin bilim ve eğitim dünyasına yaptıkları katkı üzerinden tanımlanan *İslam Medeniyeti* kavramı bu noktada Osmanlı devlet adamlarına ihtiyaç duydukları fikri altyapıyı sağlıyordu. Çünkü İslam'ı medeniyet üreten ve geldiği yerlerde eğitimle bilimi geliştiren bir din olarak sunan Osmanlı bürokratları bu sayede medeniyet yolunda ortaya koydukları her türlü ilerlemeyi aynı zamanda dinin de bir gereği olarak gösterebiliyorlardı. Böylece Avrupalı tarzda eğitim veren çağdaş okulların açılması ve müfredatın dünyevileştirilerek pozitif bilimlere daha fazla yer ayrılması gibi yenilikler İslam'ın önyak olduğu medenileşme serüveninin bir parçası olarak sunuluyordu.

Osmanlı Aydını ve İslam Medeniyeti

Bilim ve eğitim alanında başarılarıyla öne çıkan bir İslam medeniyeti tasviri Osmanlı düşüncesi açısından kayda değer bir yeniliğe işaret etmekteydi. Çünkü Tanzimat'a kadar Osmanlı düşüncesinde medeniyet kavramı uygarlık manasından ziyade şehir yaşamını ifade etmek için kullanılan sosyolojik bir tabirdi. Bu tabir özellikle İbn Haldun'un toplumsal açıklamaları çerçevesinde insanların aşiret yapısı ve kabile yaşamından şehir yaşamına geçişlerini tarif etmek için kullanılıyordu. Fakat İbn Haldun'a göre şehirleşme toplumsal dayanışmayı zayıflatarak devletleri çöküşe götüren yıkıcı bir süreçti. Dolayısıyla bu kavram geleneksel Osmanlı düşüncesinde genellikle olumsuz bir anlama sahipti. (Okumuş, 2009, s. 40-41) Geleneksel Osmanlı yazarları bu kavramı devletin yaşlanma ve zayıflama sürecini açıklamak için kullanıyordu. Uygarlık manasına gelen ve özellikle son yüzyıllarda yaşanan bilimsel ve teknik ilerlemeyi ifade eden medeniyet kavramı ancak Tanzimat'tan itibaren Osmanlılarca kullanılmaya başlanmıştı. Tanzimat bürokratları Batı dillerinde geçen şekliyle *civilizasyon* kavramını alarak bunu aslına uygun şekliyle yani terbiyeli olma manasıyla Türkçe 'ye uyarladılar. Böylece medeniyet kavramı artık aşiret hayatının değil, vahşiliğin ve cehaletin zıttı olarak yorumlanmaya başlandı.

Tanzimat bürokratlarının kullandığı şekliyle medenileşme cehaletten kurtularak bilim ve eğitim alanında ilerleme anlamına geliyordu. Bu alanlarda Avrupalılar son yüzyıllarda önemli başarılar sağlamış olsalar da bu durum medeniyeti Avrupalıların tekelinde gelişen bir kuvvete dönüştürmemekteydi. Çünkü Tanzimat dönemi Osmanlı bürokratlarına göre Avrupa medeniyetinin gelişmesi ve şekillenmesinde İslam alimlerinin katkısı büyüktü. Bunu ortaya koymak adına Tanzimat bürokratları İslam tarihine yönelmiş, eğitim ve bilim alanında başarılarıyla öne çıkan bir İslam medeniyeti tarif etmişlerdi. Bu yaklaşım tarih yazımına da yansımaktaydı. Bu dönemde Tanzimat bürokratları İslam'ın ilk devirlerinde yaşanan bilimsel gelişmeyi öne çıkaran tarih kitapları yazmaya başlamışlardı. Bu durumun ilk önemli örneklerinden birisini Cevded Paşa oluşturmaktaydı. Cevded Paşa 1853 yılında Tanzimat bürokrasisi tarafından, devletin resmi tarihçisi olarak görevlendirilmişti. Bu bağlamda, Cevded Paşa'nın çalışmasına Tanzimat bürokratlarının tarih algısını yansıtan bir eser olarak bakabiliriz. Cevded Paşa'ya göre tarihsel süreçte bilim ve eğitim her zaman Avrupa'nın tekelinde kalmış kuvvetler değildi. Ona göre medeniyet denilen kavramın temeli Asya kıtasında bulunuyordu. Avrupa medeniyetinin temelleri Asya'nın eski uygarlıklarına, özellikle de Ortadoğu medeniyetlerine dayanmaktaydı. Asya, insanoğlunun menşei olduğu gibi uygarlığın da başlangıç yeri idi. Paşa'nın düşüncesine göre medeniyetler yoktan var olamazlardı. Hepsi kendilerinden önceki medeniyetlerin geride bıraktıklarını alarak geliştirilirdi. Batı medeniyeti de tarih boyunca ortaya çıkmış büyük medeniyetlerden sadece bir tanesiydi. Avrupa'nın temelleri Doğu'da yatmaktaydı ve Avrupa medeniyeti Doğu medeniyetlerinin mirasına sahip çıktığı için bugünkü seviyesine gelmişti. (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s. 189)

Paşa'ya göre Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Avrupa ilim ve fende karanlığa sürüklenmiş iken İslam Dünyası büyük gelişme içerisindeydi. Abbasi halifeleri eğitim ve bilim alanında yapılan çalışmaları büyük gayretle destekledikleri gibi Endülüs Emevi halifeleri de kaynaklarının büyük kısmını yine bu sahalarda kullanıyorlardı. Bu dönemde Avrupa'daki tıp ilmi İslâm ülkelerinde tahsil görerek Frank İmparatorluğu'na giden Yahudilerin elinde idi. Yine ona göre Haçlı Seferleri zamanına dek Avrupa cehalet içerisinde kalmıştır. Bu tarihlerde Avrupa medeniyetinin ne kadar ilkel ve İslam medeniyetinden geri olduğunu belirtmek için Paşa, Harun Reşit'in Charlemagne'ye hediye ettiği saati sihirli bir nesne sanarak kırmaya kalkan Frank yöneticilerinin gülünç durumlarını örnek olarak sunmaktadır. Aynı dönemdeki İslâm milleti ise büyük memleketleri fet-hedip medeniyet yoluna girdiğinden İslâm memleketlerinde ilim ve sanayi ilerlemiştir. Abbasi halifeleri "hikemi" ilimlere büyük değer verdikleri için her türlü fen dalında mahir insanlar yetiştirmişler ve çeşitli buluşlar gerçekleştirmişlerdi. Cevded Paşa o dönemde Avrupa'nın geri kalmışlığına karşın Abbasi Devleti'nin karışıklık içerisindeyken bile ilim ve fennin ilerlemesine büyük önem verdiğini vurgulamıştır. (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s. 24)

Cevded Paşa'ya göre İslam alimlerinin geçmiş başarıları ilmi ve medeniyeti bir ülke veya kavimle örtüştürmenin yanlışlığını göstermekteydi. Tarih boyunca hangi kavim ilme, eğitime önem verdiyse medeniyet orada gelişmişti. İslamiyet "hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?" ve "Beşikten mezara ilim talep ediniz." gibi ayet ve hadisleriyle medeniyete büyük değer vermiş ve onu elde etmişti. Dolayısıyla Paşa'ya göre "İlim Çin'de de olsa talep ediniz" hadisine uyularak İslam medeniyetini geliştirecek uygulama ve gelişmeleri benimsemek bir yabancılaşma değil, öze dönüşü ifade etmekteydi. (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s. 73-74)

Cevded Paşa'nın İslam medeniyetine yönelik yorumu son dönem Osmanlı yazarlarını derinden etkilemişti. Paşa tarafından zikredilen çalar saat öyküsü daha sonra farklı Osmanlı yazarları tarafından İslam'ın geçmişteki bilimsel üstünlüğünü vurgulamak için defalarca tekrarlanmıştır.

Tanzimat bürokrasisi tarafından büyük bir heyecanla açılan Mekteb-i Mülkiye'de hocalık yapan Mehmet Emin Şerif Bey aynı hikâyeyi 1861 yılında *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde kaleme alarak tıpkı Cevded Paşa gibi kendi güncel yaklaşımlarına dayanak üretmeye çalışmıştı. Mehmet Emin Bey'in İslam alimlerinin geçmiş başarılarını gündeme getirmesinin temel sebebi o günlerde süregiden sanayileşme tartışmalarıydı. Dönemin iktisatçıları Osmanlı Devleti'nin kendi sanayisini oluşturma becerisinin olup olmadığını tartışmaktaydı. Sanayileşme taraftarı olan Mehmet Emin Şerif Bey sanayi üretimi için her şeyden evvel insan aklına ihtiyaç olduğunu dile getirmiş, bu konuda Osmanlıların oldukça üstün olduklarını ifade etmişti. Mehmet Emin Bey'e göre eğer "kabiliyet aranılıyor ise Osmanlılar Avrupalılardan dün hilkat olduğu müsellemler olduğundan başka belki zekâ ve fatanetde [zihin açıklığı] öte" gelmekteydi. Mehmet Emin'e göre bu duru-

ma en büyük delil İslamiyet'in geçmiş başarılarıydı. Zira yüzyıllar önce İslamiyet sanayi ve eğitim açısından ilerlemiş iken, Avrupalılar her iki konuda da oldukça gerideydi. Örneğin "Asya ahalisinden" ve Abbasi halifelerinden Harun Reşid, Fransa Kralı Şarlman'a hediye olarak gönderdiği mahsulat ve "sanayi ürünleri" arasına bir çalar saat eklemişti. Fakat iki medeniyet arasındaki gelişmişlik farkı o kadar büyüktü ki, Fransa Kralı ve maiyeti Müslümanların ürettikleri bu çalar saatin ne olduğunu anlayamamış ve onu bir tür "eşya-ı garibe" olarak addetmişlerdi. Mehmed Emin'e göre bu hikâyeden çıkarılacak sonuç Osmanlıların ve İslam ahalesinin yetenek ve zihin açıklığı bakımından Avrupa'dan geri olmadığı ve eğer milletçe ilme gerekli alaka gösterilir, eğitime önem verilirse tıpkı geçmişte olduğu gibi Avrupa'nın önüne geçilebileceğidir. Geçmişte olduğu Osmanlı ahalesi eğitime ve ilme gerekli alakayı göstermesi durumunda sanayide de ilerleyip gelişecek İslam medeniyetini tekrar ayağa kaldırabilecekti. Dolayısıyla eğitim, bilim ve sanayi alanında yapılan yenilikler İslam medeniyetinin kendi geleneğinde olan ve yine onun ihyasını sağlayacak gelişmelerdi. (Mehmet Emin Şerif, 1285, s. 3)

1892-1909 yılları arasında Mekteb-i Harbiye'de hocalık yapan Akyiğitzade Musa Efendi de aynı hikayeyi gündeme getirmişti. Ona göre bilim ve teknoloji alanında İslam Medeniyeti tarihte öncü bir rol oynamış ve Avrupa'yı etkileyerek onların gelişmesine zemin hazırlamıştı. Musa Bey, İslam dünyasının bilimsel anlamda Avrupa'dan çok önde olduğunu vurgulamak için bu hikâyeyi kullanmıştır. Abbasisler tarafından üretilen çalar saatin Avrupa'da çok ciddi bir ilgi gördüğünü ifade ederek, Avrupalıların bu hediye adeta barbarlar gibi hayret, dehşet ve kıskançlıkla uzun uzadıya incelediklerini dile getirmiştir. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 6)

Akyiğitzade Musa Bey'in İslam'ın ilk devirlerinde yaşanan bilimsel atılıma karşı gösterdiği ilgi çalar saat öyküsünden ibaret değildi. Kendisi özellikle Abbasi ve Endülüs halifelikleri dönemlerinde yaşanan bilimsel gelişmeye genel bir ilgi göstermiş, bu devletler üzerinden İslam Medeniyetinin Avrupa Medeniyetinden geri olmadığı, hatta Avrupa medeniyetinin oluşumunda İslam'ın büyük tesiri olduğu vurgulayan bir eser kaleme almıştı. Avrupa Medeniyetine Bir Nazar adını verdiği bu çalışmada Akyiğitzade Musa ilk bakışta Avrupa Medeniyetinin meziyetleri olarak değerlendirilen bilim ve eğitim kurumlarının temelinde İslam Medeniyetinin olduğunu savunmuştu.

Akyiğitzade Musa'ya göre Avrupa'yı eğiterek, cehalet ve vahşilikten kurtaran İslam medeniyeti ve Müslüman hocalardı. Ortaçağ'da Avrupalılar, çocuklarını daha iyi bir eğitim alabilmeleri için Bağdat ve Kurtuba gibi İslam dünyasının önemli bilim merkezlerine gönderir, İslam topraklarında aldıkları eğitim sayesinde kendi ülkelerine kabiliyetli ve itibarlı meslek erbapları olarak dönerlerdi. Avrupalı gençler eğitim için İslam şehirlerinde buldukları sırada Arapça'yı da iyi bir şekilde öğrenirler ve merakları doğrultusunda burada tercüme faaliyetlerinde bulunurlardı. Böylece tercüme yoluyla da İslam Medeniyetinin birikimini Avrupa'ya aktarılırdı. Akyiğitzade Musa'ya göre Osmanlıların Avrupa Medeniyetinden öğrenmeye çalış-

tığı güncel tıp, coğrafya, matematik, fizik ve kimya bilgilerinin esas kaynağını İslam Medeniyeti oluşturmaktaydı. Örneğin İbn-i Sina'nın yaklaşık bin yıl önce kaleme aldığı Kanun isimli tıp kitabı Avrupa'da modern tıba ilham kaynağı olmuş, El-Hazin'in ışık ve görmeye dair eseri Bacon tarafından İngilizce'ye çevrilerek modern araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Kimya sahasında Cafer isimli Müslüman bir alim asitli cisimleri keşfederek, kendisinden sonra gelecek Avrupalı kimyagerlerin buluşlarına rehberlik etmiştir. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 7-8)

Akyiğitzade Musa'ya göre İslam medeniyetinin bilim dünyasına katkısı teorik konularla sınırlı değildi. Mesela Amerikalı tarihçi Draper'ın da ifade ettiği üzere barut ve pusula gibi modern medeniyetin üzerinde yükseldiği teknik icatlar aslında Müslüman Araplar tarafından keşfedilmişti. Musa Bey'e göre eczacılık alanında Avrupalılar pek çok terimi ve ilacı Müslümanlardan öğrenmişlerdi. "Alkol" ve "şurub" gibi temel kavramlar dahi telaffuz farklılığına uğramakla birlikte Arapçadan batı dillerine geçmişti. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 9)

Akyiğitzade Musa Bey'e göre İslam'ın erken devirlerinde Bağdat ve Kurtuba'da özel olarak üretilen kürelerle Coğrafya dersleri işlenmekte, bu derslere katılan Avrupalılar böylece Dünyanın yuvarlak olduğunu anlamaktaydılar. Dahası El-Fergani'nin yazmış olduğu bir eserde Atlas Okyanusu'nun ötesinde toprak parçası bulunabileceğini belirtilmiş, onun bu eserinden hareket eden Kristof Kolomb Hindistan'ı bulacağı ümidiyle keşfe çıkmış ve bu sayede Amerika kıtasını bulmuştu. Musa Bey bu durumun Batılı kaynaklar tarafından da kabul edildiğini ifade ederek kendisinin de bu gerçeği Fransızca yayımlanan "Kristof Kolomb'un Biyografisi" isimli bir eserden aldığını bildirmekteydi. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 14)

Akyiğitzade Musa'ya göre İslam Medeniyetinin Avrupa'yı derinden etkilediği bir diğer alan astronomiydi. Musa Bey Abbasiler döneminde Sincar çölünde inşa edilen gelişmiş rasathanelerde Müslüman alimlerin yerkürenin boylam dairelerini ölçtüğünü dile getirmekte ve elde edilen bulguların Bağdat yakınlarında kurulan tam teçhizatlı bir rasathaneyle birlikte işlendiği ifade etmekteydi. Ayrıca Alman tarihçi Schlöser'den alıntı yaparak konuya yaklaşan Musa Bey Kepler ve Newton'nun yeni astronomisinin bu Müslüman rasathanelerinde yapılan araştırmaların bir ürünü olduğunu belirtmekteydi. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 15)

Musa Bey'e göre nihayetinde bir medeniyet olarak İslam, başta Avrupa olmak üzere tüm dünyayı pek çok alanda etkilemişti. XIX. yüzyıl Avrupası'nın gelişmişlik düzeyinin temelinde eseri boyunca dile getirdiği bilimsel gelişmelerin Avrupa'ya aktarılması yatmaktaydı. Bu bağlamda Avrupa ulaştığı gelişmişlik seviyesini aslında İslam Medeniyetine borçluydu.

Akyiğitzade'nin İslam medeniyetinin geçmiş başarılarına ve o günkü Avrupa Medeniyetine etkisine yönelik ilgisi saf akademik meraktan oluşmuyordu. Mekteb-i Mülkiye mezunu ve Mekteb-i Harbiye hocası olan Akyiğitzade Musa, Avrupaî usulde eğitim vererek öğrencilerine dünyevi konularda müfredat sunan

okulların gerekliliğine derinden inanıyordu. (Akyiğitzade Musa, 1314, s. 7-9) O da tıpkı Mehmet Şerif Emin Bey gibi yetişmiş insan gücüne ulaştıktan sonra Osmanlı Devleti'nin kendi sanayisini oluşturabileceğini ve oluşturması gerektiğini düşünüyordu. Bu kapsamda İslam medeniyetini yaşadıkları çağda medeni dünyanın kaynağı olarak sunarak hem bilim ve eğitim alanında yapılan yenilikleri İslam'ın öz değerleri olarak gösterme fırsatı buluyor hem de İslam medeniyetinin ihyasıyla beraber Osmanlı Devleti'nin sanayileşme dahil her alanda tekrar öne geçebileceğini ifade ediyordu.

İslam Medeniyetinin geçmiş başarısını gündeme taşıyan bir diğer Osmanlı yazarı Şemseddin Sami Bey'di. Şemseddin Sami Bey Batı dillerinde çalışmalar yapmış başarılı bir dil bilimci ve sözlük yazarıydı. Kendisi çok sayıda Türkçe roman ve tiyatro eseri kaleme almış yaşadığı dönemin ünlü edebiyatçılarından birine dönüşmüştü. Fakat Sami Bey Avrupa medeniyetine gösterdiği bu ilgiyi yabancı unsurlara yönelmiş bir alaka olarak görmüyordu. Tıpkı Cevded Paşa gibi Şemseddin Sami Bey de medeniyeti bir kavim yahut memleketle örtüştürmenin yanlışlığını vurguluyor, medeniyetin tarih boyunca ona değer veren kavim ve memleketlerin elinde gelişerek ilerlediğini vurguluyordu. Ona göre yaşadıkları dönemde mevcut olan Avrupa medeniyeti ise sahip olduğu seviyeyi İslam Medeniyetine borçluymuştu. Şemseddin Sami bu konuda "Medeniyet-i İslamiyye" isimli müstakil bir kitap yazacak kadar meseleye önem vermiş ve yaklaşımını kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştu. (Şemseddin Sami, 1296)

Şemseddin Sami Bey'e göre Avrupa medeniyeti astronomi, matematik, tıp ve coğrafya gibi önemli bilim dallarında İslam alimlerinin eserlerini takip ederek ilerlemişti. İlk Müslüman alimleri başta Yunanlar olmak üzere kendilerinden önce yaşamış alimleri inceleyerek onların bilgilerini özümsemiş ve bu birikimin üzerine gelişmiş bir medeniyet inşa etmişlerdi. Şemseddin Sami'ye göre bu durum İslam Medeniyetini kendisinden önceki medeniyetleri taklit eden ve sadece onların çevirilerini yapan bir merkeze dönüştürmemişti. Çünkü İslam Medeniyeti farklı geleneklerden beslenmekle birlikte nihayetinde özgün bir medeniyetti. Yunanların aklına bile gelmeyen trigonometri ve cebir gibi bilimler öncelikle Müslümanlar tarafından keşfedilmişti. İslam medeniyetinin temel özelliği çevresindeki kaynaklara önyargısız bir ilgi duyması, onları tercüme etmesi, okuması ve araştırmasıydı. (Şemseddin Sami, 1296, s. 30-40)

Şemseddin Sami Bey'e göre bu dönemde Müslümanlar bilimsel bir konuda mevcut kaynakları incelendikten sonra elde ettikleri sonuçlarla yetinmez, bilinmeye ulaşmak için yeni çalışmalar, araştırmalar ve deneyler yaparlardı. Bu sayede Müslüman alimler çevrelerinde bulunan medeniyetleri özümstedikleri gibi onların ötesine geçen ileri bir medeniyet inşa etmeyi başarmışlardı. Şemseddin Sami Bey bu noktadan sonra somut örneklerle İslam medeniyetinin gelişmişliği ele almış ve İslam alimlerinin farklı alanlardaki bilimsel katkılarını ortaya koymuştu.

Şemseddin Sami Bey'e göre İslam medeniyeti, özellikle Abbasiler döneminden itibaren büyük bir atılım gerçekleştirmişti. Abbasi halifelerinin himayesinde Roma İmparatorluğu'ndan getirilen Yunanca eserler bu dönemde Müslüman alimler tarafından tercüme edilmiş ve eserlerde bulunan çeşitli hatalar düzeltilerek yeni bulgular üretilmişti. Örneğin Halife Memun döneminde yaşayan el-Cevheri ve el-Ferhani astronomi alanında önemli çalışmalar yaparak Güneşin Yerküreye olan uzaklığının sabit olmadığını, güneşin üzerindeki lekeleri ve çeşitli kuyruklu yıldızları keşfetmişlerdi. Şemseddin Sami Bey'e göre İslam coğrafyası boyunca inşa edilen rasathaneler sayesinde bu dönemde oldukça kapsamlı çalışmalar yapılmış ve teleskopun icadına kadar bulunan astronomiye dair keşifler büyük ölçüde bu dönemde yaşamış İslam alimleri tarafından gerçekleştirilmişti. (Şemseddin Sami, 1296, s. 30-50)

Astronominin yanı sıra bu dönemde Öklit, Thedosis ve Apollonis gibi önde gelen Yunan matematikçilerin eserleri çevrilmiş, Hindistan'dan öğrenilen sıfır rakamı ile Yunan matematikçilerin cevap veremediği bir çok soruna çözüm üretilmişti. Böylece Müslüman matematikçiler Yunan ve Hintli bilginlerin eserlerini geliştirerek bu alanda yeni bir seviyeye erişmişlerdi. (Şemseddin Sami, 1296, s. 69)

Şemseddin Sami'ye göre astronomi ve matematikte olduğu gibi Müslüman alimler coğrafya alanında da yaşadıkları döneme ışık tutan çalışmalar üretmişlerdi. Yerkürenin düz olduğunun sanıldığı Ortaçağ'da Müslüman alimler süratle Yunan coğrafyacı Batlamyus'un eserini çevirerek bu yanılgıya düşmekten kurtulmuşlardı. Hatta Batlamyus'un hatalarını fark ederek onun eserindeki enlem ve boylam derecelerini düzeltmişlerdi. Böylece diğer alanlarda olduğu gibi coğrafyada da devraldıkları bilgi birikiminin üzerine çıkmayı başarmışlardı. (Şemseddin Sami, 1296, s. 75)

Şemseddin Sami Bey'e göre İslam alimlerinin bilim dünyasına yaptıkları katkılara bir bütün olarak bakıldığında takdire şayan bir yöntem ve bilim felsefesi karşımıza çıkmaktaydı. Müslüman alimler öncelikle araştırdıkları konuda yazılmış eserleri titizlikle inceliyor, din ve dil ayrımı yapmadan farklı bilgi geleneklerini özümüyorlardı. Sonra da ulaştıkları neticeyle yetinmeyip kendi gözlem ve deneylerini yaparak bilimsel birikimi her seferinde bir adım öteye taşıyorlardı. Dolayısıyla İslam alimleri yüzlerce yıl önce modern bilimsel metodolojinin esasını benimsemiş ve tatbik etmişlerdi. Bu açıdan bakıldığında Şemseddin Sami Bey kendisi dahil olmak üzere Avrupalı kaynaklar üzerinde çalışma yapan tüm Osmanlı aydınları için güçlü bir gelenek inşa etmiş ve Osmanlı yenilikçilerini meşru bir zemine yerleştirmişti. Onun nazarında yenilikçi Osmanlı aydınları tıpkı eski Müslüman alimleri gibi çevrelerinde gelişen bilginin peşinden gitmiş ve bu suretle kendi medeniyetlerini ihya etmişlerdi. Dolayısıyla İslam medeniyetinin bilimsel başarıları üzerinde duran diğer Osmanlı aydınları gibi Şemseddin Sami Bey de meseleye akademik gayelerden ziyade siyasi açıdan yaklaşmış, İslam medeniyeti üzerinden Tanzimat'ın yeniklerine bir dayanak yaratarak reformları meşrulaştırmıştı.

Sonuç

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devlet adamları ve düşünürleri yeni kurumlara meşruluk kazandırmak, yeni değer yargılarını ve davranış kalıplarını topluma aşılıp aktarmak için İslamiyet'in ilk asırlarına gönderme yapmışlardır. Yenilikçi devlet adamı ve düşünürlerin gözünde İslamiyet'in ilk devirleri Osmanlı tarihinde muadili olmayan yeniliklere dayanak bulmak için uygun bir dönemdi. Çünkü İslam dininin yayıldığı ve İslami kurumların şekillendiği bu dönem Müslümanların kolaylıkla benimsedikleri bir dönemdi. Özellikle Abbasilerden itibaren İslam medeniyetinin eğitim ve bilim alanında Ortaçağ Avrupa'sından açıkça ilerde oluşu, yenilikçi Osmanlı devlet adamları için önemli bir ilham kaynağı olmuştu. Bu dönemde yaşamış İslam alimlerinin anlatısı üzerinden hem Müslüman halka özgüven aşılanmış hem de yapılan yeniliklere İslami gelenek içerisinde bir dayanak üretilmişti. İslamiyet'in ilk dönemlerinin bir meşruiyet zemini olarak kullanılması Türk düşünce hayatında 1920'li yılların sonuna kadar değişen yoğunlukta devam etmiş, iktisadi, toplumsal ve siyasi konuları içermişti. Tanzimat devrinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar siyasi söylemdeki tarihsel referans noktasının İslam tarihi oluşu, bu dönemin hâkim devlet felsefesini ve ideolojisini anlamamızı kolaylaştırmakta dönemin tarih-siyaset ilişkisine ışık tutmaktadır.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevded: Tertib-i Cedid* (Cilt 1). Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye.
- Akyiğitzade Musa . (1314). *İlm-i Servet Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye*. İstanbul: Karabat Matbaası.
- Akyiğitzade Musa. (1315). *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.
- Cemaleddin Afgani. (1286, Zilkade 20). Darülfünunun küşadında hazır bulunmuş olan Afgani Cemaleddin Efendi'nin İrad Olunan Nutku. *Takvim-i Vekayi*(1193), 1-3.
- İhsanoğlu, E. (1990). Darülfünun Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs. *Bellekten*, 54(210), 699-738.
- Kara, İ. (2012). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Mehmed Esad Safved Paşa. (1286, Zilkade 22). Maarif-i Umumiye Nazırı Devletlü Paşa Hazretleri Tarafından İrad Olunan Nutuk. *Takvim-i Vekayi*(1192), 1-3.
- Mehmet Emin Şerif. (1285). Sanayi ve Ziraattan Kangısının Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dair. *Tercüman-ı Ahval*(69), 2-3.
- Okumuş, E. (2009). *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Sadık Rıfat Paşa. (1293). *Müntehebat-ı Asar* (Cilt 8). İstanbul: Ali Bey Matbaası.
- Şemseddin Sami. (1296). *Medeniyet-i İslamiyye*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Somel, S. A. (2012). Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 685-708). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

PROF. DR. FUAT SEZGİN'İN ÖLÜMÜNÜN ALMAN BASININA YANSIMASI

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU¹

Öz

1960 askeri darbesinden sonra Almanya'ya giderek İslam bilim ve teknoloji tarihi üzerinde akademik faaliyetlerini orada yürüten Fuat Sezgin 30 Haziran 2018 tarihinde vefat etmiştir. 1 Temmuz'da düzenlenen cenaze töreninin ardından Gülhane Parkı'nda kendisinin kurmuş olduğu İstanbul İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi önünde defnedilmiştir. Fuat Sezgin'in ölüm haberi kısmen Alman basınına yansımıştır. Görev yaptığı kamu kurumlarının resmî web sitelerinde ve Almanya'daki Müslümanların haber portallarında Sezgin için vefeyât yazıları kaleme alınmıştır. Bu haberlerin genelinde Sezgin'in yaşamı kısaca anlatılmıştır. Aynı zamanda vefeyât yazılarında onun Frankfurt'ta kurduğu Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü, başyapıtı Arapça Eserler Tarihi, aldığı ödüller gibi konular vurgulanmıştır. Ayrıca Sezgin'in projeleri ve yapıtları sayesinde İslam bilim ve teknoloji tarihine önemli katkısının olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu çalışmada Prof. Dr. Fuat Sezgin'in ölüm haberinin Alman basın ve yayın organlarına ne şekilde yansıdığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, Alman Basını, Ölüm Haberi

The Reflections of Death of Prof. Dr. Fuat Sezgin on the German Press

Abstract

Fuat Sezgin, who went to Germany after the 1960 military coup and carried out his academic activities there on the history of Islamic science and technology, death on June 30, 2018. He was buried in Gülhane Park in front of the Istanbul Museum of Islamic Science and Technology, which he had founded, behind the funeral on July 1. The news of the death of Fuat Sezgin was partly reflected in the German press. Death articles were written for Sezgin on the official websites of the public institutions he served and the news portals of the Muslims in Germany. Sezgin's life was briefly explained throughout these news stories. Also, they emphasized that he founded the Institute for the History of Arabic-Islamic Sciences in Frankfurt, his masterpiece History of Arabic Works, and his awards. In addition, thanks to Sezgin's projects and works, it has been pointed out that he made an important contribution to the history of Islamic science and technology. The aim of this study tried to show how the news of the death of Fuat Sezgin was reflected in the German press and media organs.

Keywords: Fuat Sezgin, German Press, the News of Death

1 Dr., zeynepinanaliyazicioglu@gmail.com

Giriş

İslam bilim ve teknoloji tarihi üzerine yapmış olduğu hacimli eserlerle dünya çapında tanınan Prof. Dr. Fuat Sezgin'in 30 Haziran 2018 tarihinde vefatı yakınlarını, öğrencilerini ve sevenlerini derinden üzmüştür. Ölümünün ardından 1 Temmuz'da İstanbul'da düzenlenen cenaze törenine başta Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere Türk hükümetini temsilen çok sayıda önemli isim katılmıştır. Türk basını Fuat Sezgin'in ölüm haberini kamuoyuna hemen duyurduğu gibi cenaze törenine de hakkettiği ilgiyi göstermiştir. Ancak bilimsel anlamda en verimli yıllarını Almanya'da geçirmiş, Frankfurt'ta Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'nün kuruculuğunu ve ölümüne kadar yöneticiliğini yapmış ve en önemlisi İslam bilim ve teknolojisi alanındaki baş yapıtlarını Alman dilinde kaleme alarak literatüre kazandırmış Sezgin'in cenaze törenine Alman hükümetini ve Frankfurt'taki Goethe Üniversitesi'ni temsilen hiç kimse katılmamıştır. Türk hükümetinin Sezgin'in ölümüne gösterdiği hassasiyet karşısında Almanya'daki bazı kurum ve basın organları onun ölümü ve cenaze töreni hakkında haberler yapmışlardır.

Bu çalışmada Prof. Dr. Fuat Sezgin'in ölüm haberinin Alman basınına ve Almanya'daki ilgili kamu kurumlarının web sitelerinde yayımlanan vefeyât² yazılarına nasıl yansdığı ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma yazılırken web sitelerinin uzun adresleri metin içinde verilmemiştir. Web sitelerinin adresleri yerine ve feyât makalelerinin yazarları belli ise yazar soy isimleri, değil ise kısaca kurum isimleri verilmiştir. Bu sisteme uygun olarak kaynakça düzenlenmiş ve web sitelerinin tam adresleri kaynakçada belirtilmiştir.

Fuat Sezgin'in Yaşamı, Akademik Kariyeri ve Eserleri

Mehmet Fuat Sezgin 1924 yılında Bitlis'te doğmuştur. İlkokulu Ağrı'da, lise eğitimini Erzurum'da tamamlamıştır. Liseden mezun olduktan sonra mühendislik okumak amacıyla İstanbul'a gitmiştir. Ancak İstanbul Üniversitesi'nde tanıştığı Alman oryantalist Prof. Dr. Hellmut Ritter'den etkilenerek şarkiyat okumaya karar vermiştir. 1942-1943 eğitim-öğretim döneminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi bölümüne kaydolmuş, 1947 yılında bu bölümden mezun olmuştur. Üniversiteye başladığı ilk yılda bireysel çalışmalarını neticesinde altı ay gibi kısa bir süre içinde Muhammed et-Taberî'nin tefsirini Türkçe mealiyle karşılaştırarak Arapça öğrenmiştir. Fuat Sezgin'in dil öğrenme konusundaki yeteneğini fark eden ve büyük bir sevinçle karşılayan hocası Ritter,

2 Vefeyât terimi 'vefat' kelimesinin çoğulu olan 'vefeyât'tan gelmektedir. İslam tarihçiliğinde hadis nakilcilerinin ve tanınmış şahsiyetlerin vefat tarihleriyle ilgili eserlerin ortak adı olarak kullanılmıştır. İslam tarih yazımında vefeyâtlar genelde kitap şeklindedir (Efendioğlu, 2012, s. 604). Günümüzde ise bilim, siyaset veya sanat dünyasından önde gelen kişilerin ölümü üzerinedergilerde, gazetelerde veya web sitelerinde makaleler şeklinde vefeyâtlar yayımlanmaktadır.

onu, hayatı boyunca yeni diller öğrenmesi konusunda teşvik etmiştir. Sezgin de ileri yaşlarına kadar yabancı dil öğrenmeye devam etmiştir. Süryanice, İbranice, Latince, Arapça ve Almanca dahil yirmi yedi dili çok iyi derecede öğrenmiştir. Sezgin, Ritter'in danışmanlığında Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır. 1954'te *Nassların Tedvini* başlıklı teziyle Ankara Üniversitesi'nden doçent olmuş, daha sonra bu çalışması *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* başlığıyla yayımlanmıştır. Sezgin, 1954'te İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde Zeki Velidi Togan ile çalışmaya başlamıştır (Hansu, 2019, s. 186, 191, 192; Arslan, 2019, s. 201, 202; Yeşil, 2019, s. 171, 172).

Lisans eğitimi sırasında Fuat Sezgin, hocası Ritter ile birlikte Süleymaniye ve Ayasofya Topkapı Sarayı kütüphanelerindeki Arapça el yazmalarını çalışmaya başlamıştır. Kütüphane çalışmaları sırasında Ritter ile Sezgin, Carl Brockelmann'ın *Arapça Edebiyat Tarihi (Geschichte der arabischen Literatur)* adlı eserini başvuru kaynağı olarak kullanırken Brockelmann'ın eserinin eksikliklerini ve hatalarını tespit etmişlerdir. Bunun üzerine Sezgin üniversitenin son yılında Brockelmann'ın eserine bir *zeyl* yazmaya karar vermiştir. 1954'te doçent olduktan sonra ilgisini tamamen *Arapça Edebiyat Tarihi*'nin geliştirilmesine yöneltmiştir. Ancak Brockelmann'ın eserindeki hataların ve eksikliklerin fazla olması Sezgin'e bu alanda yeni bir çalışmanın yapılması gerekliliğini göstermiştir. Bu düşüncesini hocası Ritter'e açıkladığında ise imkânsız bir uğraş olduğu cevabını almıştır. Hocasının olumsuz cevabına rağmen Sezgin, ömrünü adayacağı projeyi çalışmaya başlamıştır (Hansu, 2019, s. 195; Arslan, 2019, s. 202).

27 Mayıs 1960 askeri darbesinde üniversitelerde görevli 147 akademisyenin işine son verildiğinde Fuat Sezgin de İstanbul Üniversitesi'nden ayrılmak zorunda kalmıştır. Doçentliğinden sonra başladığı İslâm medeniyetindeki ilimler tarihi projesini tamamlamak amacıyla 1961 yılında Almanya'ya gitmiştir. Orada Frankfurt Üniversitesi'nde misafir doçent olarak çalışmaya başlamıştır. Aynı zamanda üniversitenin doğa bilimleri tarihi derslerini takip etmiştir. 1965 yılında Câbir b. Hayyân üzerine hazırladığı çalışmayla profesör olmuştur (Arslan, 2019, s. 202; Yeşil, 2019, s. 172). Türkiye'de başladığı *Arapça Eserler Tarihi (GAS: Geschichte de arabischen Schriftums)*'nin ilk cildini 1967 yılında Almanya'da yayımlamıştır. 1978 yılına kadar ilk altı cildi tamamlanan eserle Fuat Sezgin, ismini bilim dünyasına duyurmuştur. İslam medeniyetine yapmış olduğu katkılardan dolayı 1981'de Kuveyt Devleti'nin desteğiyle Frankfurt'ta bir vakıf kurmuş, 1982'de Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi bünyesinde Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsünü (Institut für Geschichte der Arabischen-Islamischen Wissenschaften) açmıştır. Böylece bilimsel çalışmalarını yapabileceği finansman ve akademik bir kurum oluşturmuştur (Arslan, 2019, s. 203).

Fuat Sezgin'in kendi çalışması olan *Arapça Eserler Tarihi (GAS)* yanında, enstitü bünyesinde 2011 yılına kadar coğrafya (316 cilt), felsefe (120 cilt), matematik

ve astronomi (111cilt), tıp (101 cilt), Batı seyahatnamelerinde İslâm dünyası (79 cilt), nümismatik (56 cilt), mimari (16 cilt) ve çeşitli ilimler (6 cilt) ana başlıkları altında 800 ciltten fazla devasa bir külliyat meydana getirmiştir. Fuat Sezgin'in editörlüğünde hazırlanan bu külliyat İslam medeniyeti ve bilim tarihi üzerine çalışan araştırmacıların eserlerini ve 1000'den fazla yazma eserin tıpkı basımını içermektedir (Arslan, 2019, s. 203, 204). Sezgin, elli yıllık çalışmasının ürünü olarak *Arapça Eserler Tarihi* (GAS)'nin 17. cildini 2015 yılında yayımlamıştır. Eserin her cildi, belirli bir konuya ayrılmıştır. I. cilt (1967) Kur'an ilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelâm, tasavvuf; II. cilt (1975) şiir; III. cilt (1970) tıp, eczacılık, zooloji, veterinerlik; IV. cilt (1971) simya, kimya, botanik, tarım; V. cilt (1974) matematik; VI. cilt (1978) astronomi; VII. cilt (1979) astroloji, meteoroloji ve ilgili disiplinler; VIII. cilt (1982) lügat; IX. cilt (1984) gramer; X. (2000), XI. (2000), XII. (2000) ve XIII. ciltler (2007) matematiksel coğrafya ve haritacılık; XIV. (2010) ve XV. ciltler (2010) etnoloji, şehir ve bölge coğrafyası; XVI. (2015) ve XVII. ciltler (2015) dinî literatür konularını kapsamaktadır. Sezgin'in *Arapça Eserler Tarihi*, ilk amacına uygun şekilde, Carl Brockelmann'ın yazma eserler listesindeki eksikleri gidererek daha önce duyulmamış ya da içeriği bilinmeyen birçok eserin bibliyografik bilgisini ilk defa araştırmacılara tanıtmaktadır (Arslan 2019: 204).

Sezgin, Frankfurt'ta kurduğu enstitüye bağlı olarak bir de müze kurmuştur. Yazılı kaynaklara dayanarak Müslüman alimler tarafından yapılmış aletlerin, araç ve gereçlerin numuneleri üretilerek bu müzede sergilenmiştir. Müzede sergilenen eserlerin tanıtılması amacıyla Sezgin, 2003 yılında *İslam'da Bilim ve Teknik* (Wissenschaft und Technik im Islam) adlı beş ciltlik bir eser yazmıştır. Bu çalışması İngilizce, Fransızca ve Türkçeye tercüme edilmiştir. Türkiye'de eserin ilgiyle karşılanması üzerine Gülhane Parkı'ndaki eski Topkapı Sarayı Has Ahırları onarılarak orada 26 Mayıs 2008'de İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi açılmıştır. Daha sonra 2013 yılında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde Fuat Sezgin önderliğinde "Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Enstitüsü" kurulmuştur. Tüm bu çalışmaların yanında Sezgin, 1984 yılından beri yayınlanmakta olan *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* (Arap-İslam Bilimleri Tarihi Dergisi) adlı derginin editörlüğünü de yapmıştır (Arslan, 2019, s. 205; Yeşil, 2019, s. 173, 176).

Prof. Dr. Fuat Sezgin, uluslararası alanda İslâm bilim tarihi alanına yaptığı katkıları nedeniyle birçok ödüle layık görülmüştür. Aldığı ödüller arasında Frankfurt am Main Goethe Plaketi, Almanya Birinci Derece Federal Hizmet Madalyası, Almanya Üstün Hizmet Madalyası, İran İslâmî Bilimler Kitap Ödülü, Hessen Kültür Ödülü ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü gibi birçok önemli takdir bulunmaktadır. Ayrıca kendisi; Arap Dili Akademisi (Kahire), Arap Dili Akademisi (Şam), Fas Kraliyet Akademisi (Rabat), Arap Dili Akademisi (Bağdat) ve TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) şeref üyeliği gibi önemli ulusal ve uluslararası kuruluşlara üye idi (Yeşil, 2019, s. 175).

Fuat Sezgin Almanya'da tanıştığı meslektaşı Ursula Sezgin ile evlenmiştir. Kızları Hilal Sezgin gazeteci yazardır. Fuat Sezgin 30 Haziran 2018'de İstanbul'da ölmüştür. Gülhane Parkı içinde kurucusu olduğu İstanbul İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi önünde 1 Temmuz'da defnedilmiştir (Yeşil, 2019, s. 175).

Fuat Sezgin'in Ölümünün Alman Basınına Yansıması

Fuat Sezgin'in cenazesine başta Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere Türk hükümetini temsilen çok sayıda isim katılmıştır. Aynı zamanda Türk basını cenaze törenine gereken ilgiyi göstermiştir. Alman basını ve Almanya'daki Müslümanların yayın organları Sezgin'in ölümünü cenaze töreninden kısa bir süre sonra web sitelerinden duyurmuşlardır. Hem Alman basını hem de Almanya'daki Müslüman yayın organlarının internet kaynaklarından toplanan bilgiler tasniflendiğinde Fuat Sezgin'in özgeçmişini kısaca anlatılarak onun Almanya'daki akademik faaliyetleri, eserleri, aldığı ödüller, İslam bilim tarihine katkısı ve bu alandaki önemi üzerine ağırlık verildiği görülmektedir.

Basına ve resmî web sitelerine yansıyan ölüm haberlerinin genelinde Sezgin'in 93 yaşında İstanbul'da vefat ettiği belirtilmiştir. Daha sonra yaşamına dair Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde kibir şehirde Bitlis'te doğduğu, İstanbul Üniversitesi'nde Alman şarkiyatçı Prof. Dr. Hellmut Ritter danışmanlığında çalışmalarına başladığı, 1960 askeri darbesinden sonra Almanya'ya giderek Goethe Üniversitesi'nde Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'nü kurduğu, en önemli çalışması *Arapça Eserler Tarihi* (GAS)'nin uluslararası standartta bir yapıt olduğu vurgulanmıştır (Goethe Uni., 2018a, b; Hermann, 2018; Bergmeier, 2018; KNA, 2018; İslam, 2018).

Tarihçi RolfBergmeier, 3 Temmuz 2018'de yani Sezgin'in cenaze töreninden iki gün sonra *TabulaRasa*'da "*Vefeyât: Frankfurtlu tarihçi ve İslam alimi Fuat Sezgin öldü*" başlıklı bir yazı yayımlamıştır. Bergmeier, yazısında Sezgin'in *Arapça Eserler Tarihi* (GAS)'nin uluslararası standartta ve çok sayıda referans almış bir başvuru kaynağı olduğunu belirterek eserini övgüye layık bulmuştur. Bergmeier yazısına şöyle devam etmiştir: "*On yedi ciltlik eser okuyucuyu İslam-Arap kültürüyle tanıştırır. Sezgin, eserde 7. yüzyıldan itibaren Pireneler ve Hindistan arasındaki Roma İmparatorluğu topraklarında gelişen 'İslam-Arap kültürü' adı altında Fars, Süryani, Arap, Rum, Latin, Yahudi, Hint ve Çin unsurları birleştirir ve Rönesans'a kadar 'İslam-Arap kültürünü' ortaçağın Latince dil sahasındaki 'Manastır kültürüne' paralel bir kültür olarak sunar. Kaynakların ve belgelerin araştırması her iki kültürün karşılaştırılmayacağını ortaya koymuştur. 'Manastır Kültürü' kendini tecrit etmiş ve tek bir içerikten yani 'Katolik' yaşam dünyasından beslenmiştir. Duvarların arkasına çekilerek, ulaşımı zor yerlerde yalnız yaşayarak, dünyevi faaliyetlerin ve eğlencenin tanrıyı arayışta zararlı olduğu inancıyla sürüklenen rahipler ibadetlerini yerine getiriyorlar ve genellikle yurtlarının sadece dar bir coğrafi alanından fazlasını bilmiyorlardı. Fuat Sezgin'in gösterdiği gibi tam bir karşıtlık*

içinde, zamanın İslam-Arap kültürü başka halklara ve onların düşüncelerine karşı açıktı. Bu açık fikirlilik Arapça konuşulan topraklarda bilimsel, kültürel ve maddi üstünlük için ön koşullardan biriydi ki bu, dönemin Hristiyanları tarafından da kabul edilmişti.” Bergmeier, yazının devamında Avrupa’nın karanlık ortaçağdan İslam bilimi sayesinde çıktığını dile getirmiştir. (Bergmeier, 2018). *Tabula Rasa*’da Bergmeier’in Fuat Sezgin için kaleme aldığı *vefeyât*’ın yorum kısmına Alman tarihçi Adorján Ferenc Kovác, Bergmeier’ı ve Fuat Sezgin’ini eleştiren hatta küçümseyen bir yorum yapmıştır. Kovác, yukarıdaki Bergmeier’in sözlerine karşılık şu satırları yazmıştır: “Her şeyden önce yazar Bergmeier kabul edilemez yanlışlar söylemektedir: bugün insan, uluslararası düzeyde iyi bağlanmış rahiplerle ve tarikatlarla herkesi kapsayan Katolikliğin karşısına sözde ‘daha açık görüşlü’ Arap dünyasının getirildiğini nasıl söyleyebilir, bu düpedüz saçmalaktır” (Kovác, 2018). Anlaşıldığı üzere Kovác, ortaçağ Avrupa’sına İslam’ın katkısını hatta etkisini görmezden gelmektedir.

Bergmeier yazısının devamında Sezgin’in değerininve İslam medeniyetinin Avrupa’ya katkısının Almanya’da yeterince bilinmediğini şu sözlerle aktarmıştır: “- Cebirden şekere – Alman dili yüzlerce Arapça ifadeyle zenginleştirilmesine, ‘Arapça rakamlarla’ düşünmemize, bir zamanlar İstanbul, Konstantinopolis adı altında Roma İmparatorluğu’nun merkezi olmasına, yedi yüzyıl boyunca İspanya, Arap yönetimi altında olmasına ve orası bugün dahi Arap kültür unsurlarıyla dolup taşmasına rağmen Alman tarihçilerin büyük bir kısmı ‘İslam-Arap kültürüyle’ ve Fuat Sezgin’in ismiyle nadiren başlar ve bu yüzden Ortodoks ve Katolik inancındakiler tarafından İslamiyet’e karşı bir siper olarak yanlış kullanılan ‘Batı kültürü’ zayıflamıştır.” (Bergmeier, 2018). Bergmeier, Fuat Sezgin’in Almanya’daki hizmetlerine karşın hakkettiği değeri görmediğini şüsitim dolu sözlerle belirtmiştir: “Fuat Sezgin geçtiğimiz Pazar günü İstanbul’da Gülhane Park’ında önde gelen Türklerin huzurunda kendisi tarafından kurulan müzenin önünde defnedildi. Sezgin, Almanya’da bağımsız bilimin bir simgesi olmasına, kalbi hem Türkiye hem de Almanya için atmasına, İslam ile ‘Batı’ arasındaki köprüyü ‘Doğu-Batı Divanı’ stilinde inşa edebilmesine rağmen cenazesinde Almanya’yı hiç kimse temsil etmemiştir.” (Bergmeier, 2018). Yukarıda belirtildiği gibi Bergmeier’in Sezgin için kaleme aldığı *vefeyât* yazısının sonuna tarihçi Kovác bir eleştiri yazmıştır. Bu yazıda Bergmeier’ı akademik üsluptan uzak, sığ bir dille yermiştir. Aynı zamanda Fuat Sezgin’i “Arap emperyalisti” olmakla suçlamıştır. Kovác’ın yapmış olduğu eleştiriler dayanaksız ve anlamsızdır.

Almanya’nın önde gelen yayın organlarından *Frankfurter Allgemeine* gazetesinin Orta Doğu editörü Rainer Hermann 3 Temmuz 2018 tarihinde “Fuat Sezgin’in Ölümü Üzerine: Arapların Katkısı” başlığıyla bir yazı yayımlamıştır. Hermann, Sezgin’in ölüm haberini okuyucuya duyururken aynı zamanda onun İslam bilim tarihine katkısını da şu sözlerle hatırlatmıştır: “Fuat Sezgin araştırana kadar İslam dünyasında el yazmalarının bir kütüphanesi yoktu. Uzun bilim adamlığı hayatında Sezgin, İslam medeniyetinin bilimsel ve teknik başarılarının bir resmini ve ayrıca entelektüel yaşamını ortaya çıkarmak için azimle çalıştı. Sezgin, kendisinden önce hiç kimsenin fark

etmediği Arapça, Farsça ve Osmanlıca el yazmalarını arıyordu. Elyazmalarının yüzlercesinin tıpkı basımını ve edisyon baskısını yaptı ve daha da önemlisi onların monografik incelemesini yaptı... O, bilimlerin birliği ve insanoğluna ait bilimsel mirasın devamlı arttığı prensibini hararetle savunmuştur. Onun görevi Arapların dünya bilim tarihine katkılarını ortaya çıkarmak olarak görünmektedir.”(Hermann, 2018). Hermann yazısında Fuat Sezgin'in Frankfurt'ta kurduğu enstitüye çok sayıda kaynak eser topladığını belirtirken onun çalışkanlığını “doksan yaşını aşmışken bile haftanın her günü yorulmak bilmez Sezgin'in eski arabası Frankfurt Westen'de Arap-İslam Bilim Tarihi Enstitüsü önünde duruyordu” sözleriyle vurgulamıştır (Hermann, 2018). Gerçekten de Fuat Sezgin ileri yaşına rağmen günün büyük bir kısmını bilimsel çalışmalarına ayırmıştır (Fazlıoğlu, 2004, s. 355).

Fuat Sezgin yaşamının sonuna doğru Almanya'dan Türkiye'ye kitaplarının bir kısmını getirmek isterken 2017 yılının Mayıs ayında ciddi bir sorun yaşamıştır. Sezgin, Frankfurt'ta kurduğu Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'ne hem Kuveyt hükümetinin maddi desteğiyle hem de kendi çabasıyla otuz yıl boyunca eser toplamıştır. Enstitünün parasıyla aldığı kitapları sarı etiketle, kendi kazancıyla aldığı kitapları beyaz etiketle işaretlemiştir. 2017 yılında Frankfurt'ta kendisine ait yaklaşık 45 bin adet kitabı Gülhane'de kurduğu kütüphaneye getirmek istemiştir. Bu kitapların haricinde kendi çabasıyla altmıştan fazla ülkeyi dolaşarak otuz bin nadir eserin bulunduğu 1500-2000 civarındaki mikrofilm de Türkiye'ye getirmek istemiştir. Ancak Alman hükümeti Sezgin'in kitap kaçırdığı gerekçesiyle şahsına ait on beş bine yakın kitaba havaalanında el koymuştur. Türk hükümetinin Sezgin'in kütüphanesinin iadesi için gerekli süreci başlatmıştır (Yeşil, 2019, s. 174, 175). Alman gazeteci Hermann, Sezgin'in ölüm haberini duyurduğu yazıda bu konuya şu şekilde yer ayırmıştır: “Mayıs 2017'de başlayan bir tartışma Sezgin'in büyüülü yaşantısına gölge düşürmüştür. O ve eşi Ursula, İstanbul'daki müzenin yanında yirmi beş bin ciltlik yeni bir kütüphane açmaya karar vermişlerdir. Sadece bu sayının üçte birlik kısmı İstanbul'a varmıştır, Almanya'da gümrük üçte birlik kısma el koymuş, geri kalan üçte birlik kısım ise Frankfurt'ta kalmıştır. Sezgin'in ofisi mühürlenmiştir. Felsefeye ayrılmış 'Arapça Eserler Tarihinin'18. cildinin el yazmaları kendisine verilmiş ancak çalışma masasının üzerindeki pek çok şey alınmış ve geri iade edilmemiştir. Onun İstanbul'a getirdiği kitapları zimmetine geçirdiği ve halktan çaldığına dair ona açılan bir kamu davasında suçsuzluğu ortaya çıkmıştır. Bir başka sivil hukuk davası onu 'ulusal kültürel malı' yurtdışına götürmek istemek suçundan kurtarmıştır. Yine de şimdi o ve eşi kütüphanelerine sahip değillerdir” (Hermann, 2018). Hermann, Almanya'da Fuat Sezgin'e karşı açılan dava sürecini takip etmiş ve Sezgin'in hakkında açılan davaları kazanmasına rağmen şahsına ait kitapları alamamasına vefeyât yazısında vurgu yapmıştır.

Fuat Sezgin'in öldüğü gün 30 Haziran 2018'de *Islamische Zeitung* Sezgin'in ölüm haberini “*Bilim Uğruna Bir Yaşam: Fuat Sezgin Öldü*” başlığıyla duyurmuştur. Yazıda Sezgin'in kısa bir biyografisi ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Yazının sonunda *Islamische Zeitung* ailesi olarak Sezgin'in yakınlarına taziyeler sunulmuş-

tur (Sarac, 2018). İstanbul'da 1 Temmuz'da düzenlenen cenaze töreninden sonra 2 Temmuz'da "Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Ölümüne Yönelik Nasıl Bir Yaklaşım Sergilendi" başlığı altında *Islamische Zeitung*'da başka bir haber yayımlanmıştır. Yazıda Fuat Sezgin'in yaşamına dair kısaca bilgi verildikten sonra cenaze törenine dair ayrıntılar şu şekilde aktarılmıştır: "Fuat Sezgin'in kalbi hem Türkiye hem de Almanya için attı. Eşi Dr. Ursula Sezgin ölümüne kadar onun en yakın destekçisiydi... Almanya'dan öğrencileri, arkadaşları ve hayranları Türkiye'ye giderek cenaze törenine katıldı. Türk hükümeti ve toplumundan çok sayıda kişi de cenaze törenine iştirak etti. Onlar arasında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da vardı. Erdoğan 2019 yılını İslam çalışmaları ve Fuat Sezgin yılı olarak onurlandırdı. Prof. Dr. Fuat Sezgin Almanya'da bağımsız bilimin bir simgesi olmasına ve Almanya'yı onurlandırmasına rağmen cenazesinde Alman hükümetini ya da üniversitesini temsilen kimse yoktu. Ayrıca ne yerel medyada bir ölüm ilanı verilmişti ne de kamu kuruluşlarının beyanı olmuştu. Tüm bunlara rağmen onlar [cenaze törenine] mesaj göndermişlerdir. Ama Türkiye Cumhurbaşkanı, Fuat Sezgin'i onurlandığında bu, tam tersine derin bir etki bırakmıştır... Bir gazeteci olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin'i irfan ve tefsirden faydalanan yorulmak bilmez bir entelektüel ve fail olarak hatırlayacağım" (Baé, 2018).

Fuat Sezgin'in Almanya'da kurduğu enstitü, Frankfurt'taki Goethe Üniversitesine bağlıydı. Üniversitenin resmî web sitesi 2 Temmuz 2018 tarihinde "Prof. Dr. Fuat Sezgin Öldü" başlığıyla müellifin vefatını duyurmuştur. Üniversite web sitesindeki haberde Sezgin'in yaşamı kısaca anlatılmış, 1960 askeri darbesinden sonra onun Frankfurt'a gelerek Arap-İslam Bilimleri Tarihi Vakfını ve Enstitüsünü kurduğu belirtilmiştir. "Fuat Sezgin çalışmalarıyla ve en önemlisi İslam'ın yazılı kaynaklarının oluşumuna olan yaklaşımıyla, enstitümüzün kuruluşundan bu yana İslami çalışmalar öğretimi müfredatının bir parçası olmuştur ve olmaya devam edecektir" sözleriyle Sezgin'in kuruma katkısına işaret edilmiştir ve son olarak yakınlarına taziyeler sunulmuştur (Goethe Uni., 2018a). 17 Temmuz 2018'de üniversitenin resmî web sitesinde Fuat Sezgin'in ölümü üzerinden detaylı bir yazı yayımlanmıştır. Hayatına yer verilen makalede Sezgin'in Frankfurt'taki çalışmaları üzerine özellikle durulmuştur: "Enstitünün amacı Arap-İslam kültürel sahasının evrensel bilim tarihindeki yerini araştırma ve bilim alanındaki yerini duyurmaya çalışmaktır. Bu konuda başarılı da oldu: zamanının en önemli oryantalistlerinden biri olarak Sezgin, Goethe Üniversitesinde Almanya ve ötesinde İslam çalışmaları üzerine kalıcı bir iz bırakmıştır... Sezgin tarafından kurulan enstitü, uzmanlar için araştırma yapmayı kolaylaştırmak amacıyla en baştan beri basılmamış birincil kaynakları Avrupa dillerine tercüme etmeye, kronolojik ve sistematik olarak yayımlamaya çalışmıştır. Diğer projesi ise geç antik çağın Yunan ve diğer kültür dairelerinden Arap-İslam kültür sahasına geçen ve orada gelişen ya da ayrıca yeniden icat edilen teknik ve bilimsel aletlerle ilgilidir... Kaynaklardaki betimlemelere ve görsellere ya da günümüze ulaşan örneklerle dayanarak teknik ve bilimsel aletler yeniden imal edilmiştir. Bu koleksiyon astronomi, geometri, fizik, teknoloji, optik, coğrafya, kimya, denizcilik, tıp, mimarlık, mineroloji ve müzik tarihi alanında yaklaşık 800 parçandan

(kopyalar ve yeni kazanımlarla) oluşmaktadır.”(Goethe Uni., 2018b). Vefeyât haberinde genel olarak Sezgin'in Goethe Üniversitesine bağlı olarak İslam bilim tarihine katkısına dikkat çekilmiştir. Sezgin'in cenaze töreninden iki hafta sonra Goethe Üniversitesi'nin web sitesinde daha detaylı bir haber yapılmasının sebebi muhtemelen Türkiye'de Fuat Sezgin'in ölümüne ve cenaze törenine büyük ilgi gösterilmesinden kaynaklanmaktadır.

Sezgin'in Almanya'da İslam medeniyeti ve bilim tarihi üzerine düzenlenen etkinliklerdeki emeğine de vefeyât haberlerinde yer verilmiştir: “*Sezgin, Hannover'da düzenlenen Expo 2000'de İslam fuarının bilimsel uzmanıydı. Özellikle 'İslam ve Bilim' sergisi onun uzmanlığı ve ödünç verdiği görseller olmadan gerçekleşemezdi*” (Islam, 2018). Almanya'daki akademik çalışmalarına dair Hermann “*Hiç kimse İslam medeniyetinin entelektüel yaşamına ve kaynaklarına onun gibi derinlemesine nüfuz etmemiştir*” (Hermann, 2018) yorumunda bulunmuştur. Bergmeier, “*Fuat Sezgin bilim için yaşadı ve alanının en önde gelen isimlerinden biri oldu*” sözleriyle Sezgin'i değerlendirmiştir (Bergmeier, 2018).

Sezgin'in ölümü üzerine kaleme alınan yazıların bir başka ortak teması onun yaşamı boyunca aldığı ödüllerdir. Vefeyât yazılarında aldığı ödüller sıralanırken 2009 yılında kendisine layık görülen Hesse Kültür Ödülü'nü almayı reddettiği belirtilmiştir. Çünkü bu ödül aynı zamanda o dönem Almanya'daki Yahudiler Merkez Konseyi başkan yardımcısı olan Salomon Korn'a da tevdi edilmiştir. Salomon Korn'un Gazze Savaşı üzerine yaptığı yorumları reddeden Sezgin'in ödül törenine katılmadığı ve ödülünü almadığı vefeyât yazılarının çoğunda vurgulanmıştır (KNA 2018; Deutschlandfunk Kultur, 2018; Goethe Uni., 2018b).

Sonuç

Fuat Sezgin için 1 Temmuz 2018'de İstanbul'da düzenlenen cenaze törenine, Türk hükümetinin ve kamuoyunun ilgisi büyük olmuştur. Hatta Cumhurbaşkanlığı 2019 yılını “Prof. Dr. Fuat Sezgin” yılı ilan etmiştir. Türkiye'de Sezgin'in cenaze törenine büyük ilgi gösterilmesinden sonra Almanya'daki kamu kurumlarının web sitelerinde ve haber portallarında ona dair vefeyât haberleri yapılmıştır. Haberlerin geneli, Sezgin'in yaşamı, eğitim hayatı, Frankfurt'ta kurduğu enstitü ve müze, *Arapça Eserler Tarihi* adlı çalışması ve kısmen de olsa İslam bilim tarihindeki önemi ve aldığı ödüller konuları etrafında şekillenmiştir.

Alman basını Fuat Sezgin'in ölüm ve cenaze haberine gereken ilgiyi göstermemiştir. Hatta ne Alman hükümeti ne de yıllarca çalıştığı Goethe Üniversitesi, Fuat Sezgin'in cenaze törenine temsilci dahi göndermemiştir. Hermann ve Bergmeier'in vefeyât yazıları haricinde Sezgin'in Almanya'da ve Almanca literatürde İslam bilim ve teknoloji tarihine yaptığı katkı hakkettiği şekilde değerlendirilmemiştir. Hermann yazısında sadece Sezgin'in İslam bilim tarihine kat-

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU

kısına yer ayırmamış ayrıca 2017 yılının Mayıs ayında vuku bulan dava olayı ve sonrasındaki hukuki süreç hakkında da okuyucuya bilgi vermiştir. 2017 yılında Fuat Sezgin'in Almanya'daki şahsi kütüphanesini Türkiye'ye götürmek isterken Alman hükümetinin gümrükte kitaplara el koyması ve Sezgin'e dava açmasını Hermann eleştirmiştir. Özellikle de Sezgin ve ailesinin kendilerine açılan davalarda suçsuz oldukları ispatlanmasına rağmen şahsi kütüphanelerinin kendilerine teslim edilmemesini kınamıştır.

Kaynakça

- Arslan, T. Y. (2019), Vefeyat: İslâm Araştırmalarına Adanan Bir Asırlık Hayat: Fuat Sezgin (1924-2018), *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 41, 201-205.
- Baé, T. (2018), Was der Umgang mit dem verstorbenen Prof.Dr. Fuat Sezgin offenbart, <https://www.islamische-zeitung.de/was-der-umgang-mit-dem-verstorbenen-prof-dr-fuat-sezgin-offenbart/> (E.T. 14.07.2019).
- Bergmeier, R. (2018), Nachruf-Der FrankfurterHistorikerundIslamwissenschaftler Fuat Sezgin isttot, <https://www.tabularasamagazin.de/nachruf-der-frankfurter-historiker-und-islamwissenschaftler-fuat-sezgin-ist-tot/> (E.T.15.07.2019).
- DeutschlandfunkKultur (2018), Islamwissenschaftler Fuat Sezgin gestorben, https://www.deutschlandfunkkultur.de/islamwissenschaftler-fuat-sezgin-gestorben.265.de.html?drn:news_id=898998 (E.T. 15.07.2019).
- Efendioğlu, M. (2012), "Vefeyât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul.
- Fazlıoğlu, İ. (2004), Röportaj: Fuat Sezgin ile "Bilim Tarihi" Üzerine, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (4), 355-370.
- Goethe Uni. (2018a), Zum Todvon Prof. Fuat Sezgin,https://www.uni-frankfurt.de/72862781/Zum_Tod_von_Prof__Fuat_Sezgin (E.T. 13.07.2019).
- Goethe Uni. (2018b), Islamwissenschaftler Prof. Em. Fuat Sezgin gestorben, <https://aktuelles.uni-frankfurt.de/gesellschaft/islamwissenschaftler-prof-em-fuat-sezgin-gestorben/> (E.T. 13.07.2019).
- Hansu, H. (2019), Mehmet Fuat Sezgin'in Aile Çevresi ve Türkiye'deki Akademik Serüveni, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60 (1), 185-205.
- Hermann, R. (2018), Zum Todvon Fuat Sezgin: ArabiensBeitrag, <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/hoch-schule/zum-tod-von-fuat-sezgin-15670931.html> (E.T. 13.07.2019).
- Islam (2018), Islamwissenschaftler Fuat Sezgin gestoben, <http://islam.de/30062> (E.T. 14.07.2019)
- KNA (2018), IslamwissenschaftlerundHistoriker Fuat Sezgin istgestorben, <https://de.qantara.de/content/islamwissenschaftler-und-historiker-fuat-sezgin-ist-gestorben> (E.T. 14.07.2019).
- Kováç, A. F. (2018), Nachruf-Der FrankfurterHistorikerundIslamwissenschaftler Fuat Sezgin isttot, <https://www.tabularasamagazin.de/nachruf-der-frankfurter-historiker-und-islamwissenschaftler-fuat-sezgin-ist-tot/> (E.T.15.07.2019).
- Sarac, T. (2018), EinLebenfürdieForschung-Fuat Sezgin isttot, <https://www.islamische-zeitung.de/ein-leben-fuer-die-forschung-fuat-sezgin-ist-tot/> (E.T. 14.07.2019).
- Yeşil, U. (2019), Vefeyât: Prof. Dr. Fuat Sezgin (24 Ekim 1924-30 Haziran 2018), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 17 (1), 171-176.

مراحل تطوُّر علم البلاغة عند العرب

Mustafa ALMAVAS¹

ملخص:

البلاغة العربية ركن أساسي من أركان الدراسات القرآنية والفقهية كما أنها ركن أساسي من دراسة البلاغة النبوية في الحديث الشريف، وكلام العرب في منجزه: الشعري والنثري.

يتناول هذا البحث نشأة علم البلاغة العربية والخلاف حول مفهومي الفصاحة والبلاغة بين رواد البلاغة العربية، ثم تعرض فيه أبرز المسائل البلاغية في التراث البلاغي.

نشأة البلاغة تتشكل من ثلاث مراحل. من خلال مرحله الأولى التي كانت تدور حول مناظرات الشعراء وسجالاتهم والتحكيم فيما بينهم ممن يشهد لهم بالسبق كالنابغة الذبياني، إضافةً إلى آراء اللغويين والنحاة وعنايتهم بالألفاظ ودلالاتها. أما المرحلة الثانية فهي التي كان التصنيف البلاغي متضماً إما في كتب الأدب العامة أو في كتب النقد وهي تمتد من القرن الثالث الهجري إلى أواخر القرن الرابع الهجري. أما المرحلة الثالثة فهي التي فرغ فيها مؤلفون من النقد بتخصيص الحديث بالبلاغة وتقييدها وتسمية أجزائها، حيث ظهرت كتب البلاغة الخالصة.

كما سنقف عند أهم علماء البلاغة العربية ممن يُعدون مؤسسي علم البلاغة العربية وسنعرّف بأهم كتبهم ومؤلفاتهم؛ ومن أهم هؤلاء الجاحظ الذي أورد في كتابه "البيان والتبيين" كثيراً من الآراء حول الفصاحة والبلاغة والخطابة، وسرد نماذج لجيد الشعر، ومُتخَيَّرَ خُطْبِ العرب، وأبي الهلال العسكري صاحب "كتاب الصناعتين" الذي أورد فيه تقريباً كل ما عُرف إلى عصره من مباحث علوم البلاغة الثلاثة: المعاني والبيان والبدیع. وإن كانت لم تكن بعد قد استقلّت وتميّز بعضها عن بعض، والسكّاكي صاحب كتاب "مفتاح العلوم" وقد قسّمه للبيان والمعاني لكهّما صيغاً وفق النظرة المنطقية وحدودها العلمية الشكلية، وعبد القاهر الجرجاني صاحب "أسرار البلاغة" الذي وضع نظرية علم البيان بقواعده ومباحثه.

كما سنعرض في هذا البحث معنى الفصاحة والبلاغة، ونقف عند أهم المصطلحات البلاغية وتطوُّر تلك المصطلحات من قرن إلى آخر.

الكلمات المفتاحية: البلاغة، علم البيان، علم البديع، الجاحظ، الجرجاني.

Araplarda Belâğat İlminin Gelişme Aşamaları

Öz

Arap Belağatı, Kuran, Hadis, fıkıh, şiir ve nesir araştırmalarının temelini oluşturmaktadır. Bu çalışma, Belağat ilminin doğuşu ve yayılması, fesahat ve belâğat arasındaki farklılıkların belâğatçıların açıkladığı şekilde dile getirilmesi, belâğata ait olan meselelerin belâğat kültürü içerisinde incelenmesini içermektedir.

¹ Öğr. Gör., Kırkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık (Arapça), mustafamawas101@gmail.com.

Belağatın gelişimi 3 aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada şairler. Nebiğa ez-Zubyânî'nin de aralarında olduğu hakem heyetine ve kelimelerin anlamlarına dikkat çekmek için dilbilimcilere şiirlerini sunarlardı. İkinci aşama. hicri 3. asırla 4. asrın sonlarına kadar tenkid kitapları ve genel edebiyat kitapları adıyla belağat ilminin sınıflandırıldığı dönemdir. Üçüncü aşamada da belağat ilmi ile alakalı maddeleri kayıt altına alma. isimlendirme üzerine özel çalışmalar yapılmış ve özel belâğat kitapları telif edilmiştir.

Ayrıca en önemli belâğat alimleri ve bu alimlerin yazdığı en önemli belâğat kitapları üzerinde duracağız. Bunların en önemlisi Cahizdir ki "el-Beyân ve't-Tebyîn" adlı kitabında hitabet. belâğat ve feshatla alakalı pek çok görüş bildirmiş ve güzel şiir örnekleri aktarmıştır. Ve Ebu Hilal el-Askeri "Kitabu's-Sinâ'ateyn" isimli kitabında kendi asrına kadar olan Belâğat. Ma'âni. Beyan ve Bedî' ile alakalı - her ne kadar bu kitapta bunları ayrı ayrı beyan etmemiş olsada - tüm bilgileri yazmıştır. es-Sekkaki ise "Miftâhu'l-'Ulûm" adlı kitabın İlmi Beyan ve İlmi Bedî' diye iki kısma ayırıp mantığa uygun ve bilimsel şekilde yazmıştır. Abdulkadir el-Curcânî de "Esrâru'l-Belâğa" adlı eserinde ortaya koyduğu kurallar ve görüşlerle Beyan ilmini teorik temellere oturtmuştur.

Son olarak da feshat ve belâğattan bahisedip belâğat terimleri üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Belağat, el-Beyân, el-Bedî, el-Câhiz, el-Curcânî.

Development Stages of Arabian Rhetoric

Abstrack

Arabic Rhetoric is the basis of the research on Qur'an, Hadith, fiqh, poetry and prose. This study includes the birth and dissemination of the science of rhetoric, the remarks of researchers studying the discrepancy between rhetoric and fluency, the eloquence of rhetoric, and the analysis of rhetoric issues in rhetoric culture. The development of rhetoric consists of 3 stages. In the first stage, poets used to present their poems to linguists to draw attention of the referee committee, including al-Nâbighah al-Dhubiyânî to the meaning of the words. The second stage is the period in which the science of rhetoric was classified under the name of criticism books and general literature books until the end of the 3rd century and 4th century of the Muslim calendar. In the third stage, special studies were conducted and special rhetoric books were copyrighted in order to record the items related to the science of rhetoric. In this study, we will focus on the most important rhetoric scholars and the most important rhetoric books written by these scholars. Being the most important of these al-Jahiz gave many opinions about rhetoric, oratory and fluency in his book called as al-Bayan wa al-tabayin. Abu Hilal al-Askari wrote all the information regarding the rhetoric, aesthetic, and exposition in his book called Kitab as-Sinâ'ateyn, though he did not declare them separately. However, following a reasonable and scientific manner, al Sakkaki split his book called Miftâh al-'ulûm in two parts including the science of aesthetic and exposition. In addition, Abdülqadir al Jurjânî laid the basis for the science of exposition in his work called Asrâr al-Balâğhah with rules and ideas. Last but not the least, this study will briefly mention fluency and rhetoric, but will focus on the terms related to the rhetoric.

Keywords: Rhetorics, Exposition, Aesthetics, al-Jahiz, el-Jurjânî

تمهيد – بين اللغة والأدب والبلاغة

كان عربُ الجاهلية متمكنين من لغتهم وبلغوا فيها شأواً بعيداً حتى قال خطيبهم أكرم بن صيفي: "البلاغة الإيجاز". (القرشي، دت، 165). والبلاغة متصلة اتصالاً وثيقاً باللغة والأدب والنقد، فقلّ أن يخلو من الإشارات إلى موضوعاتها كتابٌ في اللغة أو الأدب أو النقد. ففي كتاب سيبويه (180هـ) إشاراتٌ كثيرةٌ مما دخل فيما بعد تحت مسمى البلاغة وإن كانت شهرة سيبويه في النحو، فإن كتابه لم يكن في النحو فقط، وإنما هو كتاب في علوم العربية؛ فيه النحو والصرف والبلاغة. ولو استعرضنا بعض أبواب الكتاب لوقفنا على كلام في البلاغة، لكنه يختلف عن كلام البلاغيين الذين عرفوا المصطلحات والتقسيمات. يقول سيبويه: "هذا باب استعمال الفعل في اللفظ لا في المعنى لاتساعهم في الكلام والإيجاز والاختصار، ويستشهد على ذلك بقوله تعالى: (واسأل القرية التي كنا فيها) (يوسف، 63) ثم يقول: إنما يريد أهل القرية فاختصر الفاعل". (الكتاب، 1988، 90/1)، ومثل ذلك ما يقوله في تحليل الإضمار والحذف وتعليل تقديمهم للفاعل وكل ما يتصل بالمسند والمسند إليه، وما يعترهما من حذف وذكر وتقديم وتأخير "وقد كان ظاهراً في كلام سيبويه اهتمامه بالجانب النحوي للتقديم والتأخير في ضبط الوجوه الجائزة لتقديم المفعول به واهتمامه بالجانب البلاغي في التنبيه على غرض الاهتمام والعناية بالمقدّم" (Ahmet, Ismailoğlu، 2014، ص 128) وكذلك كل ما يتصل بأساليب العرب من التعجب والاستفهام". (مبارك، دت، 252)، "ثم ظهرت كتب الجاحظ (255هـ) فكانت ممتلئة بالأحاديث عن البلاغة، كما كان ممتلئة بالنماذج الأدبية، فهو أديب بصيرٌ بأدوات الأدب واللغة والفكر وحسن التصوير، أطاعته الألفاظ فأعطته مالم تعط أحدًا. أثار الجاحظ بعض القضايا البلاغية العامة كالعيوب اللسانية التي جاءت عنده تحت عنوان (ذكر الحروف التي تدخلها اللغظة)". (البيان والتبيين، دت، 34/1). كما تعرّض لها عند الحديث عن عيوب الخطباء ونبّه على وجوب مراعاة مقتضى الحال، وقسّم الكلام إلى طبقات تتناسب مع طبقات الناس فقال: "كما لا ينبغي أن يكون اللفظ عامياً وساقطاً، كذلك لا ينبغي أن يكون غريباً ووحشياً، فإن الوحشي من الكلام لا يفهمه إلا الوحشي من الناس". (البيان والتبيين، دت، 144/1). وظهر بعد ذلك كتاب (الكامل في اللغة والأدب) لمحمد بن يزيد المبرد (285هـ) والكتاب غير مقصور على اللغة والأدب وإنما يتناول مسائل لغوية أدبية بطابع بلاغي، فكثيراً ما كان المبرد يشير إلى بعض الصيغ التي خرجت عمّا وضعت له كصيغة الاستفهام في قول عبدالله بن معاوية:

أأنت أخي ما لم تكن لي حاجةً فإن عرضت أيقنت أن لا أخاليا

فقد نبّه المبرد إلى أن هذا تقريرٌ وليس استفهاماً. وكان لفنون البيان ولا سيما التشبيه نصيبٌ كبيرٌ من الكتاب، فقد تناول المبرد هذه الضروب من البيان في مناسبات عديدة؛ بل لقد أفرد لها باباً أطال فيه الحديث وهو (باب التشبيه). (الكامل، 1969، 74/2). والمبرد هو من مهّد لظهور أول كتاب بلاغي عرفناه، وهو كتاب (البيدع) لعبدالله بن المعتز تلميذ المبرد.

ثم تتالت من بعده المؤلفات وكان أشهر ماظهر منها في القرن الرابع الهجري كتب امتزجت البلاغة فيها بالنقد واتخذت كثيراً من الأمور البلاغية فيها مقاييس يُنقَدُ الأدب على أساسها، ويحكم عليه بالجودة أو بالرداءة وذلك

كما في كتاب نقد الشعر لقدماء بن جعفر (337هـ) ، وكتاب الموازنة بين الطائيين للأمدى (371) وكتاب الوساطة بين المتنبي وخصومه للقاضي الجرجاني (392هـ) وكتاب الصناعتين للعسكري (395هـ).

1. نشأة علوم البلاغة العربية

إنَّ الحديث عن بدايات البلاغة العربيَّة ونشأتها يتطلَّب العودة إلى أدب العرب في العصر الجاهلي، وتعلُّب تلك الصور البيانية التي كان الشاعر يبثُّها في نسيج شعره، ومن مظاهر ذلك ما عُرف عنهم من تحكيم الشعراء في الأسواق والمنتديات الأدبية في الجاهلية من مثل ما يروى عن النابغة الذبياني أَنَّهُ "كانت تُضرب له قبةً من أدِّم بسوق عكاظ يجتمع إليه فيها الشعراء فدخل عليه حسَّان بن ثابت وعنده الأعشى وقد أنشده شعره وأنشدته الخنساء حتى انتهت إلى قولها:

وإنَّ صخرًا لتأتمُّ الهداة به كأنه علمٌ على رأسه نازُ

فقال: لولا أنَّ أبا بصير "الأعشى" أنشدني قبلك لقلت إنَّك أشعر الناس" (الأصفهاني، 1988، ص 34)

مما سبق يمكننا القول بأننا نستطيع أن نلتبس بدايات البلاغة العربية في مناظرات الشعراء وسجالاتهم وتحكيم بعضهم ممن يُشهد لهم بالسبق كالنابغة، ومن تسريح الشاعر لنظرة غير مرة في شعره ليشدِّب ويقدي ما اعتور شعره من الأذى... وفق مقاييس البلاغة الأصلية.

"وفي عصري صدر الإسلام والأمويّ نشطت تلك المحاورات الأدبية الناقدة وتبعت النتاج الشعري في القصور والمنتديات والأسواق كالمربد وكناسة، ومع نشاط شعراء النفاض والشعراء الغزليين. وفي طرف الخطابة نجد حيويَّة دافقة تحيط بالجدل والمناقشات الفكرية التي احتاج معها المتكلِّمون من المعتزلة وسواهم إلى العناية بالبلاغة ورسومها ليحققوا الغلبة على الخصوم بإظهار الحجج بيَّنة واضحة" (فايز الداية، 1993، ص 8). وقد كان لطبقة اللغويين والنحاة والرواة أثرٌ بارزٌ في نشأة البلاغة وتطورها. فاللغويون والنحاة عنوا ببحث الألفاظ ودلالاتها، وباللغة وقواعد بياها، وتحدَّثوا في الاستعمالات المختلفة للكلمات" (عبد العزيز عتيق، 1980، ص 33). "أما المرحلة الثانية فهي التي كان التصنيف البلاغي متضمَّنًا إمَّا في كتب الأدب العامة أو في كتب النقد وهي تمتد من القرن الثالث الهجري إلى أواخر القرن الرابع الهجري" (فايز الداية، 1993، ص 9).

"أما المرحلة الثالثة فهي التي فرغ فيها مؤلِّفون من النقاد بتخصيص الحديث بالبلاغة وتقييمها وتسمية أجزائها، فظهرت كتب البلاغة الخالصة" (فايز الداية، 1993، ص 10).

ونذكر من أهم تلك الكتب كتابي دلائل الإعجاز وأسرار البلاغة لعبد القاهر الجرجاني الذي يعدُّ بحقَّ أوَّل من أرسى أركان البيان والبديع والمعاني. إذ هذا ما كان من نشأة البلاغة العربية وتطورها عبر عدَّة قرون، فقد بدأت كما أسلفنا عبارةً عن لمحات وإشارات بلاغية شفاهية، ثم تطوَّرت تلك الإشارات وضمَّنت كتب الأدب العامة والنقد، إلى أن أصبحت علمًا قائمًا بذاته خُصِّصت له كتبٌ منفردةٌ به تقعدُّ له وتؤسِّس.

2. المشهورون في البلاغة العربيّة

سنقف عند أهم علماء البلاغة العربيّة ممّن يُعدّون مؤسّسي علم البلاغة العربيّة وسنعرّف بأهم كتبهم ومؤلفاتهم.

أ- الجاحظ: هو أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب الجاحظ (موسوعة أعلام العلماء والادباء العرب والمسلمين، 24/5)، أديب وعالم موسوعي، الكنانيّ ولأء البصريّ مولدًا نحو عام 150 هـ أو 158 هـ، والمتوفّي عام 255 هـ. وقد عُرف بين معاصريه بغزارة التّأليف والإنتاج العلميّ، وقد اختلف في عدد من كتبه ومصنّفاته إلا أنّ "ياقوت الحموي في معجم الأدباء" قد ذكر فهرست كتبه ورسائله فأثبت منها مائة وثمانية وعشرين مصنّفًا ("الجاحظ، 1938، 6/1). ويعدّ كتابه "البيان والتبيين" أهمّ كتبه وأعلاها شأنًا، فهو أصل من أصول الأدب، وتلمذ له جمهور كبير من الأدباء والمتعلّمين.

"وقد أورد الجاحظ فيه كثيرًا من الآراء حول الفصاحة والبلاغة والخطابة، وسرد نماذج لجيّد الشعر، ومُتخبّر خُطب العرب، والجاحظ لم يفرد بحوثًا خاصّةً بالاستعارة والتشبيه والكناية كما نألّف في كتب البلاغة إلاّ أنّه وضع ركيزة الاهتمام البلاغيّ ووجهً إليه أنظار الباحثين والأدباء" (فايز الداية، 1993، ص 9). فلم تكن البلاغة مستقلة عن الخطابة؛ فقد اختلفت العبارتان عند الجاحظ وترادفتا في المعنى، فتحدّث عن البلاغة في الخطابة في مواضع كثيرة من بيانه. كقوله في حديثه عن سهل بن هارون: "وكان يقول: إذا كان الخليفةً بليغًا، والسّيّد خطيبًا، فإنّك تجد جمهور الناس وأكثر الخاصّة فيهما على أمرين..." (الجاحظ، 1938، 90/2).

فقد وصف الخليفة بالبلاغة في خطبه، وأتبعه بقوله "السّيّد خطيبًا" مما يوضح أن المقصود بالبلاغة هنا الخطابة. وقد أشار إلى قواعد الخطابة، وتحدّث عن العيوب التي يمكن أن تصيب الخطيب، وأورد أسماء كثيرين من خطباء العرب، وتحدّث عن صفاتهم وأخبارهم، وأورد تعريفات كثيرة للبلاغة في البيان والتبيين، بعضها للعرب، وبعضها للأمم الأخرى، مبرّزًا سعة ثقافته، وكاشفًا عن تصوّر العرب وغيرهم للبلاغة. حيث يقول: ((قيل للفارسيّ: ما البلاغة؟ قال: معرفة الفصل من الوصل. وقيل لليونانيّ: ما البلاغة؟ قال: تصحيح الأقسام واختيارُ الكلام. وقيل للروميّ: ما البلاغة؟ قال: حسنُ الاقتضاب عند البداهة، والغزارة يوم الإطالة. وقيل للهنديّ: ما البلاغة؟ قال: وضوحُ الدلالة، واتّهازُ الفرصة، وحسنُ الإشارة. وقال بعض أهل الهند: جُماع البلاغة التّبصّر بالحجّة، والمعرفة بمواضع الفرصة)). (الجاحظ، 1938، 80/1). فالجاحظ يرى في كلّ تعريفٍ إضافيًا جانبًا ما من جوانب البلاغة، أمّا تصوّر الجاحظ لها فإنّنا نجد في ردّه على قول العتّابيّ، حيث ((سُئل العتّابيّ: ما البلاغة؟ فقال: كلّ من أفهمك حاجته من غير إعادة، ولا حُبسة ولا استعانة فهو بليغ، فإن أردت اللسان الذي يروق الألسنة، ويفوق كل خطيب، فإظهار ما غمض من الحقّ وتصوير الباطل في صورة الحقّ. قال: فقلت له: قد عرفتُ الإعادة والحُبسة فما الاستعانة؟ قال: أمّا تراه إذا تحدّث قال عند مقاطع الكلام: يا هنّا، ويا هذا، ويا هيّه، واسمع منّي، واستمع ليّ، وافهم عنيّ، أولست تفهم، أولست تعقل، فهذا كله وما أشبهه عنيّ وفساد)) (الجاحظ، 1938، ¼). فالعتّابيّ يقصد بالبلاغة الإفهام فقط بأيّ طريقة تمّ ذلك. وهنا يوجه الجاحظ رأي العتّابيّ التّوجيه الصحيح، ويوضح رأيه في البلاغة. حيث يقول: ((والعتّابيّ حين زعم أن كل من أفهمك حاجته فهو بليغ،

لم يُعْنِ أن كلَّ من أفهمنا من معاشر المولدين والبلديين قصده ومعناه، بالكلام الملحون، والمعدول عن جهته، والمصروف عن حَقِّه، أنه محكومٌ له بالبلاغة كيف كان، بعد أن نكون قد فهمنا عنه، ونحن قد فهمنا معنى كلام النبطي الذي قيل له: لم اشتريت هذه الأتان؟ قال: أركبها وتلد لي. وقد علمنا أنَّ معناه كان صحيحًا. فمن زعم أن البلاغة أن يكون السامع يفهم معنى القائل، جعل الفصاحة واللُّكنة، والخطأ والصواب، والإغلاق والإبانة، والملحون والمُغْرَب، كله سواءً وكلِّه بيانًا.

وكيف يكون ذلك كلُّه بيانًا، ولولا طولُ مخالطة السامع للعجم وسماعه للفساد من الكلام لما عرَفَه. ونحن لم نفهم عنه إلا للنقص الذي فينا، وأهلُ هذه اللغة وأرباب هذا البيان لا يستدلُّون على معاني هؤلاء بكلامهم كما لا يعرفون رطانة الروميِّ والصُّفليِّ، وإن كان هذا الاسم إنَّما يستحقونه بأنَّنا نفهم عنه كثيرًا من حوائجهم. فنحن قد نفهم بحممة الفرس كثيرًا من حاجاته، ونفهم بضغاء السِّنور كثيرًا من إرادته. وكذلك الكلب والحمار والصبيُّ الرضيع. وإنما عنى العتَابيُّ إفهامك العربَ حاجتَكَ على مجاري كلام العرب الفصحاء...)) (الجاحظ، 1938، 1/161-162).

فالبلاغة، في نظر الجاحظ، لا تعني الإفهام فقط؛ لأننا بذلك لا نميز بين الإفهام الجيد والإفهام الرديء، إضافة إلى إلغاء فضل تأثير التقديم الجيِّد، فستان بين من أفهمك حاجته بصورة جامدة، وبين من أفهمك حاجته بشكل مؤثر. وهذا إنما يتأتَّى بفضل الأسلوب الحسن، والشكل المتميز. إلا أن أكثر التعريفات تعبيرًا عن ماهية البلاغة، في نظر الجاحظ، يظهر في قوله الذي يربط فيه بين الألفاظ والمعاني: ((وقال بعضهم – وهو من أحسن ما اجتبيناه ودوَّنناه- لا يكون الكلامُ يستحقُّ اسم البلاغة حتى يسابق معناه لفظه، ولفظه معناه، فلا يكون لفظه إلى سمعك أسبق من معناه إلى قلبك)) (الجاحظ، 1938، 1/115). وللجاحظ رسالة حول البلاغة عنوانها " البلاغة والإيجاز"، وفيها يعرف البلاغة بأنها إصابة المعنى والقصد إلى الحجة دون فضل أو تقصير، أي دون تطويل أو إيجاز، يقول: ((والبلاغةُ إصابةُ المعنى والقصدُ إلى الحجة مع الإيجاز، ومعرفةُ الفصل من الوصل)) (الجاحظ، 1938، 4/151). فالكلام البليغ إذًا هو الذي نستخدم فيه من الألفاظ ما يسعفنا لإبلاغ المعنى إلى السامع، وهذا معنى قوله: ((ربما كان الإيجاز محمودًا، والإكثار مذمومًا، وربما رأيت الإكثار أحمد من الإيجاز، ولكلِّ مذهب وجه عند العاقل، ولكلِّ مكان مقال، ولكن كلَّ كلام جواب...)) (الجاحظ، 1938، 4/152). أما البيان فقد عقد له الجاحظ بابًا خاصًّا في بيانه سماه "باب البيان"، أحصى فيه طائفة من الأقوال المأثورة في أهمية البيان، وعظم تأثيره، وضرورته للإنسان للإفصاح عن عقله وفكره، فينقل عن جهابذة الألفاظ ونقَّاد المعاني قولهم: ((المعاني القائمة في صدور الناس، المتصورة في أذهانهم، والمتخلجة في نفوسهم والمتصلة بخواطرهم، والحادثة عن فكرهم، مستورة خفية، وبعيدة وحشيَّة، ومحجوبة مكنونة، وموجودة في معنى معدومة لا يعرف الإنسان ضمير صاحبه، ... وإنما يجبي تلك المعاني ذكرهم لها، وإخبارهم عنها، واستعمالهم إيَّها. وهذه الخصال هي التي تقرِّبها من الفهم وتجلِّبها للعقل، وتجعل الخفي منها ظاهرًا، والغائب مُشاهدًا، والبعيد قريبًا...)) (الجاحظ، 1938/35).

ب- أبو هلال العسكري: من أدباء القرن الرابع الهجري، وهو "الحسن بن عبدالله بن سهل بن سعيد بن يحيى بن مهران العسكري، أبو هلال: عالمٌ بالأدب، له شعرٌ، نسبتُه إلى (عسكر مكرم) من كور الأهواز" (خير الدين الزركلي، 2002، 211/2).

وله كتب كثيرة في اللغة والأدب وصلت إلى عشرين كتاباً وصلنا منها ثلاثة هي كتاب (الصناعتين – الكتابة والشعر) وكتاب (ديوان المعاني) وكتاب لغوي (المعجم في بقية الأشياء) وما تبقى من كتبه ربما تناهت غوائل الأيام وصوارف الدهر فضع ولم يصل إلينا. وما يعيننا في بحثنا هذا كتابه (الصناعتين – الكتابة والشعر). "وقد صرّح أنّه لم يؤلفه على طريقة المتكلمين، وإنّما ألّفه على طريقة صنّاع الكلام من الشعراء والكتّاب، وقد ألمّ فيه تقريباً بكلّ ما عُرف إلى عصره من مباحث علوم البلاغة الثلاثة: المعاني والبيان والبديع، وإن كانت لم تكن بعد قد استقلّت وتميّز بعضها عن بعض" (عبد العزيز عتيق، 1980، ص 198).

ت- عبد القاهر الجرجاني: من أدباء القرن الخامس الهجري تُوفي سنة 471هـ، وهو: "عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد الجرجاني أوبكر: واضع أصول البلاغة، كان من أئمة اللغة من أهل جرجان (بين طبرستان وخراسان) وله شعر رقيق" (خير الدين الزركلي، 2002، 174/4).

له كتب كثيرة في النحو والبلاغة، وما همّنا في بحثنا كتاباه: (دلائل الإعجاز) و(أسرار البلاغة)، وقد أرسى من خلالهما أركان البلاغة بأقسامها: البيان والبديع والمعاني. وممّا قدّم به عبد القاهر لبحوثه في أسرار البلاغة قوله: "وأوّل ذلك وأولاده، وأحقّه بأن يستوفيه النظر ويتقصّاه: القول على التشبيه والتمثيل والاستعارة، فإنّ هذه أصول كبيرة كان جُلُّ محاسن الكلام - إن لم نُقل كلّها - متفرعةً عنها وراجعةً إليها" (عبد القاهر الجرجاني، 1992، ص 2). ففي هذا الكتاب وضع عبد القاهر نظرية علم البيان بقواعده ومباحثه.

ج- السكاكي: من أدباء القرن السادس الهجري "يوسف بن أبي بكر بن محمد بن علي السكاكي الخوارزمي الحنفي أبو يعقوب، سراج الدين: عالم بالعربية والأدب، مولده ووفاته بخوارزم من كتبه (مفتاح العلوم) و (رسالة في علم المناظرة)" (خير الدين الزركلي، 202، 294/9).

و (مفتاح العلوم) مؤلف بلاغيّ "فيه قسمان للبيان والمعاني لكتّهما صيغا وفق النظرة المنطقية وحدودها العلمية الشكلية. فكثرت القواعد واضمحلّت الشواهد والأعمال الأدبية في الكتاب، وبدأت بهذا البلاغة العربية رحلةً طويلةً ظلت فيها أسيرة التحكّم الشكليّ والبعد عن التصوّر النقدي المتكامل" (فايز الداية، 1993، ص 11).

2. المصطلحات البلاغية وتطوّرها .

سنعرض في هذا القسم من البحث إلى معنى الفصاحة والبلاغة، ونقف عند أهم المصطلحات البلاغية وتطوّر تلك المصطلحات من قرن إلى آخر.

أ- الفصاحة: الفصاحة لغةً تدلُّ على جملة معانٍ، تدور جميعاً في فلك البيان والوضوح، إذ تقول العرب: يومٌ فِصْحٌ ومُفْصِحٌ، أي لا غيمَ فيه ولا قُرْ (عيسى العاكوب، 1994، ص 37). وأفصح الصبح استبان، وأفصح الرجلُ: بيّن. فالفصاحة تعني: الانكشاف والظهور والوضوح في الأشياء، أما في الصنعة الكلامية فتعني: انكشاف دلالة الكلام وظهور حسنه لمتلقيه. والبلاغيون يطلقون صفة الفصاحة على ثلاثة أشياء: الكلمة والكلام والمتكلم.

ب- البلاغة والبليغ: البلاغة الإتهام والوصول، يقال: بلغ الشيء يبلغ بلوغاً وبلاغاً: وصل وانتهى. (ابن منظور، 1980، مادة بلغ). والبلاغة: الفصاحة، ورجل بليغ: حَسَن الكلام فصيح، يبلغ بعبارة لسانه كنه ما في قلبه، وقد بلغ بلاغةً: صار بليغاً.

وللبلاغة في كتاب البيان والتبيين للجاحظ تعريفات كثيرة لعلَّ أجودها: "لا يكون الكلام يستحقُّ اسم البلاغة حتى يسابق معناه لفظه، ولفظه معناه، فلا يكون لفظه إلى سمعك أسبق من معناه إلى قلبك" (الجاحظ، 1938، 115/1). وقال العسكري في تعريف البلاغة: "البلاغة كلُّ ما تبلغ به قلب السامع فتمكّنه في نفسه، مع صورةٍ مقبولة ومعرض حسن (أبو هلال العسكري، 1952، ص 10)."

وعرفها السكاكي تعريفاً دقيقاً فقال: "هي بلوغ المتكلم في تأدية المعاني حدّاً له اختصاص، بتوفية خواص التراكيب حقّها وإيراد التشبيه والمجاز والكناية على وجهها" (السكاكي، 1995، ص 196). أما البليغ فقد قال الحصري: "هو من يحوك الكلام على حسب المعاني ويخطط الألفاظ على قدود المعاني" (الحصري الفيرواني، 1916، ص 121). "ولا يكون البليغ متصفاً بالبلاغة إلا إذا كان صاحب ذوق رفيع وثقافة واسعة وذا حفظٍ عظيم لتنتطبع الصور في ذهنه ويحذو حذوها في أول الأمر ثمَّ ينطلق بعيداً عنها" (أحمد مطلوب، 1987، ص 406). ويضم مصطلح البلاغة وفق التعريفات السابقة ثلاثة أقسام سنتناول كلاً منها على حدة وهي: 1- المعاني 2- البيان 3- البديع.

3. مصطلحات علم البلاغة:

أولاً: المعاني:

يقول السكاكي في تعريف هذا العلم: "هو تتبّع خواص تراكيب الكلام في الإفادة وما يتصل بها من الاستحسان وغيره، ليُجترز بالوقوف عليه عن الخطأ في تطبيق الكلام على ما يقتضي الحال ذكره" (عيسى العكوب، 1994، ص 63). وعرفه الخطيب القزويني بالقول: "هو علمٌ تُعرف به أحوال اللفظ العربي التي بها يطابق مُقتضى الحال" (عيسى العكوب، 1994، ص 63). ويضم علم المعاني مباحث ومصطلحاتٍ عديدةً سنقف عند أهمّها وأشيعها:

(1) الإسناد الخبري: "ضمُّ كلمةٍ أو ما يجري مجراها إلى أخرى بحيث يفيد أنّ مفهوم إحداهما ثابتٌ لمفهوم الأخرى أو منفيٌّ عنه. وصدقه مطابقته للواقع وكذبه عدمها، وقيل: صدقه مطابقته للاعتقاد وكذبه عدمها" (عبد القاهر الجرجاني، د.ت، ص 17). كأن تقول: (الجاحظٌ أديبٌ). و(ابن الزيات ليس بشاعري). ففي المثال الأول: إسنادٌ خبريٌّ ضمنت فيه كلمة (أديب) إلى كلمة أخرى هي (الجاحظ). وحكمك هذا أفاد أنّ مفهوم (الأديبية) ثابت لـ (الجاحظ). وفي المثال الثاني إسنادٌ خبريٌّ ضمنت فيه كلمة (ليس بشاعري) إلى كلمة أخرى هي (ابن الزيات).

وحكمك هذا أفاد أنّ مفهوم (الشاعرية) منفيّ عن (ابن الزيات). والكلمة المضموم إليها تسعّى (مُسنداً إليه)، والكلمة المضمومة تُسعى (مسنداً) والنسبة بينهما تُسعى (إسناداً).

أضرب الخبر: الخبر: هو الكلام الذي يمكن أن تقول لفائله إنّه صادق أو كاذب. وله ثلاثة أنواع:

-خبر ابتدائي: لا يتضمن أيّ مؤكّد، مثل: المطر نازلٌ.

-خبر طلبي: يتضمن مؤكّد واحد، مثل: إنّ المطر نازلٌ

-خبر إنكاري: يتضمن مؤكدين أو ثلاثة مؤكّدات، مثل: إنّ المطر لنازلٌ أو والله إنّ المطر لنازلٌ.

وأدوات التوكيد كثيرة، أهمها: إنّ، أنّ، لام التوكيد، اللام المزلقة، نونا التوكيد، أحرف التنبيه (أما، ألا) الأحرف الزائدة، وقد، التكرار، أما الشرطية، القسم، السين، سوف....

(2) الالتفات: الالتفات لغةً- اللبّي، وصرف الشيء عن جهته المستقيمة. منه لفتُ الشيء: لويته، ولفتُ فلاناً عن رأيه: صرفته" (أحمد بن فارس، 1979، ص837). وفي اصطلاح جمهرة البلاغيين: "التعبير عن معنى بطريقي من الطرق الثلاث التي هي: التكلّم والخطاب والغيبة، بعد التعبير عن ذلك المعنى بطريقي آخر من الطرق الثلاث، بشرط أن يكون التعبير الثاني على خلاف ما يقتضيه الظاهر ويترقّبه السامع" (عيسى العكوب، 1994، ص152).

صور الالتفات: من التكلّم إلى الخطاب: كقوله تعالى: ((وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ)) (سورة يس22). فعبرَ أولاً بطريق التكلّم ثمّ الخطاب. من التكلّم إلى الغيبة: كقوله تعالى: ((إنا أعطيناك الكوثر، فصلٍ لربك وانحر)) (سورة الكوثر، 1-2). فالتفت من التكلّم إلى الغيبة، والأصل (فصلٍ لنا). من الخطاب إلى التكلّم: كقوله تعالى: ((وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ)) (سورة هود، 90). من الخطاب إلى الغيبة: كقوله تعالى: ((إِنَّ هَذِهِ مَثَلُكُمْ أُمَّةٌ وَاجِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ)) (سورة الأنبياء، 92).

من الغيبة إلى التكلّم: كقوله تعالى: ((سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ)) (سورة الإسراء، 1)، والمقتضى (ليريه). من الغيبة إلى الخطاب: كقوله تعالى: ((مالك يوم الدين، إياك نعبد)) (سورة الفاتحة، 4-5).

(3) أسلوب الحكيم: الأسلوب الحكيم تسميةً جاء بها السكّاكي وقد أوضح القزويني كلامه فقال: "ومن خلاف المُقتضى ماسمًا السكّاكيّ الأسلوب الحكيم، وهو تلقى المخاطب بغير ما يترقّب، بحمل كلامه على خلاف مراده تنبيهاً على أنّه الأوّل بال قصد، أو السائل بغير يتطلّب بتزليل سؤاله منزلة غيره تنبيهاً على أنّه الأوّل بحاله أو المهمّ له" (الخطيب القزويني، 2003، ص75).

ولأسلوب الحكيم ضربان:

- تلقى المتكلّم المخاطب بغير ما يترقّب:

كقول الشاعر لزوجته التي أتت تشكي إليه صعوبة إعداد الطعام للضييفان الذين يتقاطرون على منزل زوجها:

أتت تشكي عندي مزاولة القرى وقد رأيت الضيفان ينحون منزلي

فقلت كأني ما سمعتُ كلامها همُ الضيفُ جدي في قراهم وعجلي

■ تلقى السائل بغير ما يتطلب:

كقوله تعالى: ((يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيْتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجَّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَأَتَّفُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)) (سورة البقرة، 189).

4) القصر: القصر لغةً (أحمد بن فارس، 1979، ص778): الجبس، يقال: قصرته إذا حبسته، وهو مقصور، أي: محبوس. قال تعالى: ((حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ)) (سورة الرحمن، 72)، وامرأةٌ قاصرة الطرف لا تمدّه إلى غير بعليها كأنها تجبس طرفها حبساً، قال تعالى: ((فَمَهْنٌ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِئِنَّ أَنْسُنَ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ)) (سورة الرحمن، 56).

وفي الاصطلاح (عيسى العاكوب، 1994، ص229): تخصيص شيء بشيء بطريقٍ مخصوص. تقول: (ما نزارٌ إلا شاعرٌ) تريد بهذا التركيب تخصيص نزار بـ (الشعر) وقصره على هذه الملكة. والطريق المخصوص للقصر في هذا المثال: فهو النفي(ما) والاستثناء (إلا).

5) الإنشاء: الإنشاء-لغةً-الابتداء أو الخلق، أو الابتداء (ابن منظور، 1980، مادة نشأ). واصطلاحاً: قال الشريف الجرجاني: "الإنشاء قد يقال على الكلام الذي ليس لنسبته خارج تطابقه أو لا تطابقه" (عبد القاهر الجرجاني، د.ت، ص32). والإنشاء قسمان: (أحمد مطلوب، 1987، ص332). الأول: الإنشاء الطليعي، وهو ما يستدعي مطلوباً غير حاصل وقت الطلب، وهو خمسة أنواع: الأمر، النهي، الاستفهام، التمني، النداء. الثاني: الإنشاء غير الطليعي، وهو ما لا يستدعي مطلوباً غير حاصل وقت الطلب. وله أساليب متعدّدة: صيغ المدح والذم، التعجب، القسم، الرجاء، صيغ العقود (بعث) و(اشترت) و(قبلت).

6) الإيجاز: لغةً: جَزَّ الكلام جازةً ووجزاً وأوجز: قلَّ في بلاغة، وأوجزه اختصره، وأمر وجيز وكلام وجيز أي: خفيف مقتصر" (ابن منظور، 1980، مادة وجز).

اصطلاحاً: قال الجاحظ "قلة عدد اللفظ مع كثرة المعاني" (الجاحظ، د.ت، ص28). وقال الرازي في تعريفه: إنه العبارة عن الغرض بأقل ما يمكن من الحروف من غير إخلال" (الرازي، 2004، 145).

وللإيجاز نوعان:

أ- إيجاز القصر (عيسى العاكوب، 1994 ص322): ويسمونه إيجاز البلاغة، ويتحقق بأداء المعاني الكثيرة بالألفاظ القليلة دون حذف. ومثاله قوله تعالى: ((وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ)) (سورة البقرة 179). فقد تضمنت هذه الجملة من المعاني الكثير. إذ جعلت في قتل القاتل حياةً للناس، فحين يضع

القاتل في حسابه أنه متى قتل اقتُصَّ منه فُقيل، يتفادى القتل ويمتنع عنه أيما امتناع. وفي هذا حياة له ولن همَّ بقتله، وهي بهذا أوفى وأبلغ من قول العرب: (القتل أنفى للقتل).

ب- إيجاز الحذف: ويتحقَّق بأداء المعنى مع حذف شيء من التراكيب تدلُّ عليه قرينه.

(7) الإطناب: الإطناب-لغةً (ابن فارس، 1979، ص538). - يدلُّ على ثبات الشيء وتمكُّنه في استطالة، يقال: طنَّب بالمكان: أقام. ومنه: أطنب في الشيء: إذا بالغ، كأنه ثبت عليه إرادةً: للمبالغة فيه.

اصطلاحاً: قال السكَّاكي: "هو أداءه -الكلام- بأكثر من عباراتهم سواءً كانت القلة أو الكثرة راجعة إلى الجمل أو إلى غير الجمل" (السكَّاكي، 1996، ص133). وقال ابن الأثير: "والذي يُحدُّ به أن يقال: هو زيادة اللفظ على المعنى لفائدة.

فهذا حدُّه الذي يميزه عن التطويل؛ إذ التطويل هو زيادة اللفظ عن المعنى لغير فائدة، وأمَّا التكرير فإنَّه دلالة على المعنى مردِّداً" (ابن الأثير، دت، ص128). ومثال الإطناب قوله تعالى: ((قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْئًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا)) (سورة مريم: 4). وكان من الممكن تأدية المعنى بقوله (رَبِّ إِن كَبِرت) فهذا أصل المراد، وما زاد عن ذلك إطناب. ولكن هذه الزيادة يقتضها موقف بث الشكايا واستدراار الرحمة واستعطاف البارئ جلَّ وعلا" (عيسى العاكوب، 1994 ص328). وللإطناب أنواع كثيرة سنذكر أهمها: الإطناب بالاعتراض (أحمد مطلوب، 1987، ص227): وهو أن يؤتى في أثناء الكلام أو بين كلامين متّصلين معنًى بجملة أو أكثر لا محل لها من الإعراب لنكتة كالنزيه والتعظيم في قوله تعالى: ((وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتُ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ)) (سورة النحل 57). والدعاء في قول المتنبي:

وَتَحْتَقِرُ الدُّنْيَا احْتِقَارَ مَجْرَبٍ يَرَى كُلَّ مَا فِيهَا - وَحَاشَاكَ - فَانِيَا

الإطناب بالتميم: قال القزويني: "هو أن يؤتى في كلام لا يُؤهم خلاف المقصود بفضلة تفيد نكتة" (الخطيب القزويني، 2003، ص205). كالمبالغة بقوله تعالى: ((وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا)) (سورة الإنسان: 8). فقد زيد في الجملة (على حبه) للتدليل على فرط سخائهم، فالجود الحقيقي يكون حين تجود وما لديك إلا القليل.

الإطناب بالتوشيح: "وهو أن يؤتى في آخر الكلام بمثنى مفسَّر باسمين، ثانيهما معطوف على الأول، وبذلك يُرى المعنى في صورتين، يخرج فيهما من الإبهام إلى الإيضاح" (عيسى العاكوب، 1994 ص331). ومثاله قول الشاعر:

سقتني في ليلٍ شبيهٍ بشعرها شبيهة خديها بغير رقيب
فما زلت في ليلين: شعرٍ وظلمةً وشمسين: من خمرٍ ووجه حبيبٍ

فالشاهد قوله: (ليلين: شعر وظلمة) و (شمسين: خمر ووجه حبيب). الإطناب بعطف الخاص على العام (عيسى العاكوب، 1994 ص332): وذلك للتنبية على فضله ومزنته، حتَّى كأنه ليس من جنسه، كقوله تعالى: ((حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ)) (سورة البقرة: 238). فقد أفردت الصلاة الوسطى بالذكر مع أنها من الصلوات الخمس، تنويهاً لفضلها وكأنها من جنسٍ آخر.

الإطناب بعطف العام على الخاص (عيسى العاكوب، 1994 ص 332): وذلك للدلالة على الاهتمام بالخاص بذكره مرتين، كقوله تعالى: ((وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ إِلَّا نُفُوقٌ بِئْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ)) (سورة آل عمران 84).

ثانياً: البيان:

"البيان-لغةً- ما يبين به الشيء من الدلالة وغيرها. وبان الشيء: اتضح فهو بين، واستبان الشيء: ظهر، والبيان: الفصاحة واللسن، كلامٌ بينٌ: فصيح والبيان: الإفصاح مع ذكاء والبين من الرجال: الفصيح السمح اللسان. وفلان أبين من فلان أي أفصح منه وأوضح كلاماً، والبيان إظهار المقصود بأبلغ لفظ، وهو من حُسن الفهم وذكاء القلب مع اللسن، وأصله: الكشف والظهور" (ابن منظور، 1980، مادة بين). والبيان في اصطلاح البلاغيين له تعريفات عديدة غير أنها تتقاطع معاً وتتلاقى في معنى الكشف والإيضاح والفهم والإفهام.

فقد عرفه الجاحظ بقوله: "البيان اسمٌ جامعٌ لكلِّ شيءٍ كشف لك قناع المعنى، وهتك الحجاب دون الضمير حتى يفضي السامع إلى حقيقته ويهجم على محصولة كائناً ما كان ذلك البيان ومن أي جنس كان ذلك الدليل، لأن مدار الأمر والغاية التي إليها يجري القائل والسامع إنما هو الفهم والإفهام فبأي شيء بلغت الأفهام وأوضحت عن المعاني فذلك هو البيان في ذلك الموضع" (الجاحظ، دت، ص 76). وعرفه ابن رشيق فقال: "البيان: الكشف عن المعنى حتى تدركه النفس من غير عُقلة، وإنما قيل ذلك لأنه قد يأتي التعقيد في الكلام الذي يدل ولا يستحق اسم البيان" (ابن رشيق القيرواني، 1969، ص 254). ثم جاء السكاكي في كتاب مفتاح العلوم وقسم البلاغة إلى المعاني والبيان وما يلحق بهما من محسنات معنوية ولَفْظِيَّة، فقال في تعريف البيان: "أما علم البيان فهو معرفة إيراد المعنى الواحد في طرقٍ مختلفة بالزيادة في وضوح الدلالة عليه وبالنقصان ليُحْتَرَزَ بالوقوف على ذلك عن الخطأ في مطابقة الكلام لتمام المراد منه" (السكاكي، 1996، ص 77). وأدخل الدلالات في تقسيم موضوعاته التي انحصرت في التشبيه والمجاز والكناية.

ثم جاء القزويني وسار على هدى السكاكي وعرف البيان بقوله: "هو علمٌ يُعرف به إيراد المعنى الواحد بطرقٍ مختلفة في وضوح الدلالة عليه" (الخطيب القزويني، 2003، 212). وهكذا استقر علم البيان عند جمهرة البلاغيين على مباحث ثلاثة أساسية: هي التشبيه والمجاز والكناية. وفيما يلي تفصيل في كل قسم منها:

1- التشبيه وأنواعه: التشبيه-لغة- التمثيل، قال سبحانه: ((وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا)) (سورة النساء 157).

وتقول العرب: شَبَّهَ إياه، وشَبَّهَ به، تشبيهاً: مثله. والتشبيه-اصطلاحاً- الدلالة على مشاركة أمرٍ لأمرٍ في معنى بإحدى أدوات التشبيه لفظاً أو تقديراً، لغرضٍ يقصده المتكلم (عيسى العاكوب، 1994 ص 355). فحين تقول: (عنترة كالأسد في الشجاعة) تكون قد دللت على مشاركة عنترة للأسد في معنى هو (الشجاعة) بواسطة أداة هي

الكاف، لبيان مال عنتره من حيث اتصافه بالشجاعة. وللتشبيه أربعة أركان هي: المشبّه: وهو الركن الأول الذي يراد إلحاقه بغيره. المشبّه به: وهو الركن الثاني الذي يلحق به المشبّه، ويسمى هذان طرفي التشبيه. وجه الشبه: وهو الصفة المشتركة بين طرفي التشبيه، ويكون في المشبّه به أقوى منه في المشبّه، وقد يُذكر في الكلام، وقد يُحذف.

أداة التشبيه: وهي اللفظ الذي يُمّ به الربط بين طرفي التشبيه، وقد تُذكر الأداة وقد تُحذف.

أنواع التشبيه: للتشبيه عدة أنواع منها ما يكون تبعاً لوجه الشبه، ومنها ما يكون تبعاً للأداة وإليك تفصيلها:

1- التشبيه تام الأركان: وهو التشبيه الذي يتوافر على أركان التشبيه الأربعة: كقول الشاعر:

أنت مثلُ العُصنِ لِيناً وشبيهُ البدرِ حسناً

فقد اشتمل التشبيه في البيت السابق على أركانه الأربعة المشبّه: أنت، المشبّه به: العُصن، الأداة: مثل، وجه الشبه: لِيناً، ومثله الشطر الثاني.

2- التشبيه المؤكّد: وهو التشبيه الذي حُذفت منه أداة التشبيه، إشعاراً بأنّ المشبّه عن المشبّه به مبالغاً، وذلك أثبت في النفس وأرسخ. ومنه قول الشاعر:

هُمُ البِحورُ عطاءً حينَ تسألُهُم وفي اللّقاء إذا تُلقَى بهمُ بهمُ

3- التشبيه المُجمل: وهو التشبيه الذي حُذف منه وجه الشبه، وذلك للدلالة على أنّ المشبّه قد شارك المشبّه به في مجمل صفاته كقولهم: (النحو في الكلام كالمُح في الطعام) فقد حُذف وجه الشبه وهو هنا (الإصلاح).

4- التشبيه البليغ: وهو التشبيه الذي حُذف منه وجه الشبه والأداة واكتفى بطرفي التشبيه: المشبّه والمشبّه به. ومنه قول النابغة في الملك المنذر:

فإنك شمسٌ والملوك كواكبُ إذا ظهرت لم يبدُ منهِنَّ كوكبُ

5- التشبيه الإيضاحي (عيسى العاكوب، 1994 ص 409): وفيه يضاف المشبّه به إلى المشبّه بعد حذف الأداة وتقديم المشبّه به على المشبّه (المشبّه به: مضاف، والمشبّه: مضاف إليه). ومنه قول ابن خفاجة يصف اعتدال الريح وقت الأصيل:

والريحُ تعبُتُ بالغصونِ وقد جرى ذهبُ الأصيلِ على لُجِينِ الماءِ

فقد شبه الشاعرُ الماءَ بالفضة في النقاء والصفاء، إذ أصلُ تعبيره: ماءٌ كاللّجين، ثمّ حذف الأداة وقدم المشبّه به على المشبّه ثمّ أضافه إليه.

6- تشبيه التمثيل: وهو تشبيه صورة بصورة ويكون وجه الشبه فيه مركّباً من متعدّد، ومثاله قول بشار:

كان مُثارُ التّقعِ فوق رؤوسنا وأسيافنا ليلٌ تهاوى كواكبُهُ

فقد شبه صورة مثار التّقع مع لمعان السيوف بصورة الليل الذي تهاوى مع كواكبهِ.

ووجه الشبه مُنتزَعٌ من متعدّد وهو الهيئة الحاصلة من تساقط أجزاء مشرقة متناثرة في أثناء شيءٍ مُظلم. ومنه أيضاً قول المتنبي في وصف الأسد:

يطأُ الثرى مترفقاً من تهبهِ كأنّه آسٍ يجسُّ عليلاً

فقد شبّه صورة مشية الأسد بصورة جيس الطيب لمريضه، ووجه الشبه مُنتزَعٌ من متعدّد وهو الرفق والإنابة والبطء.

7- التشبيه الضمني(عيسى العاكوب، 1994 ص423):.

وهو صورة خاصة للتشبيه لا يأتي فيها المتكلمُ بالمشبه والمشبه به على النهج المعروف، بل يُفهم فيها التشبيه فهماً ضمناً قائماً على الملح والاستنتاج.كقول البحري:

ضحوكُ إلى الأبطال وهو يروغهم وللسيف حدّ حين يسطو ورونق

أراد أن يقول الشاعر أنّ حال الممدوح، وهو يروغُ الأبطال ويُخيفهم مع أنّه يضحك لهم كحال السيف وهو ينزل على هام الأبطال فيسقطها مع أنه يلمع ويرق.ومنه أيضاً قول المتنبي:

من يهنّ يسهل الهوانُ عليه ما لجرحٍ بميتٍ إيلاّم

إنّ حال من اعتاد الهوان يستسهله كحال الميت يُجرحُ فلا يتألّم.

8- التشبيه المقلوب(عيسى العاكوب، 1994 ص426): وهو تشبيه الزائد بالناقص، وإلحاق الأصل بالفرع لقصد لمبالغة، ويُسمّى التشبيه المقلوب أو المُنعكس، لأنّ التشبيه يُعكس فيه فيجعل المشبه مشبهاً به، والمشبه به مشبهاً، قصداً إلى المبالغة. ومثاله: قول الحميري في مدح المأمون:

وبدأ الصباح كأنّ غرته وجه الخليفة حين يمتدّخ

فادعى أنّ وجه الخليفة أتمّ وأكملُ نوراً وضياءً من الصباح، قصداً إلى المبالغة في مدح الخليفة بالطلاقة والبشر عند سماعه المديح.

2- المجاز: يرى عبد القاهر أنّ المجاز -لغة- مصدرٌ ميميّ على وزن (مَفْعَل) من جاز المكان يجوزه إذا تعداه. ثمّ نقل إلى الكلمة المستعملة في غير ما وُضعت له، لأنها جائزة مكانها الأصلي، أو مجوز بها مكانها الأصلي(عيسى العاكوب، 1994 ص448-449).

وللمجاز نوعان: مفرد ومركب.

المجاز المفرد: هو الكلمة المستعملة في غير ما وُضعت له في اصطلاح التخاطب، لعلاقة بين المعنى الأول (الوضعي) والثاني(المجازي)، مع قرينةٍ مانعةٍ من إرادة المعنى الأول. ويقسم المجاز المفرد إلى قسمين: الاستعارة و المجاز المُرسَل.

أ- الاستعارة لغة: مأخوذة من العاربة أي: نقل الشيء من شخصي إلى آخر حتّى تصبح تلك العاربة من خصائص المعار إليه، والعاربة والعارة: ما تداولوه بينهم. (ابن منظور، 1980، مادة عور).

وإصطلاحاً: الكلمة المستعملة في غير معناها الوضعي لعلاقة المشابهة، مع قرينة مانعة من إرادة المعنى الوضعي. وللاستعارة عند البلاغيين تقسيمات كثيرة تبعاً للوجهة التي ينظرون منها وسنكتفي بذكر أهمها: وهو تقسيم الاستعارة تبعاً لذكر أحد طرفيها. (عيسى العاكوب، 1994 ، ص50).

تنقسم الاستعارة من حيث ذكر أحد طرفيها إلى: الاستعارة التصريحية - الاستعارة المكنية.

1- الاستعارة التصريحية: هي لفظ المشبه به المستعار للمشبه المحذوف، كلفظ القمر في قول البحري:

يؤذون التحية من بعيدٍ إلى قمرٍ من الإيوان بادٍ

فلفظ القمر هو المشبه به المستعار للمشبه المحذوف (المدوح). وكقول أحمد شوقي في عمر المختار:

يأثمها السيفُ المُجَرَّدُ في الفلا يكسو السيوفَ على الزمانِ مضاء

فلفظ السيف هو لفظ المشبه به المستعار للمشبه المحذوف (عمر) وكذلك السيوف مستعارٌ للمشبه المحذوف (المجاهدين).

2- الاستعارة المكنية: قال الرازي في تعريفها: "هذا إذا لم يُصرَّح بذكر المستعار بل ذُكر بعض لوازمه تنبيهاً به عليه" (فخر الدين الرازي، 2004، ص 92). وهي عند جمهرة علماء البيان (لفظ المشبه به المستعار في النفس للمشبه، والمحذوف المدلول عليه بذكر شيء من لوازمه وخواصه) (عيسى العاكوب، 1994 ، ص488). ومثال ذلك قول أبي ذؤيب الهذلي:

وإذا المنية أنشبت أظفارها ألفت كل تميمة لا تنفَع

حيث شبه الشاعر المنية بحيوانٍ مفترسٍ، ثم حذف المشبه به وترك شيئاً من لوازمه ليدل عليه. ومنه أيضاً قول الشاعر:

الريحُ تحسدي عليك- ولم أخلها في العدا

حيث شبه الريح بإنسان يحسد، حذف المشبه به وترك شيئاً من لوازمه ليدل عليه.

ب- المجاز المرسل: "الكلمة المستعملة في غير ما وُضعت له لعلاقة غير المشابهة، مع قرينة مانعة من إرادة المعنى الوضعي" (عيسى العاكوب، 1994 ، ص500). ومثاله قول المتنبي:

ما كلُّ ما يتمنى المرءُ يُدرِكُهُ تجري الرياحُ بما لا تشتهي السفنُ

فكلمة (السفن) استعملت في غير ما وُضعت له، إذ تعني السفن هنا زكّاب السفن. ومُسوّغ هذا الاستعمال علاقة بين الدلالة الوضعية للسفن ودلالاتها السياقية هنا؛ وهي كون السفن محالاً لهؤلاء الركاب، وجلي أن هذه العلاقة ليست هي المشابهة، وإذا لكان المجاز هنا استعارة، وقرينة المجاز هنا قوله (تشتهي).

3- الكناية: الكناية -لغةً (ابن فارس، 1979، ص 92) - تدلُّ على تورية عن اسم بغيره، يُقال: كنيبت عن كذا؛ إذا تكلمت بغيره ممّا يُستدلُّ به عليه. وكنوتٌ أيضاً وممّا يوضح هذا قول الشاعر:

وإني لأكنو عن قدورٍ بغيرها وأعربُ أحياناً فأصارعُ

ألا تراه جعل الكناية مقابلةً للمصارحة، ولذلك تُسَمَّى الكناية كُنْيَةً، كأنها تورية عن اسمه.

الكناية اصطلاحاً (عيسى العاكوب، 1994 ص 535): لفظٌ أُريدَ به لازم معناه الوضعي مع جواز إرادة ذلك المعنى مع لازمه. أقسام الكناية من حيث طبيعته مدلولها: تنقسم الكناية من حيث الشيء المدلول عليه (المكتفي عنه) على ثلاثة أقسام:

الكناية عن صفة: وهي أن يُذكر المتكلم موصوفاً، وينسب إليه صفةً غير مرادفة بذاتها ولكن يُستدلُّ بها على صفةٍ أخرى هي المرادفة. ومثالها قوله تعالى: ((ولو كنتَ فظاً غليظاً القلبِ لانفضوا من حولك)). فلفظ (غليظ القلب) كناية عن صفة الفظاظة والجفوة.

الكناية عن موصوف: وهي أن يذكر المتكلم صفةً خاصّةً بموصوف، تدلُّ عليه لاختصاصه بها. ومثالها قول: ((جاء هادمُ اللذات، ومفترقُ الجماعات)). كناية عن موصوف هو الموت. وكقول الشاعر:

الضارِبين بِكلِّ أبيضٍ مَخْدِمٍ والطاعنين مَجامِعِ الأَضغانِ

فمجامع الأضغان كناية عن القلوب.

الكناية عن نسبة: وهي أن يُذكر المتكلم صفةً وموصوفاً، ثمَّ ينسب الصفة لما له صلةً (نسبةً) بالموصوف، يُستدلُّ بها على نسبة الصفة إلى الموصوف. ومثالها قول الشاعر:

الْيُمْنُ يَتَّبِعُ ظِلَّهُ والمجدُّ يمشي في ركابه

إذ يُستفاد من تبع اليمْنِ ظلُّه اختصاصُ الموصوف به.

وكذلك المجد إذ يُفهم من مشيه في ركابه اختصاصه به.

ثالثاً- البديع:

البديع -لغةً- بدع الشيء يبدعه بدءاً وابتدعه: أنشأه وبدأه، وابتدعت الشيء: اخترعته لا على مثال. والبديع: المبدع، والبديع من أسماء الله الحسنى لإبداعه الأشياء وإحداثه إيّاها. وهو البديع الأول قبل كلِّ شيء. والبديع الجديد. (ابن منظور، 1980، مادة بدع). البديع -اصطلاحاً علمٌ يُعرفُ به وجوه تحسين الكلام بعد رعاية تطبيقه على مُقتضى الحال ووضوح الدلالة. - (الخطيب القزويني، 2003، ص 334) "إنَّ البديع في القرون الستة الأولى للهجرة كان يدلُّ على فنون البلاغة المختلفة، ولكنَّ السكّاني حينما قسم البلاغة إلى علومها المعروفة أفرد بعض الموضوعات وسمّاها وجوهاً يُصار إليها لتحسين الكلام وقسمها إلى لفظية ومعنوية، وكان بدر الدين بن مالك أول مَنْ أطلق مصطلح البديع على هذه الوجوه والمحسنات" (أحمد مطلوب، 1987، ص 382). "وقد صار جدال بين العلماء حول مدى قيمة المحسنات البديعية ومثلية علم البديع من علوم البلاغة" (Ahmet, İsmailoğlu, 2013، ص 141). "وفصل القزويني البديع فصلاً تاماً عن البلاغة التي جعلها محصورةً في المعاني والبيان، والبديع عنده ضربان: ضرب يرجع إلى المعنى كالمطابقة ومراعاة النظر والإرصاد، وضربٌ يرجع إلى اللفظ كالجناس وردّ العُجْز على الصدر والسجّع" (أحمد مطلوب، 1987، ص 384). فالمحسنات البديعية على قسمين (عيسى العاكوب، 1994، ص 556):

المحسنات المعنوية: وهي التي يكون التجميل بها راجعاً إلى المعنى أصلاً، وإن تبع ذلك تجميل اللفظ فإنه غير مقصود.

المحسنات اللفظية: وهي التي يكون التجميل بها راجعاً إلى اللفظ أصلاً، وإن تبع ذلك تجميل المعنى فإنه غير مقصود.

أولاً-المحسنات المعنوية: ولها أنواعٌ كثيرةٌ سنقف عند أهمها في هذا البحث.

1- الطباق: ويسمى الطباق والتضادّ، وفي الاصطلاح البلاغيّ: "أن يجمع المتكلم في كلامه بين لفظين يتناقى وجودُ معنهما معاً في شيء واحد في وقتٍ واحد، أي يجمع في كلامٍ واحدٍ معنيين متقابلين (عيسى العاكوب، 1994 ص559)".

وللطاق نوعان: طباق الإيجاب: وهو أن يُجمع بين لفظين تضادّ معنيهما وكلّ منهما مثبت:

كقوله تعالى: ((وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشَّمَالِ وَكَلِّمُهُمْ بِأَسْطُ ذِرَاعِهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَهُمْ مِنْهُمْ فِرَارًا وَكَلِمَتْ مِنْهُمْ رُغْبًا)) (سورة الكهف 18).. وقوله: ((هُوَ يُخَيِّ وَيُمِيتُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ)) (سورة يونس 56).

طباق السلب: وهو أن يُجمع بين فعلي مصدر واحد أحدهما مثبت والآخر منفيّ، أو أحدهما أمر والآخر نهي. فمن الأول قوله تعالى: ((وَعَدَّ اللَّهُ لَا يَخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ)) (سورة الروم 6-7). ومن الثاني قوله: ((فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنَا)) (سورة المائدة 44).

2- المقابلة: وتعني عند البلاغيين "أن يؤتى بمعنيين متوافقين أو عدّة معاني متوافقة، ثم يؤتى بمتقابلاتٍ لها على ترتيبها" (عيسى العاكوب، 1994 ص562).

وتكون المقابلة من حيث عدد المتقابلات: بين معنيين: كقوله تعالى: ((فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ)) (سورة التوبة 82). جاء بالضحك الموصوف بالقلّة، ثمّ بما يقابله وهو البكاء الموصوف بالكثرة. بين ثلاثة معاني: كقوله تعالى: ((وَيُجَلِّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ)) (سورة الأعراف 157).

أ- بين أربعة معاني: كقوله تعالى: ((فَأَمَّا مَنْ أُعْطِيَ وَاتَّقَى، وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى، فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى، وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْفَى، وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى، فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى)) (سورة الليل 5-10).

ب- بين خمسة معاني: كما في قول المتنبي:

أزورهم وسواد الليل يشفع لي وأنتني وبياض الصبح يغري بي

فألفاظ الشكل الشطر الثاني تقابل ألفاظ الشطر الأول على الترتيب بين ستّة معاني: كقول الشاعر:

على الرأس عبد تاج عزيّ زينته وفي رجل حرّ قيد دلّ يشينه

3- الإِرْصَاد: الإِرْصَاد لُغَةً (ابن منظور، 1980، مادة صد): الانتظار والإعداد، ويُقال: أَرْصَدْتَهُ إِذَا قَعَدْتَهُ لَهُ عَلَى طَرِيقِهِ تَرْقِبُهُ.

الإِرْصَاد اصطلاحاً (عيسى العاكوب، 1994 ص566): أن يُجْعَلَ قَبْلَ الْفَاصِلَةِ مِنَ الْفِقْرَةِ النَّثْرِيَّةِ أَوْ الْقَافِيَةِ مِنَ الْبَيْتِ الشَّعْرِيِّ، مَا يَدُلُّ عَلَيْهَا إِذَا عُرِفَ الرَّوْيُ. وَمِنَ الْإِرْصَادِ فِي الْفِقْرَةِ النَّثْرِيَّةِ قَوْلُهُ تَعَالَى سَبْحَانَهُ: ((ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ)) (سورة سبأ 17). فالسامع بعد الوقوف على قوله تعالى (هل نُجَازِي) وبعد الاطلاع على ما تقدم سيعرف أن الفاصلة هي الكفور. ومن الإِرْصَادِ فِي الشَّعْرِ قول زهير:

سئمت تكاليف الحياة ومن يعيش ثمانين حولاً لا أبا لك يسأم

فإنَّ السامع بعد الوقوف على قوله (ومن يعيش) وبعد أن أحاط بما تقدّم سيعرف أن القافية يسأم.

4- المشاكلة: وهي -لغةً- المماثلة والمشابهة. واصطلاحاً (عيسى العاكوب، 1994 ، ص568): أن يُعَبَّرَ عَنْ شَيْءٍ بِلَفْظٍ غَيْرِهِ لَوُقُوعِهِ فِي صَحْبَتِهِ. وَمِثَالُهَا فِي الذِّكْرِ الْحَكِيمِ قَوْلُهُ تَعَالَى: ((تَعَلَّمْ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمْ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ)) (سورة المائدة 116). أي: ولا أعلم ما عندك، حيث أطلق النفس على الذات العليّة، لوقوعها في صحبة نفسه. ومثالها في الشَّعْرِ قول الشاعر:

مَنْ مُبْلِغٌ أَفْنَاءَ يَعْزِبُ كُلِّهَا أَيُّ بَنِيْتُ الْجَارِ قَبْلَ الْمَنْزِلِ

أي: اخترت الجار، ذكر اختار بلفظ بنى بوقوعه في صحبة بناء المنزل.

5- التورية: "وتُسمَّى الإيهام والتخييل، والتورية-لغةً- مصدر ورى الشيء أي: أخفاه، أو ورى عنه أي: أرادته وأظهر غيره.

وفي الاصطلاح البلاغي: أن يُذْكَرَ لَفْظٌ لَهُ مَعْنِيَانِ: قَرِيبٌ دِلَالَةً لِلْفَلْظِ عَلَيْهِ ظَاهِرَةٌ لِكَثْرَةِ اسْتِعْمَالِهِ، وَبَعِيدٌ دِلَالَةً لِلْفَلْظِ عَلَيْهِ خَفِيَّةٌ لِقَلَّةِ اسْتِعْمَالِهِ فِيهِ، وَتُرَادُ الْبَعِيدُ اعْتِمَاداً عَلَى قَرِينَةٍ" (عيسى العاكوب، 1994 ، ص572). ومثالها: قول سراج الدين الورّاق:

أصون أديمٍ وجبي عن أناسٍ لقاء الموت عندهم الأديبُ
وربُّ الشَّعْرِ عندهم بغيضٌ ولو وافى به لهم (حبيبُ)

لفظ (حبيب) له معنيان قريب غير مراد وهو بمعنى المحبوب، وبعيد وهو المراد وهو (حبيب بن أوس أبو تمام) والقريظة التي دلّت على أن المراد هو المعنى الثاني البعيد هي سياق الكلام، وهي أنهم يُبغضون الشَّعْرَ ولو أتى به أحد فحول الشَّعْرَ كأبي تمام.

6- الاستخدام: يريد البلاغيون "أن يُذكر في الكلام لفظٌ ذو معنيين يُرادُ أحدَ هذين المعنيين، ثمَّ يُعادُ عليه ضميرٌ أو إشارةٌ بمعناه الآخر، أو يُعادُ عليه ضميران يُرادُ بثنائهما غير ما يُرادُ بالأوّل" (عيسى العاكوب، 1994، ص576). كقوله تعالى: ((فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ)) (سورة البقرة 185). لفظ (الشهر) هنا له معنيان: الهلال، وأيام رمضان، وقد أُريدَ بلفظه الصريح معناه الأوّل: الهلال، وأريد بضميره العائد عليه الهاء في (يصمه) أيام رمضان.

7- الجمع: ويعني عند البلاغيين "أن يُجمع المتكلم في كلامه بين شيئين فأكثر في حكم واحد" (عيسى العاكوب، 1994 ص580). ومثال الجمع بين شيئين: قوله تعالى: ((الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا)) (سورة الكهف 46). ومثال الجمع بين أكثر من اثنين قوله تعالى: ((يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِمَّنْ عَمِلَ الشَّيْطَانُ فَأَجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)) (سورة المائدة 90).

8- التفريق: ويعني عند البلاغيين "أن يُفرّق المتكلم بين أمرين من جنسٍ واحد في معنىٍ يختلفان فيه" (عيسى العاكوب، 1994 ص581). ومثاله قوله تعالى: ((وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ)) (سورة فاطر 12). فقد فرّق في الحكم بين أمرين من جنسٍ واحدٍ (البحرين) في الطعم. الجمع مع التفريق: ويعني عند البلاغيين "أن يُجمع المتكلم بين شيئين في حكم واحد ثمَّ يفرق بين جتي ادخالهما" (عيسى العاكوب، 1994 ص584). ومثاله قوله تعالى: ((وَجَعَلْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ آيَتَيْنِ فَمَحْوِنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً)) (سورة الإسراء 12). جمع بين الليل والنهار في حكم واحد هو جعلها آيتين، ثمَّ فرّق بين جتي ادخالهما في هذا الحكم: الليل مظلم والنهار مُضيء.

ثانيا- المحسنات اللفظية: ولها عدّة أنواع سنقف على أهمّها في هذا البحث إن شاء الله.

1- الجنس: يريدُ به البلاغيون "أن يتّفق اللفظان في وجهٍ من الوجوه مع اختلاف المعنى" (عيسى العاكوب، 1994 ص632). وهو نوعان: تامٌّ، وغير تامّ.

الجناس التام: وهو أن يتّفق اللفظان في عدد من الحروف ونوعها وهيئتها وترتيبها، مع اختلاف المعنى. كقوله تعالى: ((وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْفِثُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ)) (سورة الروم 55). فقد اتفقت لفظتا ساعة في الأمور السابقة واختلفتا في المعنى، فالساعة الأولى يوم القيامة، والثانية ساعة من الوقت.

وقد يأتي اللفظان متماثلان من حيث كوئها اسماً أو فعلاً أو حرفاً، وقد يختلفان فيكون أحدهما اسماً والآخر فعلاً، وقد يأتي أحد اللفظين مركباً والآخر مفرد مع اتفاق اللفظين في الرسم فيكون مركباً متشابهاً كقول البستي:

إذا ملّك لم يكن ذاهبته فدعاه فدولته ذاهبه

فالأول مركب من لفظين (ذا + هبة) أي: صاحب عطية، والثاني مفرد (ذاهب) زائلة، وقد يكون اللفظان مركبين كقول الشاعر:

فلم تُضِعِ الأَعَادِي قَدْرَ شَانِي وَلَا قَالُوا: فَلَانٌ قَدِ رِشَانِي

فالأول مركب من القدر والشأن، والثاني مركب من (قد) الحرفية والفعل رشاني.

أ- الجنس غير التام: وهو أن يختلف اللفظان في واحدٍ من الأمور السابقة كعدد الحروف أو هبتها أو نوعها أو ترتيبها. كقوله تعالى: ((وهم يبهون عنه وينبتون عنه)) فقد اختلفا في النوع بين الهاء والهمزة. وقوله تعالى: ((وَالْتَمَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ، إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسَاقُ)) (سورة القيامة 29-30). فقد اختلفا في عدد الحروف فقد زيدت الميم في اللفظ الثاني (مساق). وقول الشاعر:

من بحر شعرك أَعْتَرَفَ وبغيض علمك أَعْتَرَفَ

فقد اختلف اللفظان في الهيئة من حيث النقط بين العين والغين يسمى مصحفاً. وقوله عليه الصلاة والسلام: (اللهم استر عورتنا، وأمن روعاتنا). فقد اختلف اللفظان في ترتيب الحروف.

2- السجع: يريد به البلاغيون: "توافق الفاصلتين من النثر على حرفٍ واحدٍ في الآخر" (عيسى العاكوب، 1994، ص645). وله ثلاثة أنواع: (عيسى العاكوب، 1994، ص646). مُطْرَفٌ ومرصَعٌ ومتواز.

أ- السجع المطرف: وهو ما اختلفت فاصلته في الوزن واتقنا في الحرف الأخير أو الطرف، كقوله تعالى: ((مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا، وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا)) (سورة نوح 13-14). (وقارا) و(أطوارا) اختلفتا في الوزن فالقاف متحرك والطاء ساكن.

ب- السجع المرصع: وهو ما اتفقت فيه ألفاظ القرينتين أو أكثرها في الوزن والتقفية. كقول الحريري: "فهو يطبع الأسجاع بجواهر لفظه، ويقرغُ الأسماع بزواجر وعظه" (عيسى العاكوب، 1994، ص646).

ث- السجع المتوازي: وهو ما اتفقت فيه الفاصلتان وزناً وتقفيةً مع اختلاف ما عدهما في: الوزن والتقفية. في الوزن فقط. في التقفية فقط. فالأول كقوله تعالى: ((فمها سررٌ مرفوعة، وأكوابٌ موضوعة))، فقد اتفقت الفاصلتان واختلفت سرر وأكواب وزناً وتقفيةً. الثاني كقوله تعالى: ((وَالْمُرْسَلَاتُ عُرْفًا، فَأَلْعَاصِقَاتُ غِصْفًا)) (سورة المرسلات 1-2). اتفقت الفاصلتان وزناً وتقفيةً، واختلفت المرسلات والعاصفات وزناً فقط. ومن الثالث قولهم: "حصل الناطق والصامت، وهلك الحاسد والشامت". فقد اتفقت الفاصلتان واختلف ما عدهما في التقفية فقط.

3- الموازنة: الموازنة (عيسى العاكوب، 1994، ص650). لغةً: مصدر الفعل وازن بين الشئين إذا سوّى بينهما. وفي الاصطلاح البلاغي: "تساوي الفاصلتين في الوزن دون التقفية". ومثالها قوله تعالى: ((وَتَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ، وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ)) (سورة الغاشية 16-17). فلفظا (مصفوفة) و(مبثوثة) متساويان وزناً لا تقفيةً. وإذا تساوت الفاصلتان وزناً لا تقفيةً، وساوت ألفاظ القرينة أو أكثر ألفاظها مقابلاتها في القرينة الأخرى في الوزن أيضاً خُصَّ هذا الضرب

باسم (المائلة) كقوله تعالى: ((وَأَتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ ، وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) (سورة الصافات 118-117).

4-القلب:وهو عند البلاغيين "أن يأتي الكلام على نحوٍ تستطيع أن تقرأه معكوساً دون أن يتغير المعنى"(عيسى العاكوب، 1994 ، ص651). وشرطه أن يكونَ جيِّدَ السُّبُكِ مُنْسَجِمَ المعاني لا تكلفَ فيه.ومثاله قوله تعالى: ((كُلُّ فِي فَلَكٍ)) (سورة الأنبياء 33)،، وقوله: ((وَرَبِّكَ فَكَيْزٌ)) (سورة المدثر3). ومثاله قوله في الشَّعر قول القاضي الأرجاني:

مودَّته تدومُ لكلِّ هولٍ هل كلُّ مودَّته تدومُ

5-التشريع:وقد يسمي (التوشيح) و (ذا القافيتين) ويعني: "أن يُبنى البيتُ على قافيتين يصحُّ المعنى عند الوقوف على كليٍّ منهما"(عيسى العاكوب، 1994 ، ص652). ومنه قو الحريري:

يا خاطب الدنيا الدنيّة، إنَّها شرُّك الرِّدَا وقرارة الأكدار
دارُمتي ما أضحكت في يومها أبكت غداً بُعداً لها من دار
غاراتها لا تنقضي وأسيرها لا يُفتدى بجلائل الأخطار

هذه الأبيات منظومة على البحر الكامل وقافيتها (داري - طاري). وفي مقدورنا أن نقف على قافيتها الأولى (كردي - كغدا - يُفتدى). فيكون عندنا أبياتٌ منظومة على مجزوء الكامل:

يا خاطب الدنيا الدنيّة إنها شرُّك الرِّدَى
دارُمتي ما أضحكت في يومها أبكت غدا
غاراتها لا تنقضي وأسيرها لا يفتدى

الخاتمة :

لا يمكن أن أقدم للبلاغة العربية بهذه السطور القليلة ، ولكنني حاولت أن أتبع المراحل التي تقدّمت فيها البلاغة العربية منذ العصر العباسي ، فالبلاغة العربية ركن أساسي من الدراسات القرآنية والفقهية كما أنها ركن أساسي من دراسة البلاغة النبوية في الحديث الشريف .

حاولت في بحثي أن أقدم لتاريخ البلاغة العربية من خلال أهم البلاغيين العرب ، وبينت أهمية هؤلاء العلماء مثل الجاحظ والسكاكي وعبد القاهر الجرجاني ، كما بينت البدايات التي انطلقت منها الدراسات البلاغية ، ثم بعد ذلك حاولت أن أقدم دراسة موجزة عن المصطلحات البلاغية وبينت معنى الفصاحة والبلاغة والبلغ من خلال مقارنة بين تعريفات العلماء القدامى ، ولاحظت أن ثمة تطور ملحوظ في حركة البلاغة العربية من النشأة وحتى عهد السكاكي حيث استوت البلاغة واستقرت في زمن عبد القاهر الجرجاني الذي استطاع تكوين نظرية بلاغية ناضجة في العربية .

ثم انتقلت بعد ذلك إلى مصطلحات علم البلاغة وكما هي عادة العلماء قسمتها إلى علم المعاني وعلم البيان وعلم البديع .

ثم بعد ذلك بينت أقسام كل قسم وضربت مثلاً عن كل قسم ، وحرصت أن تكون الأمثال من القرآن الكريم والحديث النبوي الشريف وأشعار العرب .

المصادر والمراجع

المصادر:

القرآن الكريم .

ابن الأثير، (د.ت)، المثل الثائر في أدب الكاتب والشاعر ، تح : أحمد الحوفي – بدوي طبانة ، دار النهضة – مصر.
ابن رشيق القيرواني، (1969م). العمدة في محاسن الشعر وأدبه ، تح عبد السلام هارون ، دار الكتب العلمية.
ابن منظور :لسان العرب(، 1980 م) ، دار صادر ، بيروت .

أبو الحسن بن أحمد ابن فارس، (1980م)، مقاييس اللغة، تح : عبد السلام محمد هارون ، دار الفكر

أبو فرج الأصفهاني، (1977م)، لأغاني، تح الدكتور إحسان عباس ، دار صادر ، بيروت .

الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (1968 م)، رسائل الجاحظ، أربعة أجزاء ، تح عبد السلام هارون، مصر، ط2.

الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (1938م)، الحيوان، تح عبد السلام هارون، ج 1 ط1، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، مصر.

الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (د.ت)، البيان والتبيين، تح عبد السلام هارون، ج 1-4، مكتبة الخانجي، القاهرة.

الحصري القيرواني ، (1916م) ، زهر الآداب وثمر الألباب ، مصر.

الخطيب القزويني، (2003م) ، الإيضاح في علوم البلاغة والمعاني والبيان والبديع : ، تح: إبراهيم شمس الدين دار الكتب العلمية ، بيروت.

عبد القاهر الجرجاني، (د.ت) ، التعريفات ، تح : محمد صديق المنشاوي – دار الفضيلة.

عبد القاهر الجرجاني، (1992م)، أسرار البلاغة، قرأه محمود محمد شاكر، ط3، دار المدني، جدة .

العسكري، أبو هلال، (1952م)، سز الصناعتين، تح محمد أبو الفضل إبراهيم، علي محمد البجاوي، ط1، دار إحياء الكتب العربية.

عمر بن عثمان، سيبويه، (1988م) الكتاب، تحقيق عبد السلام هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة.

فخر الدين الرازي، (2004م)، نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز، تعليق د. نصر الله أوغلي ، دار صادر ، بيروت .

يوسف ابن أبي بكر السكاكي . (1996م) مفتاح العلوم ، دار الكتب العلمية ، م .

KAYNAKÇA

المصادر والمراجع :

- أحمد مطلوب ، (1987م) ، معجم المصطلحات البلاغية وتطورها ، مطبوعات المجمع العلمي العراقي .
- خير الدين الزركلي، (2002م) ، الأعلام ، دار العلم للملايين ط 5.
- عبد العزيز عتيق، (1980م)، في تاريخ البلاغة العربية ، دار القلم ، دمشق .
- عيسى العاكوب، (1994م) ، المفصل في علوم البلاغة العربية ، مطبعة جامعة حلب .
- فايز الدايه، (1993م)، البلاغة العربية ، مطبعة جامعة حلب .
- مازن مبارك، (د.ت) الموجز في تاريخ البلاغة، دار الفكر، بيروت.
- موسوعة أعلام العلماء والأدباء العرب والمسلمين.
- İsmailoğlu. Ahmet ، (2014)، *Nüsha Dergisi* من الخصائص البلاغية للتقديم والتأخير في القرآن الكريم، (2014)، *Nüsha Dergisi*. sayi:39. s.129.
- İsmailoğlu. Ahmet ، (2013)، منزلة البديع من علوم البلاغة، (2013)، *Nüsha Dergisi*. sayi:3.6 s.141.

إسهامات علماء العرب والمسلمين في علم الفلك

Mahmud HİLAL¹, Ahmet İSMAİLOĞLU²

ملخص:

لقد كان للعرب والمسلمين في شتى العصور، إسهاماتٌ في كثيرٍ من مجالات المعرفة والعلوم بشهادة القريب والبعيد، فكانوا على قدرٍ كبيرٍ من الإبداع والابتكار والإنتاج العلمي، ومن هذه العلوم "علم الفلك" أو "علم التنجيم" أو "علم الهيئة" وكلها مسمياتٌ لعلم واحد، أولوه اهتماماً كبيراً، فدرسوا ما سبقهم إليه غيرهم من علماء الملل الأخرى، فترجموا مؤلفاتهم إلى العربية وأضافوا إليها الكثير من أبحاثهم، وكتبوا المؤلفات الكثيرة الفريدة التي تحولت إلى مراجع أساسية لكل طلاب العلم في العالم، ولم يتوقفوا عند ذلك: بل بنوا المراصد واخترعوا الآلات وطوروا الكثير من الأجهزة الفلكية في زمانهم، ورسدوا بها الكواكب والنجوم ورسموا لها الخرائط وعَيَّنوا مواقعها.

وفي هذا البحث إضاءات حول ما قدمه العرب والمسلمون في علم الفلك، وأبرزُ أعلامهم، ومؤلفاتهم، وأشهر المراصد الفلكية العربية والإسلامية.

الكلمات المفتاحية: الحضارة الإسلامية، علماء العرب، علم الفلك، جهود العرب.

Arapların Ve Müslümanların Astronomiye Katkısı

Öz

Çağlar boyunca, araplar ve müslümanlar birçok bilgi ve bilim dalına katkıda bulunmuşlardır. Yaratıcılık, icat etmek ve bilimsel araştırma konularında ileri seviyelerde idi. Katkı sağlanan bilim alanlarının arasında Astronomi'ye aynı anlama gelen Astroloji ve gezegen bilimidir. araplar ve müslümanlar astronomi'ye büyük önem verdiler, onlardan önceki milletlerin bilim adamlarının araştırmaları üzerinde çalıştılar, onların eserlerini Arapça'ya çevirdiler ve birçok eklemelerde bulundular. Dünyadaki tüm bilim alanlarında temel referans haline gelen eşsiz birçok eser yazdılar. Bununla yetinmediler, gözlemleri inşa ettiler, makinalar icat ettiler, birçok astronomik cihazları geliştirip onu kullanarak gezegenleri ve yıldızları izlediler ve gezegenlerin ve yıldızların haritalarını çizip yerlerini belirlediler.

¹ Yüksek Lisans, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı, (Mahmudhilal571@gmail.com)

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık (Arapça), (Drahmm@Yahoo.Com)

Bu çalışmada, Arapların ve müslümanların astronomi'ye olan katkılarını, astronomi ile ilgilenen en meşhur bilim adamlarını, yazdıkları eserleri ve en ünlü arap ve islami rasathaneleri tanıttık.

Anahtar Kelimeler: İslam Medeniyetinde Astronomi, Arap bilim adamları, Astronomi, Astronomide Arap çabaları

Contribution Of Arabs And Muslims In Astronomy

Abstract

In many century, Arabs and Muslims have contributed in many fields of knowledge and science with the testimony of near and far. They were a great deal of creativity, innovation and scientific production. They paid attention to what other predecessors of the other nations had studied. They translated their works into Arabic and added a lot of their research to them. They wrote many unique works that became essential references for all the students in the world. They did not stop there; they built observatories and invented machines. they developed The astronomical observatories in their time, and noticed the planets and stars and draw their positions.

In this research illuminations about what did Arabs and Muslims do in astronomy, and the most important persons, their works, and the most famous Arab and Islamic astronomical observatories.

Keywords: Astronomy in İslamic civilization, Arap scientists, Astronomy, Araps efforts in Astronomy.

مدخل:

ترمي هذه الدراسة إلى الكشف عن مساهمة العرب والمسلمين، في تقدم العلوم والمعارف، ومن هذه العلوم التي كان لهم مساهمة في إنشائها وتصحيحها وإغنائها وتطوير أساليب وتقنيات البحث فيها "علم الفلك" فتميزوا عن غيرهم من الشعوب الأخرى، وتفوقوا تفوقاً باهراً فرسموا خرائط للأجرام السماوية، واستخلصوا وسائل تحديد المواقع، وصحّحوا أغاليط القدماء، وصنعوا آلات جديدة للرصد، وأبدوا آراء صائبة في طبيعة الأجرام السماوية، وأقاموا المراصد الفلكية في شتى بقاع البلاد، وذلك نتيجة تشجيع حكامهم وعنايتهم بعلم الفلك.

فبنى الخلفاء العديد من المراصد الفلكية فكان هناك مرصد في حي الشماسية في بغداد، ومرصد في جبل قاسيون، وآخر في جبل المقطم قرب القاهرة، وغيرها من المراصد الفلكية العظيمة، استفادوا منها في أبحاثهم وكتبوا في ذلك الكتب وأضافوا على ما نُقِلَ إليهم من مصنفات الحضارات الأخرى إضافات جوهرية ينهل منها العالم إلى يومنا هذا.

وقد قدمت في هذه الدراسة: تعريفاً لعلم الفلك، وأهم الكتب العربية فيه، وأعلام من العرب والمسلمين الذين ساهموا في علم الفلك، وأشهر المراصد الفلكية العربية والإسلامية.

1. مفهوم علم الفلك:

هو علم يُبحث فيه عن ظواهر الأجرام السماوية ونواميس حركاتها المرئية والحقيقية ومقاديرها وأبعادها وخصائصها الطبيعية. (كرولونينو، د.ت، ص. 20)

أما كتب العرب الفلكية فيجوز تقسيمها أربعة أنواع:

النوع الأول: الكتب الابتدائية على صفة مُدْخَل إلى علم الهيئة الموضح فيها مبادئ العلم بالإجمال ودون البراهين الهندسية_ ومن هذا النوع كتاب أحمد بن محمد بن كثير الفرغاني. (وكتابه هو: جوامع علم النجوم وأصول الحركات السماوية)

النوع الثاني: الكتب المطوّلة المستقصى فيها كلُّ العلم، المثبتة لجميع ما جاء فيها بالبراهين الهندسية المتضمنة أيضاً لكافة الجداول العددية التي لا غنى عنها في الأعمال الفلكية_ ومن هذا النوع كتاب القانون المسعودي لأبي الريحان البيروني.

النوع الثالث: الكتب المعدّة لأعمال الحُسَاب والرُصَاد فقط_ ومن هذا النوع كتاب الرّيح الصابن لمحمد بن جابر بن سنان البتّاني.

النوع الرابع: الكتب في مواضيع خصوصية كالتقاويم والمصنفات في عمل الآلات واستعمالها أو في وصف الصور السماوية وتعيين مواضع نجومها في الطول والعرض_ ومن هذا النوع كتاب جامع المبادئ والغايات في علم الميقات لأبي الحسن المراكشي. (كرولونينو، د.ت، ص. 40-42).

2. من أعلام العرب والمسلمين في علم الفلك:

أ. محمد بن إبراهيم الفزاري (746-777م):

أحد كبار علماء المسلمين، نال شهرة عظيمة جداً في علمي التنجيم وتقويم الشهور، وهو أول من عمل اسطرلاب في الإسلام، وألف مع جهاز الاسطرلاب كتاباً يصف طريقة العمل به، وسماه: (كتاب العمل بالاسطرلاب المسطح). وكان من المغرمين في علم الفلك، فنظم قصيدة في النجوم، توجي بحبه الشديد لهذا الفن، صارت قصيدته يضرب بها المثل بين علماء العرب والمسلمين في مجال علم الفلك.

من مؤلفاته: "المقياس للزوال" "العمل بالاسطرلاب ذات الحلق" "العمل بالاسطرلاب المسطح".

ب. العباس الجوهري (860-800م):

من أوائل علماء العرب والمسلمين الذين رَصَدُوا في الإسلام، فقد ندبه الخليفة العباسي المأمون إلى مرصد الشماسية ببغداد، ليقوم ببعض الأرصاد، التي بقيت زاداً لعلماء العرب والمسلمين في هذا المجال. اهتم العباس الجوهري بدراسة الكواكب السيارة وخاصة الشمس والقمر، فقد قدم دراسة متكاملة عن طبيعة وحركات هذين الكوكبين، وبقيت آراؤه ونظرياته في هذا المضمار حجة يستند عليها علماء الإسلام. من مؤلفاته: "تفسيرات كتاب إقليدس" "كتاب الأشكال".

ت. سند بن علي (850م):

من أوائل علماء العرب والمسلمين الذين عملوا جداول فلكية تتعلق بحركة النجوم، وله دور مرموق في مجال علم حساب المثلثات. نال سند بن علي شهرة عظيمة بين معاصريه في علم الهيئة وعمل الإزياج، حيث كان من كبار المتخصصين بعلم النجوم وعمل الاسطرلابات. عكف سند بن علي على التأليف كغيره من علماء العرب والمسلمين، ولكن نتاجه تميز بغزارته العلمية وأصالته، مع الدقة والتنظيم المدهش. من مؤلفاته: "كتاب القواطع" "كتاب الجمع والتفريق" "كتاب الحساب الهندي".

ث. البتاني (858-929م):

اشتهر البتاني بألقاب كثيرة، منها بطليموس العرب وقاموس كليات المعارف عند العرب والمسلمين، كما يعد من أعظم علماء الفلك والرياضيات في العالم العربي والإسلامي، فهو أول من سخر علم المثلثات لخدمة علم الفلك، وأول من أدخل علم الجبر على علم حساب المثلثات، بدلاً من الهندسة كما كان الحال في القديم. من مؤلفاته: "الشرح المختصر لكتب بطليموس الفلكية الأربعة". (عبد الله، 1993م، ص. 41-63)

ج. البيروني (973-1050م):

اسمه أبو الريحان محمد بن أحمد، أعاد قياس محيط الأرض على أسس فلكية، وقد اعتبر (نيلينو) قياس البيروني لمحيط الأرض من مفاخر العرب العلمية، وقام برسم الخرائط الفلكية على أصول صحيحة أخذها عنه فيما بعد (فيكولوزي دي باترنو)

من مؤلفاته: "التفهيم لأوائل صناعة التنجيم" و "القانون المسعودي" و "العمل في الاسطرلاب" و "التطبيق إلى تحقيق حركة الشمس" و "تحقيق منازل القمر" و "الإرشاد في أحكام النجوم". وقد أفادت المعارف الفلكية عند المسلمين إفادة عظيمة في تطور علم الفلك، ودخلت التسميات العربية في اللغات اللاتينية، ولا تزال أسماء كثير من الكواكب تحتفظ بأصلها العربي.

ح. أبو الحسن الصوفي الرازي (986-903م):

اسمه عبد الرحمن بن عمر، وأشهر كتب الصوفي كتابه: "الكواكب الثابتة" الذي قصد فيه إلى تحديد مواقع النجوم في مختلف أيام السنة، ويعتبر كتابه من أدق وأشهر ما وصل إلينا من الدراسات الفلكية وقد عرف الغرب قدر الصوفي، فترجم كتابه واعتمد في البحث الفلكي، واليوم فإن اسمه يطلق على بعض المواضع على سطح القمر. (حبش، 1992م، ص. 59).

خ. الكندي: (805-873 م):

يلقب الكندي بفيلسوف العرب، ويعد من الاثني عشر عبقرياً الذين هم من الطراز الأول في الذكاء وهو عالم موسوعي، فإضافةً إلى شهرته كفيلسوف، كان عالماً بالرياضيات، والفلك، والفيزياء، والطب، والصيدلة، والجغرافيا. كتب أربعة كتب عن استعمال الأرقام الهندية. كما قدم الكثير في مجال الهندسة الكروية لمساعدته في دراساته الفلكية.

راقب أوضاع النجوم والكواكب. خاصة الشمس والقمر. بالنسبة للأرض، وما لها من تأثير طبيعي وما ينشأ عنها من ظواهر. وأتى بأراء خطيرة وجريئة في هذه البحوث، وفي نشأة الحياة على ظهر الأرض، مما جعل الكثيرين من العلماء يعترفون بأن الكندي مفكر عميق من الطراز الرفيع.

من مؤلفاته: "رسالة في التنجيم" و "رسالة في صنعة الاسطرلاب". (الغراري، د.ت، ص. 15-16)

د. الخوارزمي: (781-850 م):

يُعدُّ الخوارزمي من أكبر علماء العرب، ومن العلماء العالميين الذين كان لهم تأثير كبير على العلوم الرياضية والفلكية. وفي هذا الصدد يقول ألدو ميبلي: وإذا انتقلنا إلى الرياضيات والفلك فنسنتقي، منذ البدء، بعلماء من الطراز الأول، ومن أشهر هؤلاء العلماء أبو عبد الله محمد بن موسى الخوارزمي.

أبدع الخوارزمي في علم الفلك وأتى ببحوث جديدة في المثلثات، ووضع جداول فلكية (زيجاً). وقد كان لهذا الزيج الأثر الكبير على الجداول الأخرى التي وضعها العرب فيما بعد، إذ استعانوا به واعتمدوا عليه وأخذوا منه.

ومن أهم إسهامات الخوارزمي العلمية التحسينات التي أدخلها على جغرافية بطليموس سواء بالنسبة للنص أو الخرائط.

من مؤلفاته: "العمل بالاسطرلاب" "كتاب الزيج". (الغراري، د.ت، ص. 6-7).

ذ. ثابت بن قرّة: (836-901 م):

هو ثابت بن قُرّة بن زهران الحراني الصابئ، من مواليد بلدة حرّان بين دجلة والفرات، اتصل بالخليفة العباسي المعتضد، وكانت له عنده منزلة، كان من العلماء البارزين في عهده، صنف نحو 150 كتاباً، منها "آلات الساعات" في المزاول، و"علة الكسوف والخسوف" و"رؤية الهلال".

وهو الذي ترجم كتاب بطليموس إلى العربية وبسّط أسلوبه، كما قام بالعديد من الأرصاد الفلكية الهامة. (الشيخ، 2014م، ص.18).

ر. ابن الشاطر: (1304-1375م):

أبو الحسن علاء الدين، علي بن إبراهيم بن محمد بن الهمام الدمشقي الأنصاري، عالم بالفلك والحساب، من أهل دمشق، مولداً ووفاة.

من مؤلفاته: "إيضاح المغيب في العمل بالربيع المجيب"، و "مختصر في العمل بالإسطرلاب"، و "النفع العام في العمل بالربيع التام" وهو الذي صنع ساعة شمسية وسماها "البسيط" وعلقها على منارة العروس بالجامع الأموي في دمشق وله "الزيج الجديد".

وقد تجلّى نشاطه في تطوير الآلات الفلكية، وفي نظرية حركة الكواكب، وبقيت رسائله المتخصصة في (الاسطرلاب المزاويل الشمسية) ذات شهرة واسعة لقرون عديدة في كلّ من مصر والشام، والدولة العثمانية ومختلف الأقطار الإسلامية، إذ صارت مصدراً موثوقاً للتوقيت الإسلامي. (الشيخ، 2014م، ص. 21-22).

3. أشهر المراصد الفلكية العربية والإسلامية:

يعتبر علم الفلك من العلوم الطبيعية التي حظيت باهتمام العرب سواء في الجاهلية أو بعد الإسلام، إلا أن معرفة العرب بالفلك قبل الإسلام كانت مقتصرة على ملاحظة حركات الكواكب والنجوم ومعرفة أحوال الرياح وحوادث الجو على مدار فصول السنة وتحديد مواعيد الرحلات التجارية والمناسبات الدينية والاجتماعية، وكانوا يربطون ملاحظاتهم الفلكية بمحاولة استطلاع أحوال الكون ومعرفة الغيب والتنبؤ بالحظ وأمور المستقبل، وهو ما يعرف "بالتنجيم" ولقد ساد التنجيم بلاد الشرق والغرب مدة طويلة من الزمن ولا يزال أثره حتى أيامنا هذه. (باشا، 1983م، ص.96)

ووجه المسلمون عنايةً فائقة لعلم الفلك، وكانت البداية منذ عهد الخليفة أبي جعفر المنصور الخليفة العباسي الثاني، فقد كان شغوفاً بالمشتغلين بعلم الفلك، وشجّع على ترجمة الكتب فيه إلى العربية، وشجّع همم الباحثين العلماء، وأغرق عليهم العطايا، وأحاطهم بالعناية والرعاية. واقتدى بالمنصور في هذا الخلفاء الذين أتوا بعده. ولم يقتصر علماء المسلمين على الترجمة بل صَحَّحُوا كثيراً من أغلاط الكتب التي ترجموها، وأضافوا إلى الصحيح منها ما توصلوا إليه ببحوثهم الخاصة. (الميداني، 1998م، ص.560)

وكان بجميع المدن الكبرى في الإمبراطورية الإسلامية مراصد تقريباً، وكان أشهرها مراصد: بغداد، والقاهرة، وقرطبة، وطليطلة، وسمرقند. ففي سنة (959م) قاس أبناء المؤرخ موسى بن شاكر الثلاثة عرض بغداد فقيده ب (33) درجة و(20) دقيقة، أي برقم يصح بإضافة عشر ثوان تقريباً، وكما رصدوا انحراف (سمت الشمس) ووضعوا لذلك تقويم. (الملا، 1981م، ص. 161).

4. وهذا تعريف بأشهر المراصد الفلكية العربية والإسلامية:

أ. مرصد مراغة:

يُعد مرصد مراغة الذي أسسه نصير الدين الطوسي، برعاية سلطان المغول المعروف هولاكو ودعمه، من أضخم المراصد الإسلامية وأهمها، يقع في مدينة مراغة الواقعة شرق أذربيجان في إيران. ضم المرصد قائمة طويلة من الفلكيين اللامعين، هم: نصير الدين الطوسي وعلي القزويني ومؤيد الدين العرضي وغيرهم. ويُعد الزيج الإيلخاني من أهم إنجازات المرصد المؤسساتي، في حين كانت مزدوجة الطوسي ورياضيات العرضي من أهم الإبداعات الفردية التي أنجزها الفلكيون اللامعون العاملون في المرصد. كما تُعد الآلات الرصدية أحدث ما وصل إليه التقدم التقني آنذاك. (عكاش، 2017م، الفصل الأول).

ب. مرصد سمرقند:

يلي مرصد مراغة أهمية وحجماً بناه ألغ بيك، الذي استقطب العلماء والأدباء إلى سمرقند فأصبحت أيام حكمه مركزاً حضارياً إسلامياً للعلوم والفنون والآداب. وكان ألغ بيك، محباً للعلوم ومولعاً بعلم الفلك فأسس مدرسة لدراسة علوم الفلك، وكانت له رغبة قوية في بناء مرصد، فبنى مرصده الذي استقطب ألمع الفلكيين والرياضيين، ويُعتبر اليوم من أشهر المراصد الإسلامية وأهمها. وكان من أهم اجازتهم القوائم الفلكية المعروفة بزيج ألغ بيك. وقام علماء المرصد بتحديث الزيج الإيلخاني بقوائم فلكية جديدة أكثر دقة. (عكاش، 2017م، الفصل الأول).

ت. مرصد إسطنبول:

أسسه تقي الدين بن معروف في، إسطنبول ويعتبر من المؤسسات العلمية الضخمة في فترة ما قبل العصر الحديث، على غرار مرصدي مراغة وسمرقند، ولكنه دمر عام 1580م. لقد كانت المراصد الفلكية في العصر الإسلامي قليلة العدد كمؤسسات متخصصة، مثل مرصدي مراغة وسمرقند، ولكنها قدمت دليلاً واضحاً على نضج المنهج العلمي الذي اتبعه المسلمون، وأكدت سبقهم إلى الأخذ بعمل الفريق كنموذج رائد للممارسة البحث العلمي السليم، وربما كان السبب في قلة عدد هذه المراصد كمؤسسات علمية أنها لم تحظ برعاية دائمة كمؤسسات خيرية أو دينية، بخلاف بقية المؤسسات العلمية والثقافية الأخرى كالمكتبات والمدارس والمستشفيات والجوامع، التي كانت الأوقاف تؤمن لها ما يساعدها على البقاء لفترات طويلة. (مجموعة مؤلفين، 2012م، ص. 120).

ث. مرصد أبناء موسى بن شاكر:

بنى أبناء موسى بن شاكر مرصداً على جسر بغداد قاموا فيه بكثير من الأعمال التي عوّل ابن يونس في أرضه الفلكية عليها. وقد كلفهم الخليفة المأمون بقياس محيط الأرض. وقد قدره بنحو (أربعة وعشرين ألف ميل)... وهذا القياس من الأعمال العلمية الكبيرة التي شارك أبناء موسى فيها بجهد كبير ووقت طويل.

وألّفوا كتاباً في حركة الفلك الأول، وآخر في الشكل الهندسي، وكتاباً في الشكل المدور والمستطيل، ودفَعوا المبالغ الطائلة من أجل شراء الآثار اليونانية وحملها إلى بيتهم قرب باب التاج ونقلوها كذلك إلى الدار التي قدمها لهم الخليفة المتوكل على الله العباسي على مقربة من مقره في مدينة سامراء. (السامرائي، 1984م، ص. 141).

ج. مرصد شرف الدولة البويهبي:

بنى شرف الدين بن عضد الدولة البويهبي مرصداً في بغداد اشتهر بالمرصد الشرقي، أقامه في طرف بستان قصره المعروف بدار المملكة مما يلي باب الخطابين، وأحكم أساسه وقواعده لئلا يضطرب بنيانه. ومؤسس هذا المرصد والمصمم لكثير من أجهزته هو: أبو سهل ويجن بن رستم الكوهي. (أبو عبيدة، د.ت، ص. 342).

ح. مرصد الشماسية ومرصد جبل قاسيون:

يذكر المؤرخون أن أول مرصدين فلكيين أمر ببناءهما المأمون كانا في دمشق وبغداد. ومرصد الشماسية يقع أعلى بغداد الشرقية عند محلة الصليخ، إحدى محلات الأعظمية اليوم، أما مرصد دمشق فيقع على جبل قاسيون المطل على دمشق في الشام.

وكان لهذين المرصدين دور مهم في إرساء علم الفلك وتأسيسه فقد دارت حولهما نشاطات كبار الفلكيين المؤسسين، حيث كانت ملاحظات وتسجيلات هذين المرصدين النواة الأولى لعلم الفلك الرصدي. وقد وفرت أرضاهما الأسس القوية الأولى لتطورات الفلك اللاحق. وكانت الأبراج التي جمعت تلك الأرصاد هي الجدول الأساسية لكل علم الفلك العربي الإسلامي في عصور ازدهاره لاحقاً. (المؤمن، 2002م، ص. 102-103).

خاتمة:

لقد ظهر لنا في هذا الاستعراض المختصر أن العلماء العرب المسلمين أول من اشتغل بعلم الفلك، فكتبوا الكتب والمصنفات الطوال وأول من اهتم اهتماماً كبيراً بإنشاء المراصد الفلكية في العالم وخصصوا لذلك المخصصات الطائلة من الأموال، فنهض علم الفلك على أيديهم، وكان لنظرياتهم الأثر الكبير في إثراء هذا العلم والبناء على ما توصلوا إليه من نتائج وكشوفات، فلهم الفضل في تقدم أبحاث الفلك والفضاء في زماننا الحاضر. وهذا إن دل على شيء فإنما يدل على حقيقة تفوقهم وأصالة دورهم العلمي في نهضة الكثير من العلوم والمعارف ورسوخ قدمهم ودقة نتائجهم التي قدموها للحضارة الإنسانية.

Kaynakça

المصادر والمراجع :

- أبو عبيدة، طه عبد المقصود عبد الحميد، (د.ت)، الحضارة الإسلامية دراسة في تاريخ العلوم الإسلامية، ج1 بيروت، دار الكتب العلمية.
- باشا، أحمد فؤاد، (1983م)، التراث العلمي للحضارة الإسلامية ومكانته في تاريخ العلم والحضارة، ط1 دار المعارف.
- حبش، محمد، (1992م)، المسلمون وعلوم الحضارة، ط1 دمشق، دار المعرفة.
- السامرائي، محمد رجب، آذار (1984م)، مجلة الفيصل، العدد 84.
- الشيخ، نزار محمود قاسم، (2014م)، دور علماء المسلمين في تطوير المعايير الفلكية لدورتي الشمس والقمر، المؤتمر الدولي الثاني في تاريخ العلوم عند العرب والمسلمين، جامعة الشارقة.
- عبد الله، علي، (1993م)، رواد علم الفلك في الحضارة العربية والإسلامية، ط2 الرياض، مكتبة التوبة.
- عكاش، سامر، (2017م)، مرصد اسطنبول هدم الرصد ورصد الهدم: تطور ثقافة العلوم في الإسلام بعد كوبرنيكوس، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات.
- الغرازي، حليلة، (2002م)، بُناة الفكر العلمي في الحضارة الإسلامية ملامح من سير علماء مسلمين من عصور مختلفة.
- كرولونينو، السنيور، (د.ت)، علم الفلك تاريخه عند العرب في القرون الوسطى، بغداد، مكتبة المثنى.
- مجموعة مؤلفين، (2012م)، المؤسسة في الإسلام تاريخاً وتأصيلاً، ط1 مصر، دار السلام.
- الملا، أحمد علي، (1981م)، أثر العلماء المسلمين في الحضارة الأوروبية، ط2 دمشق، دار الفكر.
- المؤمن، عبد الأمير، (2002م)، الفلك والفضاء من الخرافات والتنجيم إلى تلسكوب هابل، ط1 القاهرة، الدار الثقافية للنشر.
- الميداني، عبد الرحمن حسن حبنكة، (1998م)، الحضارة الإسلامية أسسها ووسائلها وصور من تطبيقات المسلمين لها وملحات من تأثيرها في سائر الأمم، ط1 دمشق، دار القلم.

